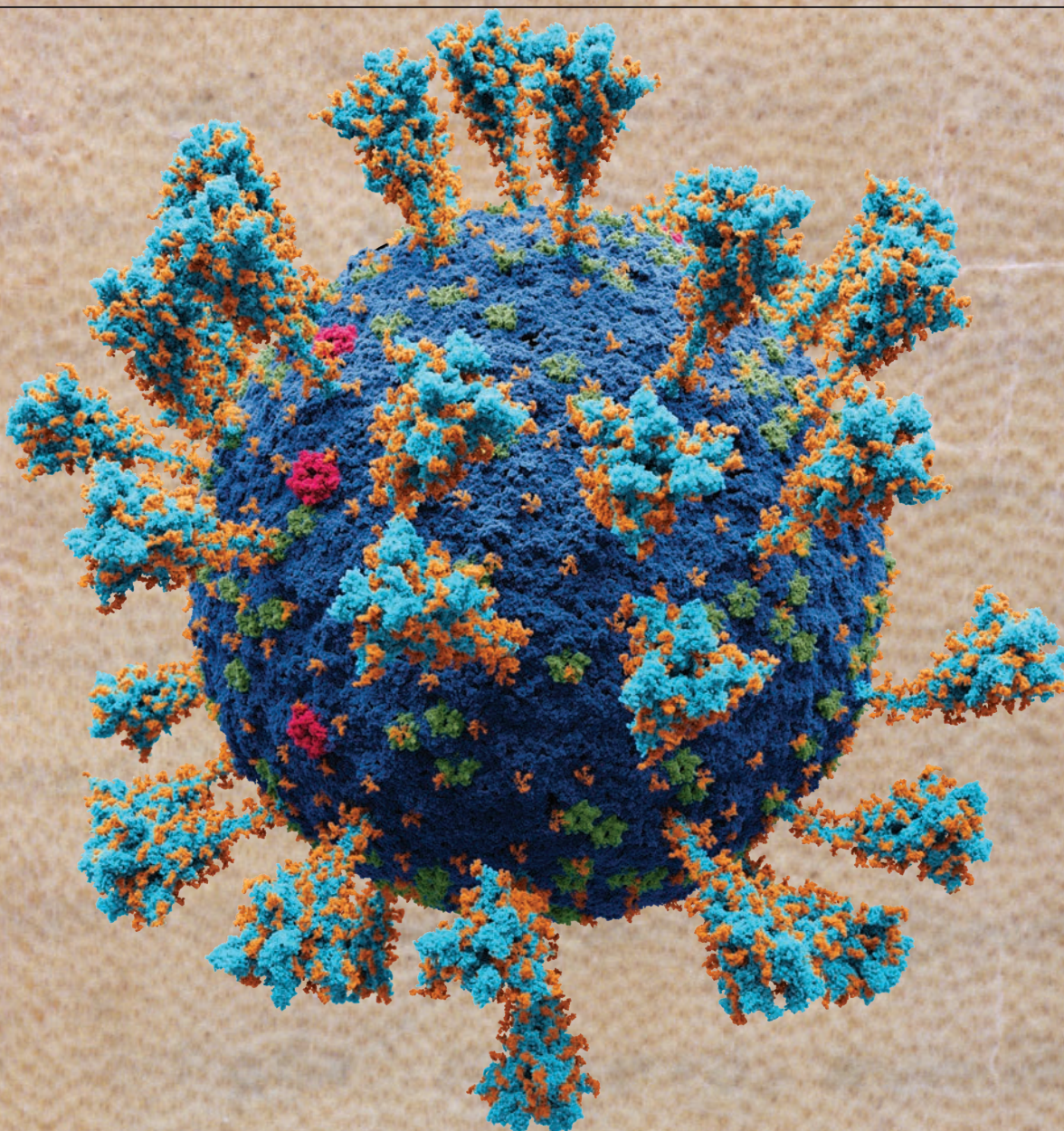

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia, 32, 2022, 2

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies

Series Historia et Sociologia, 32, 2022, 2

ISSN 1408-5348
e-ISSN

UDK 009

Letnik 32, leto 2022, številka 2
2591-1775**UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:**Roderick Bailey (UK), Simona Bergoč, Furio Bianco (IT),
Alexander Cherkasov (RUS), Lucija Čok, Lovorka Čoralčić (HR),
Darko Darovec, Devan Jagodic (IT), Vesna Mikolič, Luciano
Monzali (IT), Aleksej Kalc, Avgust Lešnik, John Martin (USA),
Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA),
Vojislav Pavlović (SRB), Peter Pirker (AUT), Claudio Povolo (IT),
Marijan Premović (ME), Andrej Rahten, Vida Rožac Darovec,
Mateja Sedmak, Lenart Škof, Marta Verginella, Špela Verovšek,
Tomislav Vignjević, Paolo Wulzer (IT), Salvator Žitko**Glavni urednik/Redattore capo/
Editor in chief:**

Darko Darovec

**Odgovorni urednik/Redattore
responsabile/Responsible Editor:**

Salvator Žitko

Uredniki/Redattori/Editors:

Urška Lampe, Boštjan Udovič, Gorazd Bajc

Prevajalka/Traduttrice/Translator:

Petra Berlot (it.)

**Oblikovalec/Progetto grafico/
Graphic design:**

Dušan Podgornik, Darko Darovec

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Založnika/Editori/Published by:Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / Società storica del
Litorale - Capodistria® / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije
družbe, kulture in okolja / Institute IRRIS for Research, Development
and Strategies of Society, Culture and Environment / Istituto IRRIS di
ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente®**Sedež uredništva/Sede della redazione/
Address of Editorial Board:**SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi 18
e-mail: annaleszdjp@gmail.com, **internet:** https://zdjp.si

Redakcija te številke je bila zaključena 30. 06. 2022.

**Sofinancirajo/Supporto finanziario/
Financially supported by:**Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije
(ARRS), Mestna občina Koper*Annales - Series Historia et Sociologia* izhaja štirikrat letno.

Maloprodajna cena tega zvezka je 11 EUR.

Naklada/Tiratura/Circulation: 300 izvodov/copie/copies

Revija Annales, Series Historia et Sociologia je vključena v naslednje podatkovne baze / *La rivista Annales, Series Historia et Sociologia è inserita nei seguenti data base / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:*
Clarivate Analytics (USA): Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) in/and Current Contents / Arts & Humanities;
IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal
Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS
(NL); Directory of Open Access Journals (DOAJ).

To delo je objavljeno pod licenco / *Quest'opera è distribuita con Licenza / This work is licensed under a*
Creative Commons BY-NC 4.0.

Navodila avtorjem in vsi članki v barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: <https://zdjp.si>.
Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: https://zdjp.si/it/.
The submission guidelines and all articles are freely available in color via website https://zdjp.si/en/.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

- Barbara Riman:** Slovenska skupnost na Hrvaškem v obmejnem območju in meja v času covida-19 165
La comunità slovena in Croazia nella zona di confine ed il confine durante il covid-19
The Slovene Community in Croatia in the Border Area and the Border during Covid-19
- Lucija Čok:** Spopad s pandemijo covida-19 v izobraževalnih sistemih: primerjalna študija kriznih strategij, politik in ukrepov oblasti izbranih držav v odzivu na pandemijo 179
Coping with the Covid-19 Pandemic in Education Systems: A Comparative Study of Crisis Strategies, Policies and Actions by the Authorities of Selected Countries in Response to the Pandemic
La gestione della pandemia di covid-19 nei sistemi educativi: studio comparativo delle strategie di crisi, delle politiche e delle azioni delle autorità in paesi selezionati in risposta alla pandemia
- Tina Čok:** Odnos javnosti do »kitajskega« virusa Sars-cov-2: analiza javnomnenjske raziskave v Sloveniji in v prostoru slovenske manjšine v Italiji in na Hrvaškem 199
Opinione pubblica e virus »cinese«
Sars-cov-2: analisi del sondaggio d'opinione in Slovenia e nel territorio della minoranza slovena in Italia e Croazia
Public Attitudes Towards the »Chinese« Virus Sars-Cov-2: Analysis of an Opinion Poll in Slovenia and the Slovenian Minority Territory in Italy and Croatia
- Patrizia Farinelli:** Uno scambio di lettere tra due cultori di mineralogia: Giuseppe Carlo Cernazai e Sigismondo Zois 213
The Correspondence Between Two Mineralogists: Giuseppe Carlo Cernazai and Sigismund Zois
Izmenjava pisem med dvema ljubiteljema mineralogije: Giuseppejem Carlom Cernazajem in Žigo Zoisom
- Olivera Popović & Slavko Burzanović:** Racconto di viaggio e attivismo politico: un articolo di Bruno Roselli nella stampa americana sulla »questione montenegrina« 229
Travel Writing and Political Activism: An Article by Bruno Roselli in the American Press on the »Montenegrine Question«
Potopis in politični aktivizem: članek Bruna Rosellija v ameriškem tisku o »črnogorskem vprašanju«
- Borut Juvanec:** Vernacular Architecture of Malta 239
Architettura vernacolare maltese
Vernakularna arhitektura Malte
- Neva Makuc & Ana Toroš:** Slovenian Literature in the Provinces of Gorizia and Udine from the Perspective of Turbulent Historical Events 263
La letteratura slovena delle province di Gorizia e di Udine alla luce dei turbolenti eventi storici
Slovenska književnost v goriški in videmski pokrajini v luči turbulentnih zgodovinskih dogodkov

Mojca Kumin Horvat: Regional Geolinguistics – Case Study of Prekmurje Dialect 277 <i>Geolinguistica regionale – esempio del dialetto del Prekmurje</i> <i>Regionalna geolingvistika – primer prekmurskega narečja</i>	Andrea Matošević: Etnološki penjač iz filozofskog ambisa. Krize prisutnosti, smrt i destorifikacija kod Ernesta de Martina i Martina Heideggera 305 <i>Scalatore etnologico dall'abisso filosofico. Crisi di presenza, morte e destorificazione in Ernesto de Martino e Martin Heidegger</i> <i>Ethnological Climber from the Philosophical Abyss. Crises of Presence, Death and Destorification in Ernesto de Martino and Martin Heidegger</i>
Matic Kocijančič: Slovenska sprava – heideggerjevski projekt? Od Heideggerjeve interpretacije Sofoklove Antigone do onto-etične zakonodaje Tineta Hribarja 295 <i>La riconciliazione slovena – un progetto heideggeriano? Dall'interpretazione di Heidegger dell'Antigone di Sofocle alla legislazione onto-etica di Tine Hribar</i> <i>Slovene Reconciliation – A Heideggerian Project? From Heidegger's Interpretation of Sophocles's Antigone to the Onto-ethical Legislation of Tine Hribar</i>	Kazalo k slikam na ovitku 320 <i>Indice delle foto di copertina</i> 320 <i>Index to images on the cover</i> 320

SLOVENSKA SKUPNOST NA HRVAŠKEM V OBMEJNEM OBMOČJU IN MEJA V ČASU COVIDA-19

Barbara RIMAN

Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva 26, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: barbara.riman@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Obdobje pandemije covid-19 je bilo še posebej težko za skupnosti na obmejnih območjih. V težkem položaju so se znašli tudi pripadniki slovenske skupnosti na Hrvaškem, ki imajo zelo močne in večplastne vezi s Slovenijo. Pričujoči prispevek je nastal s ciljem prikazati položaj pripadnikov slovenske skupnosti na Hrvaškem v času covid-19 s posebnim poudarkom na ukrepih, povezanih s prečkanjem meje. Podatki so pridobljeni iz raziskave, ki se je izvajala v letu 2021 in temelji na 15 polstrukturiranih intervjujih, izvedenih med aktivnimi pripadnicami slovenske skupnosti na Hrvaškem.

Ključne besede: slovenska skupnost na Hrvaškem, slovensko-hrvaška meja, mejni režim, covid-19

LA COMUNITÀ SLOVENA IN CROAZIA NELLA ZONA DI CONFINE ED IL CONFINE DURANTE IL COVID-19

SINTESI

Il periodo della pandemia di Covid-19 è stato particolarmente difficile per le comunità delle zone di confine. Ad affrontare difficoltà si sono quindi trovati anche gli appartenenti della comunità slovena in Croazia. L'articolo si propone a presentare la situazione di questa comunità durante il periodo della pandemia, con particolare attenzione alle misure relative all'attraversamento del confine. I dati sono tratti da un sondaggio condotto nel 2021 tramite 15 interviste semi-strutturate con le appartenenti attive della comunità slovena in Croazia.

Parole chiave: comunità slovena in Croazia, confine sloveno-croato, regime di confine, Covid-19

UVOD

Pandemija covid-19 je med drugim vplivala na delovanje skoraj vseh družbenih sistemov znotraj meja nacionalnih držav in tudi zunaj njih. Prizadela je življenja milijonov ljudi po vsem svetu, predvsem pa tistih, ki živijo na obmejnem območju (Opiłowska, 2021, 589).¹ V prvih tednih intenzivnega širjenja okužb so strokovnjaki svetovali (in še vedno svetujejo) fizično razdaljo kot enega najpomembnejših načinov zmanjševanja možnosti okužbe. Sprejeti so bili tudi številni ukrepi, od prepovedi javnega zbiranja do zapiranja šol in vrtcev, gostinskih lokalov in trgovin z izdelki, ki niso namenjeni prehrani, ter drugih manj pomembnih dejavnosti (Adolph et al., 2021). Prepoved druženja in s tem fizična oddaljenost sta v socialnem in ekonomskem pogledu močno vplivali na javno moralo, nacionalna gospodarstva in seveda življenja posameznikov (McCloskey, 2020, 1097–1098).

Spomladi 2020 je bila celotna Evropa v t. i. *lockdownu*. Evropa brez meja je nenadoma postala Evropa z mejami, znotraj katerih so države omejevale mobilnost obmejnega in ostalega prebivalstva ter migracije nasploh. Petindvajset let po uveljavitvi schengenskega sporazuma v Zahodni Evropi smo bili tako priča ponovnemu razmejevanju. V javnem prostoru so bile načrtane nevidne meje, ki so bile tudi v središču pozornosti oblikovalcev politik, medijev in navadnih državljanov. S tem so države pokazale moč, da meje uporabljajo kot orodje za zaščito svojega ozemlja pred širjenjem virusa (Opiłowska, 2021, 593). Koronakriza je pokazala, da se meje znotraj Evropske unije (EU) še vedno nadzorujejo in upravljajo na način, ki mobilno prebivalstvo in migrante uvršča med manj legitimne in nezaželene pri prehajanju notranjih meja EU, ponekod celo med drugorazredne državljane.

Omejitve čezmejnih migracij in potovanj ter uvajanje karantenskih in izolacijskih ukrepov so izjemno hitro zaustavili ne le mednarodne migracije, temveč tudi gibanje prebivalstva v okviru iste države (Gregurovič et al., 2020, 1). Politična vodstva so to seveda upravičevala v kontekstu omejitve nadaljnjega širjenja okužb. Prvič v zgodovini je EU z namenom omejitve širjenja virusa zaprla vse svoje zunanje meje (Linka et al., 2020, 710). Spomladi 2020 so se zaprle tudi meje znotraj same EU.

Zapiranje meja je bila politična odločitev, sočasno pa se je na novo začelo interpretirati državljanstvo. V času, ko so se na eni strani meje zapirale, so se na drugi strani te odpirale, predvsem za repatriacijo, in to navkljub tveganju pospešene širitve covid-19 (Mégret, 2020). Državljanstvo je naenkrat dobilo »romantičen poudarek«. Ta poudarek je bil neusmiljen in ekskluziven in je z natančno opredelitvijo »povratne mobilnosti« zarisal mejo med državljani in ostalimi. Države so obljubljale zaščito in vabile k repatriaciji, kot da bi meje in nacionalno ozemlje lahko zagotavljali kakršnokoli imunost (Mégret, 2020).

Sčasoma so se meje začele ponovno odpirati, vendar ne na ravni EU, temveč odvisno od nacionalnih vlad in njihovih interesov, prednostnih nalog in izbirnih meril, komu je in komu ni dovoljeno prečkati mejo (Klatt, 2020, 43).

Za številne obmejne prebivalce je bilo popolno zaprtje meja nerazumljiva izkušnja, ki je močno obremenila njihova življenja. Posledično so bili mnogi obmejni prebivalci odrezani od svojih prijateljev in družin, službe in vsakodnevnih dejavnosti, ki potekajo na obeh straneh meje. Z malo ali brez opozorila so doživeli nekaj, kar se jim je zdelo neverjetno in popolnoma nepričakovano. Sosedje z druge strani meje, ki so bili morda prebivalcem obmejnih krajev čustveno celo bližje kot njihovi rojaki iz države, so bili v javnosti označeni kot tujci, ki bi lahko predstavljali grožnjo (Opiłowska, 2021, 589–590).

Posebno težak je bil položaj pripadnikov tistih manjšin, katerih matična država leži v neposrednem sosedstvu. Slednji so bili in ostajajo dvojno ranljiva skupina: v državi, v kateri živijo, jim je družba očitala, da so oni tisti, ki so virus uvozili; država, iz katere izhajajo, pa je bila do njihove vrnitve nezaupljiva. Nekatere države (tudi Slovenija) so svojo diasporo povabile, naj prispeva (ne samo finančno) k boju proti koronavirusu.² Proces zapiranja in omejevanja na mejah je prizadel tudi odnos manjšine do matične države, saj država svoje diaspore, ki je živela in živi v obmejnem območju, ni upoštevala niti v času zapiranja niti pri ponovnem odpiranju meja (Klatt, 2020, 47).

Z zapiranjem meja in s tem povezanimi težavami so se soočali prebivalci različnih obmejnih krajev v Evropi, od obmejne regije ob nemško-poljski meji do regij ob nemško-francoski, nemško-švicarski, dansko-nemški, nizozemsko-belgijski, italijansko-slovenski in slovensko-madžarski meji

1 Prispevek je nastal v okviru delovanja v programski skupini »Razsežnosti slovenstva med lokalnim in globalnim na začetku tretjega tisočletja«.

2 Ministrica dr. Helena Jaklitsch in državni sekretar dr. Dejan Valentinčič sta takoj ob prevzemu vodilne vloge na Uradu Vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu napisala pismo, v katerem sta zaprosila vse rojake, ki imajo to možnost, naj priskočijo na pomoč domovini (Jaklitsch & Valentinčič, 2020).

(Opiłowska, 2021; Klatt, 2020; Brezigar, 2020; Munda Hirnök, 2020; Kovács & Göncz, 2020), pa tudi na območjih ob mejah, kjer še vedno velja schengenski režim, kot je npr. slovensko-hrvaška meja (Riman, 2020).

V tem slovensko-hrvaškem območju se je še posebej izolirano počutila slovenska skupnost, ki mejo prečka skoraj vsakodnevno. Zaprtje meje in nezmožnost prehoda, občasno odpiranje in nenehno spreminjanje ukrepov za vstop v Slovenijo in vrnitev na Hrvaško je trajalo od sredine marca 2020 pa vse do konca septembra 2021. Situacija se še vedno spreminja, čeprav zdaj vsaj že obstajajo kategorije oseb, ki jim je vstop v Slovenijo dovoljen.

Vsem pripadnikom slovenske manjšine na Hrvaškem, ne glede na prepričanje – politično, versko ali drugo – je namreč skupno to, da imajo dve domovini in da so v večji ali manjši meri njihova življenja organizirana prav v takšni smeri. Njihovo zasebno in poslovno življenje je pogosto povezano tako s Hrvaško kot s Slovenijo, zaradi česar so bili v času pandemije v nezavidljivem položaju. Pripadniki slovenske skupnosti, ne glede na to, ali imajo poleg hrvaškega tudi slovensko državljanstvo, namreč pogosto izjemno močno čutijo vsako politično in družbeno spremembo med državama. Odnosi med državama se odražajo tudi na njihovem zasebnem in družbenem življenju, na katerega vplivajo vsi pozitivni ali negativni načini komunikacije na meddržavni ravni.

Prav tako so čutili in še vedno čutijo posledice pandemije covid-19, predvsem tudi zato, ker na njihova življenja močno vplivajo odločbe in ukrepi, ki jih Slovenija in Hrvaška odredjata. Kot državljani ene in druge države imajo pogosto občutek, da so zaradi tega na slabšem, kot če bi imeli samo eno domovino. S pandemijo povezani ukrepi, ki sta jih izvajali obe državi, so močno vplivali na vezi pripadnikov slovenske skupnosti na Hrvaškem s Slovenijo. Poleg tega, da so bili odvisni od omejitev in ukrepov s strani Hrvaške, ki so bili v začetku pandemije leta 2020 izjemno ostri, so bili odvisni tudi od odločitev sosednje države (Gregurovič et. al., 2020, 10), v tem primeru Slovenije.

Cilj prispevka je osvetliti položaj pripadnikov slovenske skupnosti na Hrvaškem, ki živijo v obmejnem prostoru in ki so se soočali in se soočajo z izzivom nenadoma zaprtih ali polzaprtih meja. Prispevek obravnava razmere v času, ko je bila meja zaprta za skoraj vse slovenske in hrvaške državljane, ter v času, ko je bila meja samo delno prepustna za določene skupine ljudi. V prispevku se bo zajelo obdobje od marca 2020 do avgusta 2021.

V prispevku bo prikazano večplastno življenje pripadnikov slovenske skupnosti na Hrvaškem, kjer so bili pripadniki slovenske skupnosti, ki so v veliki meri tudi državljani Republike Hrvaške ali državljani obeh držav, in pripadniki manjšine v drugačnem položaju kot slovenski državljani, ki v Sloveniji dejansko živijo. Nove politične oblasti³ v času pandemije niso pokazale večje podpore ali razumevanja, da bi se lahko člani slovenske skupnosti na Hrvaškem počutili varnejše in verjeli, da se bodo zapletene situacije, ki se še danes dogajajo na terenu, lažje rešile, tudi s pomočjo Slovenije.

Tematika bo analizirana narativno, uporabljena pa bo metodologija, ki je bila uporabljena v preteklih znanstvenih raziskavah in objavljenih zaključkih teh raziskav (Opiłowska, 2021; Novotny, 2021; Munda Hirnök, 2020; Grafenauer & Jesih, 2020; Sorgo & Novak Lukanovič, 2020). Na primeru študije primera slovenske manjšine na Hrvaškem v obmejnem območju se skuša odgovoriti na naslednja vprašanja:

- Na kakšen način so spremembe na meji, povezane z epidemijo covid-19, vplivale na slovensko manjšino na Hrvaškem?
- Kakšen je bil odnos Republike Slovenije do slovenske manjšine ter odnos manjšine same do države matične kulture?
- Kako so ukrepi, nezmožnost odhoda v Slovenijo in prekinjeni stiki v času od aprila 2020 do avgusta 2021 vplivali na doživljanje samega sebe kot pripadnika slovenske skupnosti na Hrvaškem?

Prispevek analizira situacijo v času od aprila 2020 do konca avgusta 2021. Spremlja se pisanje hrvaških in slovenskih lokalnih in regionalnih dnevnikov in tednikov. Analizirani so tudi uradni dokumenti, objavljeni v Uradnem listu Republike Slovenije, ko gre za spremembe in dopolnitve Odloka o odrejanju in izvajanju ukrepov za preprečitev širjenja nalezljive bolezni COVID-19 na mejnih prehodih na zunanji meji in na kontrolnih točkah na notranjih mejah Republike Slovenije (Odlok 100/2020).

Poleg tega so bili v drugi polovici leta 2021 izvedeni intervjuji s pripadnicami slovenske skupnosti na Hrvaškem, v katerih so razkrivale svoj odnos do meje pred in po obdobju covid-19. Zaradi veljavnih ukrepov so bili intervjuji izvedeni po elektronski pošti ali telefonu, z nekaterimi pa smo se tudi osebno srečali. Omenjene metode so v dosedanjih raziskavah uporabljali slovenski in tuji raziskovalci (Ramšak, 2004; Meho, 2006; Ri-

3 V času pandemije covid-19 je v slovenski vladi prišlo do spremembe, in sicer je Marjana Šarca na mestu predsednika vlade zamenjal Janez Janša.

man, 2020). Za intervjuje so bile izbrane aktivne članice slovenske skupnosti na Hrvaškem, ki živijo v obmejnem območju in ki so z družinskimi in prijateljskimi vezmi povezane s Slovenijo. Polstrukturirani vprašalnik je bil sestavljen iz dveh delov: v prvem delu smo ugotavljali povezanost s Slovenijo in Hrvaško pred izbruhom pandemije covid-19, drugi del pa je zajemal nekoliko več vprašanj, ki so bila povezana predvsem z življenjem v zadnjem letu v luči ukrepov, povezanih s covidom-19. V intervjuvanje je bilo vključenih 16 žensk, ki so že v prvem delu izkazale izjemno močno povezanost s Slovenijo, predvsem zasebno, in so enako močno občutile posledice sprememb mejnega režima zaradi covid-19. Zaradi anonimnosti so njihova imena v prispevku spremenjena.

SLOVENSKA MANJŠINA NA HRVAŠKEM IN MNENJE NJENIH PRIPADNIKOV

Ko se je marca 2020 prvič zaprla meja med Slovenijo in Hrvaško, so bili presenečeni in prizadeti vsi, ki zaradi različnih življenjskih situacij mejo prečkajo tako rekoč vsakodnevno. Med prizadetimi so bili tako tudi pripadniki slovenske skupnosti na Hrvaškem.

Prvo presenečenje jih je doletelo že marca 2020, ko je hrvaški štab civilne zaščite odločil, da morajo prebivalci Karlovške županije, ki odhajajo na delo v Belo krajino, ob svojem povratku na Hrvaško v 14-dnevno karanteno. To je prizadelo približno 700 oseb, ki so se poleg koronavirusa in tveganja za okužbo morali soočiti še z zaprtjem maloobmejnih prehodov in prepovedjo dnevnega prečkanja meje (av/h, 2020; V. L., 2020; L. M., 2020). Ta težava je bila k sreči relativno hitro odpravljena, saj sta obe strani sprevideli, da je dnevno prečkanje meje zanje eksistenčno pomembno (Fajfar, 2020; Radio Mrežnica, 2020). Kmalu so se v težkem položaju znašli tudi vsi tisti, ki so za potrebe vsakdanjega življenja in dela sicer smeli prehajati mejo tudi vsakodnevno (Gregurovič et. al., 2020, 10). Teh je bilo v letu 2021 približno 4283 (SiSTAT, 2022).

Podobne težave so se pojavile na celotnem slovensko-hrvaškem obmejnem območju. V samem začetku je bilo zelo veliko nejasnosti, potem pa so se ti odnosi postopoma uredili. Medtem ko so se delovne migracije (dnevne in tedenske) ter tudi gospodarsko poslovanje na določen način uredili (uredili so kordone terenskih vozil itn.),⁴ so se rešitve za druge, bolj zasebne zadeve iskale še dolgo.

V resnici gre pri prebivalcih obmejnih območij za različne motene čezmejne življenjske prakse, ki niso pomembne le za pripadnike tam živečih manjšin, ampak za vso lokalno prebivalstvo, na primer ob selitvi v drugo državo, gradnji hiš na drugi strani meje, skrbništvu nad otroki, skupnem življenju s partnerjem, ki ni prijavil stalnega prebivališča, akutnih družinskih krizah/ločitvah, pa tudi ob preprostem dostopu do kmetijskih zemljišč (Klatt, 2020, 42) ali obisku grobov. Vse tu navedene razloge in težave so v svojem vsakdanjem življenju v času covid-19 občutile tudi pripadnice slovenske skupnosti in to poudarjale v svojih odgovorih.

Intervjuvanje je bilo izvedeno več kot eno leto po tem, ko je pandemija covid-19 spremenila naša življenja, kar je tudi vplivalo na odgovore. Od prvotno mešanih občutkov v aprilu 2020 so anketiranke namreč oblikovale svoja stališča o bolezni in o prečkanju meje.

V svojih odgovorih so navajale številne povezave s Slovenijo ter primere v zvezi s prečkanjem meje pred in po pandemiji. Predvsem pa je iz njihovih odgovorov možno razbrati negotovost, zaskrbljenost in žalost zaradi razvoja dogodkov.

V prvem delu so svojo povezanost s Slovenijo opisovale različno. Tako je Regina (2021) na vprašanje »Kako bi opisali svojo povezanost s Slovenijo in Hrvaško?« odgovorila:

S Slovenijo me vežejo družinske vezi, korenine, na Hrvaškem pa delam in imam svojo družino. Do Slovenije čutim spoštovanje in navezanost, saj sem v Sloveniji odrasčala, pridobila izobrazbo in prve študijske delovne izkušnje. V Sloveniji živijo vsi moji bližnji sorodniki, zato se vedno rada vračam domov. Na Hrvaškem sem se zaposlila in ustvarila družino. Postala je moj drugi dom.

Tudi druge intervjuvanke so v svojih odgovorih izpostavljale neločljive občutke do ene in druge države ter navajale primere povezanosti. Vse intervjuvanke so omenjale, da imajo sorodnike in prijatelje v Sloveniji, večina pa jih je imela tudi obe državljanstvi.

Izjemno čustveno govori tudi Sonja (2021): Na Slovenijo me veže družina, prijatelji, spomini. Na Hrvaškem živim in sem tu tudi zaposlena, tako da večino časa preživim tu. Imam sorodnike v Sloveniji. Na Hrvaškem živim z

⁴ Tako je v Odloku, ki je začel veljati 20. 7. 2020, navedeno, da ima čezmejni dnevni delovni migrant, ki je v delovnem razmerju v eni od držav članic Evropske unije ali drugi državi schengenskega območja in za kar ima dokazilo oziroma podpisano izjavo, utemeljen razlog za prehajanje meje kot dnevni delovni migrant in zanj ne velja uvedba karantene in ob prehodu meje mu ni treba predložiti negativnega izvida testa na prisotnost SARS-CoV-2 (COVID-19) (Odlok 100/2020).

možem in otrokoma. Drugih sorodnikov tu nimam. Občutki so mešani. Še vedno občutim pripadnost Sloveniji. Hrvaška mi kljub dolgoletnem bivanju na Hrvaškem daje nekakšen mačehovski odnos.

Nekatere intervjuvanke so svoje občutke oblikovale drugače: »Do držav nimam posebnih občutkov [...] blizu sta mi tudi oba jezika in kulturi« (Ida, 2021). Emilija (2021) pa je odgovorila: »Obe državi sta del moje identitete, v obeh imam družino in prijatelje. Sta dela moje identitete, ki se prepletata«.

Iz odgovorov intervjuvank je razvidno, da so povezane tako s Slovenijo kot s Hrvaško, da gojijo do obeh zelo globoka čustva in da sta obe državi/oba prostora pravzaprav del njihove identitete. Vse so pozitivno odgovorile na vprašanje, ali prečkajo slovensko-hrvaško mejo, zanimalo pa nas je tudi, kakšno je bilo njihovo mnenje o meji, ki je nastala leta 1991, ter njihov odnos do meje nasploh. Na vprašanji »Kakšen je vaš odnos do meje?« in »Kako ste sprejeli vzpostavitev meje leta 1991?« so intervjuvanke odgovarjale različno, zlasti glede na starost in pridobljene izkušnje. Mlajša skupina intervjuvank, ki so bile v času nastanka meje še otroci in mladostnice, je na vprašanje o vzpostavitvi meje odgovarjala bolj nevtrarno. Tako je Pavla (2021) povedala:

Na začetku je. Samo takrat sem bila zelo mlada, tako sploh nisem imela potrebe prečkati mejo. Se pa spomnim, da so bili stari starši zelo čustveni, ko smo prvič prečkali mejo. Spomnim se starega tate, ki je rekel: »Ja, res so jo postavili. Tam, kamor smo vedno govorili, ko smo prihajali domov, da naj bi bila meja. Niso falili«.

Druge intervjuvanke pa niso omenjale svojih starih staršev in so se v odgovorih zanašale predvsem na lasten občutek: »Na mene in mojo družino to takrat ni vplivalo, saj smo živeli v osrednji Sloveniji. Poleg tega sem bila takrat tudi premlada, da bi se zavedala tedanje situacije« (Sonja, 2021). Emilija (2021) je povedala: »Bila sem še otrok in to ni vplivalo na prehajanje meje ter obiske« ali pa »Ne spomnim se, ker sem bila komaj 11-letni otrok, ampak mislim da ni bilo velikih težav« (Regina, 2021).

Starejše intervjuvanke pa so bile glede vprašanja meje in njene vzpostavitve leta 1991 bolj občutljive:

Vzpostavitev državnih mej leta 1991 sem sprejela zelo težko, saj sem takrat živela na sami meji (v Istri), kjer je bila polovica hiše dejansko v Sloveniji, polovica pa na Hrvaškem. Zelo me je motila nenehna prisotnost policije in carine, saj takih omejitev nismo bili navajeni. Vzpostavitev državnih mej je zelo vplivala tudi

na obiskovanje ljudi in krajev z obeh strani, saj sem se takrat ukvarjala s kmečkim turizmom in so ljudje prihajali z obeh strani. (Frančiška 2021).

Angela (2021) je povedala: »Ni mi bilo všeč, ker je bila postavljena meja med državama«. Jožefa (2021) pa je mejo iz leta 1991 komentirala: »Težko sem se navadila in mi je bilo težko potovati čez mejo v tej situaciji«. Tudi Ida (2021) je težko sprejela mejo, ki je nastala med Slovenijo in Hrvaško. Na vprašanje glede občutkov o meji je odgovorila: »Tesnobno. Ni vplivalo na pogostost prehajanj (mesečno), je pa seveda vplivalo na počutje oz. povzročalo tesnobo, ker meje pred 1991 ni bilo«.

Odgovori se razlikujejo glede na starost intervjuvank in vidno je, da so gospe, ki so nastalo situacijo doživljale in se je spomnijo, mejo na nek način zavračale in se ob njej niso počutile sproščeno. Mlajše intervjuvanke pa so mejo sprejele kot nekaj popolnoma normalnega.

Pomembno se zdi povezati, kako so se intervjuvanke sprijaznile z življenjem v času covid-19. Vprašanje »Kako pogosto prehajate hrvaško-slovensko mejo?« so namreč takoj povezale s trenutno situacijo in primerjale stanje pred in v času covid-19.

Frančiška (2021) je odgovorila: »Zadnje leto in devet mesecev sem slovensko-hrvaško mejo prečkala samo dvakrat. Pred letom 2020 sem mejo prečkala vsaj dvakrat na mesec«. Angela (2021), ki je pred pandemijo mejo prečkala občasno, pa je povedala, da je v času covid-19 »prvič /.../ šla čez mejo avgusta, po letu in pol. Nisem imela težav, policaj me je komajda pogledal«. Neža (2021) je povedala, da trenutno prečka mejo enkrat letno ali celo manj, prej pa je čez mejo redno hodila.

Emilija (2021) je povedala, da v Sloveniji ni bila 18 mesecev, nekatere intervjuvanke, npr. Gizela (2021), pa so mejo prečkale nekolikokrat tedensko, Marta (2021) celo večkrat na dan:

Večino časa preživim na Hrvaškem, zadolžena sem, da otroke odpeljem v vrtec in jih pobrem. V poletnem času veliko časa čakam na meji in s čakanjem na meji izgubim pol delovnika. Mi mejo prečkamo vsak dan: zdravniki, pošta, trgovina, ohranjanje stikov s prijatelji in družino, ohranjanje socialnega okolja na slovenski strani.

Intervjuvanke ter vsi, ki so v določenem trenutku morali prečkati mejo, so se srečevali z različnimi izzivi. Ena od težav, s katero so se soočale posameznice, ki so želele vstopiti v Slovenijo, je bila nenehno spreminjanje ukrepov. Pogosto so se njihove frustracije pomešale z jezo, ker niso vedele, kako rešiti svoje težave. V pogovorih so pogosto izpostavljale,

da za te ukrepe ne vedo niti slovenski državljani v Sloveniji, da so razočarane, ponižane, žalostne in se čutijo odrinjene s strani Slovenije.

Izzive na meji so včasih opisovali tudi novinarji. Tako je bila izjemno udarna novica, ki je vrgla posebno luč tudi na odnos do slovenskih državljanov, ki živijo na Hrvaškem, in njihovih zakoncev oz. partnerjev, tudi situacija, v kateri se je znašla družina z Reke. Očeta niso pustili v Slovenijo, ker je hrvaški državljan. Zgodba je polnila medijske vrstice julija 2020 in šlo je za primer, ko je oče sina in ženo, oba slovenska državljana, moral peljati v Slovenijo na napovedano zdravstveno terapijo za otroka. Kot navaja hrvaški dnevnik *Novi list*, pa »... očeta v Slovenijo ne bodo pustili, tudi če bi predložil negativen test na covid-19« (Vesić, 2020). To ni bil edini primer, o katerem so poročali hrvaški novinarji. Objavljene so številne zgodbe, kjer so se posamezniki znašli v težavah (Bet, 2020; Žabec, 2020; HINA, 2021; Pavlović, 2021; Glas Istre, 2021 idr.).

Zaradi relativno slabe situacije na meji so se vzdolž slovensko-hrvaške meje organizirale tudi različne civilne iniciative, ki so skušale vplivati na ureditev prehajanja meje. O tem so poročali tudi novinarji:

[...] inicijativa se fokusirala na probleme ulaska hrvatskih građana u Sloveniju zbog podizanja mirovina, odlaska liječniku ili po lijekove za kronične bolesnike kao i u posjetu rodbini ili na zemljište u posjedu. Također, u zadnje je vrijeme bio i otežan prelazak studentima koji bi trebali na polaganje ispita ili na prijemne ispite. (VV 2020).

Mediji so o težavah, ki so jih imeli posamezniki, ki so želeli vstopiti v Slovenijo, poročali predvsem v letu 2020, ko so se ukrepi, predvsem v Sloveniji, izjemno hitro spreminjali. Le redko so novinarji posebej opozarjali na pripadnike slovenske skupnosti in takih prispevkov je v slovenskih in tudi v hrvaških medijih malo. Prav zato smo tudi intervjuvanke spraševali o prečkanju meje in nas je zanimalo njihovo mnenje o ukrepih. Intervjuvanke so mejo prečkale le redko in so predvsem izpostavljale svoje slabe izkušnje.

Nasploh so poudarile, da je razlika med letom 2020 in letom 2021, ko se je nenehno spreminjanje ukrepov končno ustavilo. Ocenile so, da je, odkar so ukrepi bolj stalni, lažje prečkati mejo.⁵ Tako je

Pavla (2021) komentirala: »Sedaj, ko je covid-pass, je super. Sem se cepila in se nekako počutim bolj sproščeno, ko grem kam, pa tudi lahko prečkam mejo in grem v Slovenijo«. Situacija se je nekoliko umirila z možnostjo cepljenja ter z dejstvom, da so ukrepi zdaj bolj kontinuirani oz. da lahko cepljeni posamezniki brez težav prečkajo mejo.

Pred aprilom 2021 je bila situacija vsekakor težja. Na vprašanje »S kakšnimi težavami se srečujete, odkar so se začeli uvajati različni ukrepi zaradi covida-19?« je Frančiška (2021) odgovorila:

Odkar so se začeli uvajati različni ukrepi zaradi covida-19 in vse dokler se nisem cepila pa dobila covid-potni list, je bilo moje prehajanje meje popolnoma onemogočeno. Moje finančno stanje ne dovoljuje dodatnih stroškov za testiranje, tako nisem mogla čez mejo celo leto in pol, da bi obiskala mamo in ostale sorodnike.

Njeno soočanje s togimi odločitvami in ukrepi je v tem letu in pol močno zaznamovalo njeno življenje: »Ker nisem imela negativnega testa, nimam nepremičnin na svoje ime v Sloveniji, prav tako nimam direktnih poslovnih vezi v Sloveniji, mi je bil vse do cepljenja vstop v Slovenijo popolnoma onemogočen« (Frančiška, 2021).

Posameznice so izpostavljale različne razloge, zaradi katerih je bil njihov obisk v Sloveniji nujen, nekatere pa so resnost situacije uvidele šele kasneje. Tako je Alojzija (2021) komentirala, da je »največja težava prehajanja meje in s tem obiskovanje zdravnika ...«, druga intervjuvanka pa je povedala, da sta v času, ko so se izvajali različni ukrepi, ki so se nenehno spreminjali, s soprogom ostala z dvema majhnima otrokoma na Hrvaškem, oddaljena od vsega:

Nismo imeli dostopa do zdravnika in pediatru smo poslali sliko grla ... Sploh si ne predstavljam, kako bi prišla do zdravnika. Starše so znali v Umagu zavriniti, češ da ga je treba najprej testirati, in potem so se mogli znajti sami. Niso jih pustili čez mejo, niso jih spustili na urgenco brez testa (Marta, 2021).

Intervjuvanke so poleg vzdrževanja stikov s člani družine izpostavljale tudi podporo družinskim članom, ki je niso mogle vedno zagotavljati. Gizela

⁵ Tako je Republika Slovenija za potnike ob vstopu uveljavila določene zahteve, ki se v zadnjih nekaj mesecih več ne spreminjajo: dokazilo o negativnem rezultatu testa PCR, ki ni starejši od 72 ur od odvzema brisa, ali testa HAG; digitalno covid potrdilo EU; dokazilo o cepljenju; dokazilo o prebolewnosti. Še vedno pa obstajajo določene izjeme brez karantene in brez pogoja PCT, ampak jih je bistveno manj, kot jih je bilo, in so tudi bolj obrazložene, čeprav je še vedno nekaj odprtih vprašanj glede preverjanja izpolnjevanja določenih pogojev, npr. da delovni migrant ne potrebuje PCT, če ima prebivališče »... v razdalji največ 10 km zračne črte od skupne mejne črte Slovenije in sosednje države ...« (MNZ, 2021a).

(2021) je na primer odgovorila: »Prehajanje meje in ohranjanje stikov je bilo zelo omejeno. Mama živi v Sloveniji in prehajanje meje je bilo v določenih situacijah nemogoče. Nisem je mogla obiskati, nisem ji mogla pomagati«. Onemogočen stik s starejšimi je omenila tudi Sonja (2021): »Prehod meje je bil znatno otežen, kar preprečuje pogoste stike s sorodniki. Otroci niso mogli videti svojih dedkov in babic«.

Izjemno emotivno zgodbo pa je povedala Natalija (2021):

V Sloveniji imam vse svoje: mamo, ata, brata in njegovo družino, tete, strice. V času spreminjanja ukrepov v enem trenutku nisem mogla do njih: nisem imela slovenske osebne izkaznice in nisem mogla na meji dokazovati slovenskega državljanstva. Menila sem, da mi ni potrebno imeti dveh osebnih izkaznic. Starša sta stara, 88 in 83 let. Ata me je vsak dan klical in spraševal, kdaj bom prišla, pa mu nisem znala odgovoriti. V glavnem, stiki z mojimi najdražjimi so bili močno pretrgani, ker si pač nisem mogla za en obisk privoščiti stroška 90 evrov za testiranje na korono, kar so na meji zahtevali.

Intervjuvanka je še poudarila, da se je cepila in da zdaj lahko prečka mejo in nadaljuje z vzdrževanjem stikov s prijatelji in sorodniki v Sloveniji. Dodala je, da so imeli prejšnji vikend čudovito srečanje štirih generacij Slovencev, ki živijo v Sloveniji in na Hrvaškem.

Nekatere intervjuvanke so izkazale čisto ekonomsko vrednost in pomen svojih odhodov v Slovenijo. Trdile so celo, da se jim je zmanjšal standard. Tako je Pavla (2021) omenila:

Ker nisem hodila v Slovenijo po nakupih, sem mogla več denarja porabiti na Hrvaškem za osnovni nakup hrane in potrebščin. Ponavadi smo šli enkrat mesečno v velik nakup v Hofer, kjer je ceneje. Sedaj je tu pri nas na Hrvaškem hrana zelo draga (dražja kot v Sloveniji) in več denarja porabim za osnovne stvari.

Pavla (2021) je omenila tudi težave, povezane z delom, saj je redno odhajala v Slovenijo na poslovne sestanke, zaradi različnih ukrepov in spreminjanja teh ukrepov pa je to v času, ko še ni bila cepljena, popolnoma opustila. Vse sestanke, zagovore doktoratov in predavanja, ki bi jih morala izvesti na eni od ljubljanskih fakultet, je morala organizirati prek spleta. Je pa v intervjuju omenila tudi, da je na ta način izgubila številne osebne stike, ker so bili sestanki prek spleta osredotočeni na določeno tematiko in ni bilo možnosti za sproščeno kramljanje pred in po

sestankih. Neža (2021) je poleg nakupov dodala tudi težave z iskanjem primerne avtomehanika na Hrvaškem.

O oteženem prehajanju meje govori tudi napotena delavka: »Zaradi službe na Hrvaškem sem bila t. i. izjema za prehod meje, vseeno pa sem včasih imela otežen prehod meje, ker izjema ni veljala ves čas za napotene delavce, temveč za t. i. dnevne delovne migrante. Zato nekaj časa nisem mogla v Slovenijo do staršev, sorodnikov« (Magdalena, 2021).

V izjemno težkem položaju so bili tudi prebivalci obmejnega prostora, ki imajo maloobmejne izkaznice. Maloobmejni prehod Starod – Vele Mune vsak dan uporablja več kot 40 posameznikov, ki imajo maloobmejne izkaznice. Po pričanju Julije (2021) pa mejna policija ni hotela vedno odpreti železnih vrat, ki so jih začeli zapirati po pojavu koronavirusa marca 2020. Poudarila je, da je večkrat klicala policijo in prosila, da odprejo vrata. Čeprav so upali, da bodo vrata kmalu odprli in da bodo lahko uporabljali ključke, so vrata še vedno zaprta in če hočejo prečkati mejo, morajo klicati policijo, da jim odpre. V času, ko niso sodili v posebne izjeme in so za prečkanje meje kot dvolastniki potrebovali negativen test, pa jim policija sploh ni hotela odpreti vrat in so morali na glavni mejni prehod. To jim je bistveno podaljšalo pot, težava pa je nastala tudi zato, ker s traktorji sploh ne smejo čez mejo na glavnem mejnem prehodu.

Glede na to, da so imele intervjuvanke težave s prečkanjem meje, nas je zanimalo tudi, ali so spremljale spreminjanje ukrepov. Slovenija je ukrepe spreminjala vsak teden in dovolj je pogled na spletni arhiv Ministrstva za notranje zadeve (MNZ), da ugotovimo, da so se ukrepi spremljali tedensko, včasih celo tudi dnevno (MNZ 2021b). Hrvaška je ukrepe spreminjala na dva tedna in je spremembe napovedala nekoliko dni pred samim začetkom njihove uveljavitve. Pripadniki slovenske skupnosti so bili pogosto ujetniki teh ukrepov in se niso vedno znali pravočasno prilagoditi. Težava je tudi v tem, da so intervjuvanke pogoje spremljale v glavnem prek medijev. Te novice so bile pogosto nepopolne, ukrepi so se pogosto sprejemali na sejah vlade ob koncu tedna in na koncu ob ponedeljkih niso več vedele, kaj velja in če jih bodo spustili v Slovenijo.

Intervjuvanke smo vprašali tudi o ukrepih in njihovem spremljanju. Pavla (2021) je odgovorila: »V medijih so jih itak pogosto izpostavljali, pa sem jih prebrala, ko sem kaj zasledila. Da bi pa sama šla brskati, to pa je bilo redko«.

Prav zato, ker so se intervjuvanke zanašale na informacije iz medijev, je včasih prihajalo do zapletov na meji. Je pa tudi dejstvo, da sami policisti včasih niso vedeli, kako razumeti določene ukrepe. Tako je Jožefa (2021) povedala:

Moja hčerka dela v Sloveniji in potuje enkrat tedensko čez mejo. Ni tipičen delovni migrant, ker ne hodi vsak dan, je pa vseeno delovni migrant. Nekajkrat je imela težave na meji, ker policisti niso vedeli, v katero kategorijo naj bi jo dali. Enkrat, ko se je šla testirati, ker so se vsi delovni migranti tedaj morali testirati, da bi lahko vstopili v Slovenijo, pa ji je slovenski policist na Jelšanah povedal, da je ona itak »naša« in je sploh ni spraševal po negativnem covid testu. Sestanke je imela po navadi ob ponedeljkih in je imela blazne težave, ker je ob ponedeljkih zjutraj, preden bi šla na pot, preverjala, ali so se ukrepi za vstop v Slovenijo spremenili. Zdaj se je cepila in od takrat je prečkanje lažje.

Marta (2021) pa ukrepe spremlja konstantno, ker zaradi svojega načina življenja mejo prečka večkrat dnevno:

Ukrepe z možem spremljava dnevno, predvsem zaradi najine skupine (op. a. FB skupina), in smo jih objavljali. Si jih mogel slediti in so politiki imeli zasedanje do 11:30 in morda nisi imel pogojev za prehod. Hvala policistom na meji, ki so nam to težko obdobje nekoliko olajšali. Upam, da ne bodo sankcionirani zaradi tega, ker so nam pomagali.

Da tudi policisti niso vedeli, kako se pripraviti na spremenjene ukrepe, govori tudi Alojzija (2021):

Ukrepi so se stalno spreminjali in velikokrat so nejasni. Potem nastanejo težave, ker si vsak lahko ukrepe tolmači po svoje. Mislim bolj na policijo, odvisno kdo dela na meji oz. kakšno srečo imaš, ali je oseba dobro podkovana ali ve nekaj samo na pol itn. Včasih moraš imeti pripravljene argumente.

Nekatere intervjuvanke so povedale, da so tudi od mejne policije dobivale različne informacije in da so »[...] resničen problem te različne interpretacije« (Ingrid, 2021). Podobno so odgovorile tudi druge intervjuvanke. Tako je Frančiška (2021) povedala: »Na mejni policiji mi je bilo vsakokrat odgovorjeno drugače, zato sem dobila občutek, da je veliko odvisno od tega, kakšen dan ima oseba, na katero se naleti... Vsak je svoj »šef« in si ukrepe po svoje razlaga«.

Intervjuvanke pa so delo policistov gledale tudi skozi oči človeškosti. Tako je ena od intervjuvank komentirala:

Meni je predvsem žal policistov, ki delajo na meji. Večina jih je človeških, ampak morajo imeti navodila RS. In vedno znova, ko so bile

zaostritve in mi niso težili, sem bila srečna, da so me spustili v Slovenijo in potem nazaj domov (Marta, 2021).

In medtem ko so nekatere redno spremljale ukrepe, ker so želele in včasih morale oditi v Slovenijo, da bi jim bilo življenje vsaj deloma normalno, so nekatere kar hitro obupale. Tako je Emilija (2021) odgovorila: »[...] po nekem času sem obupala in ne spremljam sprememb in ukrepov za prehod meje«. Nekatere zaradi hitrega spreminjanja niso utegnile spremljati vseh sprememb: »Na začetku sem pogosto spremljala spremembe ukrepov, kasneje pa so se ukrepi skoraj iz dneva v dan spreminjali, tako da jih nisem uspela več spremljati« (Regina 2021).

O tu navedenih težavah pa slovenska in hrvaška javnost nista bili obveščeni oz. so nekatere informacije le redko prišle v javnost. Še en velik šok je sledil v začetku marca 2021 (MNZ, 2021c), ko so dnevni migranti ponovno potrebovali negativne teste, da bi lahko vstopili v Slovenijo. Tedaj je Zveza kulturnih slovenskih društev na Hrvaškem (ZKSH) opozorila na slab položaj dnevnih migrantov s Hrvaške. To ni bil prvi poskus ZKSH, da opozori na težko situacijo med pripadniki slovenske skupnosti na Hrvaškem, vendar v letu 2020 njihov poziv v javnosti ni bil slišan. V medije je prišla novica o slabem položaju pripadnikov slovenske skupnosti na Hrvaškem: »Na Hrvaškem večina slovenskih rojakov živi ob meji s Slovenijo, s katero so povezani na različne načine, tudi dnevno. Zaradi epidemioloških ukrepov na slovensko-hrvaški meji se soočajo s številnimi težavami, tudi finančnimi« (STA, 2021; Š. J., V. U., STA, 2021).

V prispevku je bilo izpostavljeno, da Slovencem na Hrvaškem niso zagotovili brezplačnih hitrih testov, ki so jih deležni Slovenci v Italiji, kasneje pa so jih bili deležni tudi Slovenci v Porabju. Namreč, zaradi spremenjenih pogojev vstopa v Slovenijo je »... na podlagi prizadevanja ministrice za Slovence v zamejstvu in po svetu dr. Helene Jaklitsch v sodelovanju z ministrom za zdravje Janezom Poklukarjem, ministrom za notranje zadeve Alešem Hojsom in poveljnikom civilne zaščite Srečkom Šestanom pri vstopu v Republiko Slovenijo na mejah z Republiko Italijo omogočeno brezplačno testiranje za vse osebe ...« (USZS, 2021). Kot je bilo izpostavljeno v medijih, so lahko testiranje opravili tako slovenski kot italijanski državljani (Černic, 2021). Na medijsko vprašanje o različnem ravnanju s Slovenci v sosednjih državah so na Uradu za Slovence v zamejstvu in po svetu (USZS) odgovorili: »Ocenjuje se, da je dnevnih prehodov meje na slovensko-italijanski meji kar okoli 10.000. Številni med njimi so pripadniki slovenske manjšine v Italiji. Prizadevali smo si najti rešitve, ki bi bile do dnevnih migrantov, šolarjev, dvolastnikov in drugih čim prijaznejše« (RTV SLO MMC, 2021).

Kmalu po tem pa je bilo organizirano tudi brezplačno testiranje za Slovence, in sicer tudi s pomočjo USZS (Sukič, 2021, 4). Tudi iz ZSKDH so ministrice Jaklitsch opozorili na težko situacijo med pripadniki slovenske skupnosti na Hrvaškem, a rešitev ni bila najdena. Če pogledamo številke Statističnega urada Republike Slovenije, vidimo, da je največ delovnih migrantov v letu 2021 prihajalo prav s Hrvaške. Tako je v letu 2021 1034 delovnih migrantov v Slovenijo prihajalo iz Italije, 242 z Madžarske in 4283 s Hrvaške (SiSTAT, 2022).

Tisti pripadniki slovenske skupnosti na Hrvaškem, ki so za to vedeli, so se počutili kot drugorazredni državljani, kar so potrdile tudi naše intervjuvanke. Pavla (2021) je povedala: »Vedela sem za to. Zakaj pa nismo te možnosti imeli tudi Slovenci na Hrvaškem? Ko sem to izvedela, sem se počutila kot drugorazredna državljanka«. Sonja (2021) pa je o tej praksi povedala: »S tem sem seznanjena in menim, da je to popolnoma diskriminatorno do Slovencev, ki živijo na Hrvaškem«.

Emilija (2021) je povedala, da ni vedela za možnost brezplačnega testiranja za Slovence v Italiji in na Madžarskem, in nadaljevala »... Če je to res, je to še en primer, kako smo Slovenci na Hrvaškem drugače obravnavani kot Slovenci v Italiji«. Gizela (2021) pa je poudarila, da bi bilo to treba narediti tudi na meji s Hrvaško, saj so »na ta način v bistvu naredili razliko med zamejci«.

V situaciji, kot je bila leta 2020 in 2021 v času covida-19, ko so se na mejnih prehodih podrobno preverjali ukrepi, s tem pa je bilo življenje obmejnega prebivalstva popolnoma zagrenjeno, so se intervjuvanke strinjale, da bi bilo dobro, da bi bile vse (uradne) informacije na enem mestu, ne pa da so posamezniki primorani brskati po različnih spletnih straneh in spraševati po družbenih omrežjih, kjer so pogosto podane napačne informacije (Pavla 2021). Poleg tega bi bilo treba v dogovoru med državami »... poenotiti ukrepe, in to nujno« (Ida 2021). So pa intervjuvanke tudi omenjale, da bi morali biti ukrepi »transparentni, konsistentni in poenoteni, da bi olajšali prečkanje meje« (Emilija 2021).

Odnos Republike Slovenije do intervjuvank, ki so povezane s Slovenijo na različnih ravneh in niso zgolj ekonomski dnevni migranti, je pustil grenak priokus in jih na določen način oddaljil od njihove države matične kulture.

ZAKLJUČEK

Covid-19 je močno zaznamoval življenje po celotnem svetu. Predvsem so se v slabem položaju znašli prebivalci obmejnih regij, ki svoje življenje zaradi različnih razlogov živijo v obeh državah. Ne glede na to, ali na nekem obmejnem območju prej ni bilo meje ali pa je meja obstajala in je bila prepustna, je s pojavom covida-19 prišlo do ponovne vzpostavitve meje, mejni režim pa je postal izjemno nefleksibilen. Nove ukrepe in nove meje so najbolj čutili pripadniki manjšinskih skupnosti. Življenje, kot so ga poznali, se je čez noč spremenilo in primorani so bili iskati ravnotežje med državo, v kateri živijo, in državo matične kulture. V takem položaju so se znašli tudi pripadniki slovenske skupnosti na Hrvaškem, ki so ostali pred zaprto mejo. Intervjuji so bili izvedeni v želji, da bi ugotovili mnenje pripadnikov slovenske skupnosti na Hrvaškem do meje in ukrepov Republike Slovenije, ter na kakšen način so se v času covida-19 sploh znašli v vrzeli med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško.

Slika 1: Ograja na slovensko-hrvaški meji na Čićariji (Foto: Sandra Grudenić).

Slovensko-hrvaška meja je zanimiv fenomen, kjer ljudje živijo mirno obmejno življenje (Stiperski in Kochi Pavlakovich 2001, 124), obenem pa je

odnose med državama čutiti ravno pri zaostrovanju mejnega režima. Lahko sklepamo, da so se pripadnice slovenske manjšine, s katerimi smo izvedli intervjuje, v času negotovosti in strahu namesto pomoči s strani matične države znašle pred zaprto mejo, in sicer leta 2020 in skoraj celotno leto 2021. Slovenija je nenehno spreminjala ukrepe in prav zaradi tega so nekatere posameznice popolnoma obupale in Slovenije niso obiskale 18 mesecev in več. Onemogočeno je bilo njihovo normalno delovanje: obisk zdravnikov, opravljanje dela, obisk staršev in starih staršev, kar je v njih vzbudilo jezo in frustriranost. Zaradi slabe informiranosti ter tudi dejstva, da se je o teh težavah v slovenskih medijih pisalo izjemno redko, so se na meji pogosto znašle v zapletenih, tudi nerodnih situacijah.

Tu omenjena in analizirana problematika priča o tem, da lahko prav vse, kar navaja Mégret, pa tudi Klatt, velja tudi za slovensko skupnost na Hrvaškem, ki je bila v še težjem položaju ravno zaradi svojega izseljenskega statusa (diaspore), načina življenja v dveh državah in dejstva, da njihovi ožji družinski člani niso mogli vstopati v Slovenijo.

Ljudje, ki živijo na obmejnem območju, pa tudi pripadniki slovenske skupnosti na Hrvaškem se bodo naučili živeti tudi z ukrepi, ki jih odreja Republika Slovenija. Ta v primeru soočanja s pandemijo ni zaščitila vseh svojih državljanov na enak način. Vsaka država je v pandemiji storila to, kar je menila, da bo najbolje za njene državljane. Je pa dejstvo, da je v določenih primerih Slovenija na svoje državljane pozabila, ti pa so se zato počutili kot drugorazredni državljani.

THE SLOVENE COMMUNITY IN CROATIA IN THE BORDER AREA AND THE BORDER DURING COVID-19

Barbara RIMAN

Institute for Ethnic Studies, Erjavčeva 26, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: barbara.riman@guest.arnes.si

SUMMARY

The time of the Covid-19 pandemic was particularly hard for the communities living in border areas, who are used to cross the border on a daily basis, sometimes several times a day. When borders were closed due to the pandemic, their lives changed dramatically. One of the communities particularly affected by the pandemic was the Slovene community in Croatia, namely its members living along the Slovene-Croatian border. The article aims to present the situation of this community during the pandemic, with a particular emphasis on the measures related to border crossing and the feeling of (dis)connectedness with the kin state. The data is drawn from a survey conducted in 2021 through 15 semi-structured interviews with active female members of the Slovene community in Croatia. The responses show that, instead of receiving assistance from the Republic of Slovenia, in a time of uncertainty and fear members of the Slovene minority experienced a closed border and numerous challenges. Due to the rapidly changing border crossing measures, they were unable to organise their lives properly and faced frustration and fear. The inability to cross the border, be it for medical and professional reasons (visiting doctors, regular employment) or private reasons (which are less relevant for survival, but still extremely important for private life: e.g. visiting parents and grandparents), made them feel insecure, frustrated and in doubt about their relationship with the Republic of Slovenia. All that brought them further away from their kin state, making them feel as second-class citizens in either one or the other country

Keywords: Slovene community in Croatia, Slovene-Croatian border, border regime, Covid-19

VIRI IN LITERATURA

Adolph, Christopher, Amano, Kenya, Bang-Jensen, Bree, Fullman, Nancy & Wilkerson, John (2021): Pandemic Politics: Timing State-Level Social Distancing Responses to COVID-19. *Journal of Health Politics, Policy and Law*, 46, 2, 211–233.

Alojzija (2021): r. 1978, Mrkopalj. Ustno izporočilo. Zapis pri avtorju.

Angela (2021): r. 1967, Zagreb. Ustno izporočilo. Zapis pri avtorju.

av/h (2020): Ostali kod kuće. Oko 700 Hrvata na radu u slovenskim pograničnim mjestima trenutno na čekanju. *Direkt.hr*, 24. 3. 2020. <https://direktno.hr/domovina/ostali-kod-kuce-ok-700-hrvata-radu-slovenskim-pogranicnim-mjestima-trenutno-cekanju-187555/> (zadnji dostop: 2021-07-08).

Beti, Ivica (2020): PROBLEMI ŽIVOTA UZ GRANICU 'Hrvate stavljaju u karantenu, bojimo se, ne možemo ni do groblja', *Emedjimurje*, 8. 9. 2020. <https://emedjimurje.net.hr/vijesti/koronavirus/3881292/problemi-zivota-uz-granicu-hrvate-stavljaju-u-karantenu-bojimo-se-ne-mozemo-ni-do-groblja/> (zadnji dostop: 2021-09-20).

Brezigar, Sara (2020): The Slovene Community in Italy and the Covid-19 Pandemic. *Razprave in gradivo*, 85, 83–100.

Černic, Andrej (2021): Ministrica Jaklitsch o prehajanju meje, 9. 3. 2021. <https://www.rainews.it/tgr/fjk/video/2021/03/tdd-prehajanje-meje-jaklitsch-brezplacni-testi-236a3efe-5c40-41c4-afab-9d9e01e86d16.html> (zadnji dostop: 2021-09-20).

Emilija (2021): r. 1981, Matulji. Ustno izporočilo. Zapis pri avtorju.

Fajfar, Simona (2020): Hrvaški delavci spet na delu v Sloveniji. *Delo*, 22. 4. 2020. <https://www.delo.si/novice/slovenija/hrvaski-delavci-spet-na-delu-v-sloveniji/> (zadnji dostop: 2021-09-16).

Frančiška (2021): r. 1958, Zagreb. Ustno izporočilo. Zapis pri avtorju.

Gizela (2021): r. 1978, Varaždin. Ustno izporočilo. Zapis pri avtorju.

Glas Istre (2021): Cirkus na istarskoj granici sa Slovenijom: Čak petero Slovenaca pokušalo proći granicu s lažnim testovima. Neki ih kupuju, a neki printaju s interneta... *Glas Istre*, 3. 3. 2021. <https://www.glasistre.hr/istra/cirkus-na-istarskoj-granici-sa-slovenijom-cak-petero-slovenaca-pokusalo-proci-granicu-s-laznim-tesovima-neki-ih-kupuju-a-neki-printaju-s-interneta-704239> (zadnji dostop: 2021-09-19).

Grafenauer, Danijel & Boris Jesih (2020): Impact and Consequences of Covid-19 on the Functioning of Minority Institutions of the Slovene National Community in Austria. *Razprave in gradivo*, 85, 203–222.

Gregurović, Margareta, Gregurović, Snježana, Klempić Bogadi, Sanja, Kumpes, Josip, Kuti, Simona, Lazanin, Sanja, Mlinarić, Dubravka & Sonja Podgorelec (2020): Pandemija i migracije. Zagreb, Institut za migracije i narodnosti. http://www.imin.hr/c/document_library/get_file?uuid=504de918-7b02-4686-bb26-59d0f9091827&groupId=10156 (zadnji dostop: 2021-08-10).

Hina (2021): Ministri policije Slovenije i Hrvatske razgovarali o režimu prelaska granice. *Jutarnji list*, 9. 6. 2021. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/ministri-policije-slovenije-i-hrvatske-razgovarali-o-rezimu-prelaska-granice-15079625> (zadnji dostop: 2021-07-10).

Ida (2021): r. 1950, Reka. Ustno izporočilo. Zapis pri avtorju.

Ingrid (2021): r. 1975, Zagreb. Ustno izporočilo. Zapis pri avtorju.

Jaklitsch, Helena & Dejan Valentinčič (2020): Spoštovani Slovenci v zamejstvu in širom sveta!. <https://www.gov.si/novice/2020-04-02-prosnja-za-pomoc-pri-spopadanju-s-pandemijo-koronavirusa/> (zadnji dostop: 2021-07-10).

Jožefa (2021): r. 1946, Reka. Ustno izporočilo. Zapis pri avtorju.

Klatt, Martin (2020): What has Happened to our Cross-border Regions? Corona, Unfamiliarity and Transnational Borderlander Activism in the Danish-German Border Region. *Borders in Perspective*, 4, 43–47.

Kovács, Attila & László Göncz (2020): The Hungarian National Community in Slovenia and the Covid-19 Epidemic. *Razprave in gradivo*, 85, 181–200.

Linka, Kevin, Peirlinck, Mathias, Sahli Costabal, Francisco & Ellen Kuhl (2020): Outbreak Dynamics of COVID-19 in Europe and the Effect of Travel Restrictions. *Computer Methods in Biomechanics and Biomedical Engineering*, 23, 11, 710–717.

L.M. (2020): Hrvaški delavci ne več na delo v Belo krajino, na Dolenjsko..., *Dolenjski list*, 21. 3. 2020. https://www.dolenjskilist.si/2020/03/21/235658/novice/bela_krajina/Hrvaski_delavci_ne_vec_na_delo_v_Belo_krajino_na_Dolenjsko/ (zadnji dostop: 2021-09-15).

Magdalena (2021): r. 1983, Zagreb. Ustno izporočilo. Zapis pri avtorju.

Marta (2021): r. 1985, Buzet. Ustno izporočilo. Zapis pri avtorju.

McCloskey, Brian, Zumla, Alimuddin, Ippolito, Giuseppe, Blumberg, Lucille, Arbon, Paul, Cicero, Anita, Endericks, Tina, Lim, Poh Lian, Borodina, Maya & WHO Novel Coronavirus-19 Mass Gatherings Expert Group (2020): Mass Gathering Events and Reducing Further Global Spread of COVID-19: A Political and Public Health Dilemma. *The Lancet*, 395, 1096–1099.

Mégret, Frédéric (2020): COVID-19 Symposium: Returning "Home" – Nationalist International Law in the Time of the Coronavirus. *OpinioJuris*, 30 March 2020. <http://opiniojuris.org/2020/03/30/covid-19-symposium-returning-home-nationalist-international-law-in-the-time-of-the-coronavirus/> (zadnji dostop: 2021-10-01).

Meho, Lokman I. (2006): E-mail Interviewing in Qualitative Research: A Methodological Discussion. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 10, 27, 1284–1295.

MNZ – Ministrstvo za notranje zadeve (2021a): Prehajanje meje. Izjeme brez karantene in brez pogoja PCT. <https://www.gov.si teme/koronavirus-sars-cov-2/prehajanje-meja/> (zadnji dostop: 2021-10-09).

MNZ – Ministrstvo za notranje zadeve (2021b): Novice. <https://www.gov.si/novice?start=60&tag%5B0%5D=596> (zadnji dostop: 2021-09-15).

MNZ – Ministrstvo za notranje zadeve (2021c): Vzpostavitev kontrolnih točk za vstop v Slovenijo, 5. 3. 2021. <https://www.gov.si/novice/2021-03-05-vzpostavitev-kontrolnih-tock-za-vstop-v-slovenijo/> (zadnji dostop: 2021-09-21).

Munda Hirnök, Katalin (2020): Impact of the Covid-19 Coronavirus Disease Pandemic on Slovene Organisations and Institutions in the Raba Region. *Razprave in gradivo*, 85, 165–179.

Natalija (2021): r. 1960, Labin. Ustno izporočilo. Zapis pri avtorju.

Neža (2021): r. 1949, Reka. Ustno izporočilo. Zapis pri avtorju.

Odlok 100/2020 (2020): Odlok o odrejanju in izvajanju ukrepov za preprečitev širjenja nalezljive bolezni COVID-19 na mejnih prehodih na zunanji meji, na kontrolnih točkah na notranjih mejah in v notranjosti Republike Slovenije. *Ur. l. RS*, 100/2020, 16. 7. 2020. <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2020-01-1858/odlok-o-odrejanju-in-izvajanju-ukrepov-za-preprečitev-sirjenja-nalezljive-bolezni-covid-19-na-mejnih-prehodih-na-zunanji-meji-na-kontrolnih-tockah-na-notranjih-mejah-in-v-notranjosti-republike-slovenije/#11.%C2%A0%C4%8Dlen> (zadnji dostop: 2021-09-15).

Opitowska, Elżbieta (2021): The Covid-19 Crisis: The End of a Borderless Europe? *European Societies*, 23, 1, 589–600.

Pavla (2021): r. 1977, Buzet. Ustno izporočilo. Zapis pri avtorju.

Pavlovič, Milan (2021): Sutra novi režim ulaska u Sloveniju: neki će braktički biti prisiljeni cijepiti se. *Glas Istre*, 14. 7. 2021. <https://www.glasistre.hr/istra/od-sutra-novi-rezim-ulaska-u-sloveniju-neki-ce-prakticki-biti-prisiljeni-cijepiti-se-733790> (zadnji dostop: 2021-09-19).

Radio Mrežnica (2020): Dnevni migranti mogu na posao u Belu Krajinu i Dolenjsku. "Ovo je egzistencijalna važnost", *Radio Mrežnica*, 20. 4. 2020. <https://radio-mreznica.hr/dnevni-migranti-mogu-na-posao-u-belu-krajinu-i-dolenjsku-ovo-je-egzistencijalna-vaznost/> (zadnji dostop: 2021-09-10).

Ramšak, Mojca (2004): Včasih znam tudi molčati, čeprav se zdi to malo verjetno: pripombe k mizoginim stereotipom o ženskem opravljanju. *Etnolog*, 65, 14, 121–138.

Regina (2021): r. 1980, Reka. Ustno izporočilo. Zapis pri avtorju.

Riman, Barbara (2020): The Slovenian Community in Croatia During the Covid-19 Pandemic. *Razprave in gradivo*, 85, 119–137.

SiStat – Statistični urad Republike Slovenije (2020): Tujci – dnevni migranti iz sosednjih držav po spolu in državljanstvu, Slovenija, letno. <https://pxweb.stat.si/SiStatData/pxweb/sl/Data/-/0723435S.px> (zadnji dostop: 2021-09-12).

Sonja (2021): r. 1979, Reka. Ustno izporočilo. Zapis pri avtorju.

Sorgo, Lara & Sonja Novak-Lukanović (2020): The Italian National Community in Slovenia During the Covid-19 Epidemic. *Razprave in gradivo*, 85, 101–117.

Stiperski, Zoran & Vera Kochi Pavlakovich (2001): Odnosi i veze u prigraničnim područjima na primjeru hrvatsko-slovenske granice. *Dela*, 16, 119–134.

Sukič, Marijana (2021): Za lažji prestop meje. *Porabje*, 21, 13, 4.

STA (2021): Slovenci na Hrvaškem v težavah zaradi ukrepov na meji. *Primorske novice*, 27. 3. 2021. <https://www.primorske.si/primorska/pri-sosedih/slovenci-na-hrvaskem-v-tezavah-zaradi-ukrepov-na-m-slovenci-na-hrvaskem-v-tezavah-zaradi-ukrepov-na-meji-Primorske-novice> (zadnji dostop: 2021-09-20).

Š. J., V. U., STA (2021): Težave Slovencev na Hrvaškem zaradi ukrepov na meji. *Delo*, 26. 3. 2021. <https://www.delo.si/novice/svet/v-veljavi-omejitev-gibanja-v-rdecih-regijah-in-skrajsana-policijska-ura/> (zadnji dostop: 2021-09-17).

USZS – Urad Vlade republike Slovenije za Slovene v zamejstvu in po svetu (2021): Brezplačno testiranje pri vstopu v Slovenijo iz Italije, 9. 3. 2021. <https://www.gov.si/novice/2021-03-08-brezplacno-testiranje-pri-vstopu-v-slovenijo-iz-italije/> (zadnji dostop: 2021-09-21).

VV (2020): Dogradonačelnik Lepoglave Hrvoje Kovač upozorava: „I dalje otežan prelazak granice sa Slovenijom“. *Varaždinske vijesti*, 24. 5. 2020. <https://www.varazdinske-vijesti.hr/aktualno/dogradonaclnik-lepoglave-hrvoje-kovac-upozorava-i-dalje-otezan-prelazak-granice-sa-slovenijom-39482> (zadnji dostop: 2021-07-08).

Vesić, Vanja (2020): Slovenci zabranili ulaz Riječaninu koji bolesno dijete mora voditi na terapiju. Ne pomaže ni negativni test: "Na sto smo muka". Novi list, 31. 7. 2020. <https://www.novolist.hr/rijeka-regija/rijeka/slovenci-zabranili-ulaz-u-zemlju-rijecaninu-koji-bolesno-dijete-mora-voditi-na-terapiju/> (zadnji dostop: 2021-09-15).

V. L. (2020): Hrvatski delavci vendarle ne bodo mogli na delo v Slovenijo. SiolNET, 21. 3. 2020. <https://siol.net/novice/slovenija/hrvaski-delavci-vendarle-ne-bodo-mogli-na-delov-slovenijo-521402> (zadnji dostop: 2021-07-08.).

Žabec, Krešimir (2020): Iz Rijeke krenula za Austriju, zapela na slovenskoj granici: Šokirala me njihova policija!. Jutarnji list, 30. 7. 2020. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/iz-rijeke-krenula-za-austriju-zapela-na-slovenskoj-granici-sokirala-me-njihova-policija-15010944> (zadnji dostop: 2021-07-10).

received: 2021–10–19

DOI 10.19233/ASHS.2022.12

SPOPAD S PANDEMIJO COVIDA-19 V IZOBRAŽEVALNIH SISTEMIH: PRIMERJALNA ŠTUDIJA KRIZNIH STRATEGIJ, POLITIK IN UKREPOV OBLASTI IZBRANIH DRŽAV V ODZIVU NA PANDEMIJO

Lucija ČOK

Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: Lucija.cok@zrs-kp.si

IZVLEČEK

Primerjalna študija kriznih strategij, politik in ukrepov oblasti v času pandemije covid-19 na vzorcu izbranih evropskih držav (Francija, Nemčija, Italija in Hrvaška) in Slovenije je pregledni znanstveni prispevek k poznavanju stanja in analiza ukrepanja posameznih držav na področju šolstva, temelječ na dokumentih posameznih vlad, vladnih služb, zdravstvenih služb, šol, raziskovalnih inštitutov in strokovnih združenj, predvsem v prvem in drugem valu epidemije covid-19. Izbor ukrepov in posledično njihovo začasno učinkovanje ter ponovno vzpostavljane zelenega stanja v nadaljevanju primerjamo z ukrepi in njihovimi učinki v Sloveniji.

Ključne besede: izobraževalni sistemi, pandemija covid-19, državne strategije in ukrepi, modeli in prilagoditve, primerjalna študija

COPING WITH THE COVID-19 PANDEMIC IN EDUCATION SYSTEMS: A COMPARATIVE STUDY OF CRISIS STRATEGIES, POLICIES AND ACTIONS BY THE AUTHORITIES OF SELECTED COUNTRIES IN RESPONSE TO THE PANDEMIC

ABSTRACT

A comparative study of crisis strategies, governmental policies and measures during the Covid-19 pandemic on a sample of selected European countries (France, Germany, Italy and Croatia) and Slovenia is a scientific review, a contribution to the knowledge, the analysis of the countries' actions in the field of education, based on documents from individual governments, government and health services, schools, research institutes and professional associations centered on the first and second wave of the Covid-19 pandemic. The selection of measures and the consequent temporary effect and re-establishment of the desired situation below elsewhere are compared with the measures and their effects in Slovenia.

Keywords: education systems, covid-19 pandemic, state strategies and measures, models and adaptations, comparative study

UVOD V PRIMERJALNO ANALIZO¹

Pandemija covid-19 je popolnoma premešala stare in že skoraj utečene smeri, ritme in oblike življenja v Evropski skupnosti, ki so jo članice združenja poskušale utiriti v skupne vrednote in predlagati rešitve sobivanja in harmoničnega sožitja več kot pol stoletja, upoštevajoč njene predhodne oblike združevanja držav pred Maastrichtom. Globalizacija in usmerjena politika k skupnosti sta obogatili družbo kot celoto po eni strani, po drugi strani pa povzročili skrb za nacionalne in kulturne identitete. V dialogu med skupinami so se izostriale razlike, kar je prispevalo k vse večji osredotočenosti na posameznika in ne več na družbo kot celoto. Ob povpraševanju o strpnosti in spoštovanju do drugih se pojavljajo nove oblike solidarnosti, socialne angažiranosti in državljanske soudeležnosti. To si je Evropska komisija zapisala v razmislek (European Commission, 2017, 16) in velja za pandemičen čas veliko bolj kot pred njim. Sedaj je pomembno, kako posamezne države in evropska skupnost kot celota uveljavljajo odgovorno politiko, ki naj učinkuje v zatečenem stanju in naj bi čim bolj omilila posledice, ki jih je povzročila pandemija covid-19. Koliko sta »nova« solidarnost in državljanska soudeležnost v teh politikah prispevali k uspešnemu ukrepanju za zaščito in varnost posameznika in skupin, družb in držav v pandemiji te virusne bolezni, je težko ugotoviti.

Slovenija je pristopila k evropskemu združenju leta 2004. Po 30 letih suverene državnosti se je marsikaj spremenilo, vendar v odnosu do Evropske skupnosti smo državljani Slovenije močno vpeti v ravnanja in usmeritve, ki se oblikujejo v Bruslju. Evropska komisija pripravlja priporočila in sankcije ter program pomoči za države članice zaradi gospodarske krize, ki jo je sprožila pandemija (cepivo za vse državljane EU, solidarnostni finančni sklad za preprečitev gospodarskega kolapsa, materialna podpora ranljivim skupina in dr.), vendar so države znotraj lastnega premagovanja krize samostojne in različno uspešne pri tem. Poleg zastoja v gospodarstvu in ovir v mobilnosti blaga in ljudi upočasnitev nastajanja novih znanj, kompetenc in spretnosti v izobraževanju, kulturni mrk in zastoj socialnega dogajanja lahko vidimo kot dekadence pojave za civilizacijski podstav nekega obdobja v človeški zgodovini.

Prost pretok ljudi, še posebej čezmejno gibanje med Slovenijo in sosednjimi državami, pomeni v času odprtih meja EU ne le vzdrževanje skupnega (kulturnega, družbenega, gospodarskega) prostora, pač pa tudi družbeno komunikacijo v tem prostoru. Nenadna

Slika 1: Šolski obisk Pomorskega muzeja Piran. Projekt LAS Ribiške zgodbe (Foto: TZ Izola).

neprehodnost meja sosedskih držav je ustavila (čez) obmejno trgovanje, delovne in poslovne povezave ter stike med razseljenimi družinami. Omejevanje funkcionalnih oblik čezmejnega povezovanja bo predvidoma imelo vidnejše srednjeročne in morda tudi dolgoročne posledice, saj bodo vplivale na družbene navade prebivalstva in na samo gospodarsko in storitveno infrastrukturo v obmejnih območjih (Bufon, 2020). Opazovanje dogajanj ob meji je v zadnjih nekaj letih pokazalo, da se desni populizmi vse pogostejše oglašajo z revizionističnimi in revanšističnimi akcijami (Casa Pound), ki pa niso podprte z državnimi politikami.

Zanimivo bi bilo vedeti, ali ugotovitve raziskave francoske znanstvene fundacije Jean Jaurès (Ivaldi in Mazzoleni, 2020), s katero so preverili, ali je sedanja zdravstveno-socialna in gospodarska kriza povezana s populizmom in/ali to družbeno krizo ekstremna desna politika izkorišča za svojo promocijo v Franciji, veljajo tudi za Slovenijo in zamejski prostor.

¹ Študija je sestavni del širšega preučevanja raziskovanega programa Znanstveno-raziskovalnega središča Koper »Dimenzije slovenstva med lokalnim in globalnim v začetku tretjega tisočletja«, ki ga financira ARRS«. The study is part of a wider study of the research programme of the Koper Scientific Research Centre "Dimensions of Slovenhood between Local and Global at the beginning of the third millennium", financed by the National Agency for Research and Innovation".

V raziskavi fundacije Jean Jaurès ni zaznati apela politike, da je treba poskrbeti najprej za domače prebivalstvo, ni ga zaznati v zvezi s francoskim Nacionalnim zborom niti z nemško AfD. Izjema je Italija, kjer je opaziti po regijskih volitvah 2021 v primerjavi z 2016 rahlo večanje podpore populistom Lige in Bratom Italije (Corriere.it, 2021). Španski Vox buri duhove v španskem parlamentu s proti-islamističnimi tiradami, vendar mu je večina strank, tako koalicije kot opozicije, obrnila hrbet. Na daljši rok, v kolikor bodo ukrepi zamrznitve družbenega in gospodarskega dogajanja trajali, lahko pričakujemo, da bo na pogorišču po pandemiji zagorela desna politika v novem plamenu. Takrat bodo tudi razmerja med narodnostmi znotraj državnega telesa povzela staro pot; v shemah, ki se oblikujejo v bitkah za oblast, je zapostavljanje manjšin kolateralna škoda.

Vlade in šolske politike so bile v prvem in drugem valu predvsem zaposlene s pandemijo, ki bi jo bilo nujno ustaviti ali vsaj omejiti njeno širjenje. Več posvetovanj na ravni Evropske komisije je povezovalo ukrepe posameznih vlad, čeprav so področja, kot je šolstvo ali zdravstvo, predvsem domena vsake države članice in njena odgovornost. Tako so se posamezne članice različno odzivale na krizno situacijo, čeprav je bilo očitno, da je učinek covid-19 zelo ohromil, na primer, izobraževalne sisteme. Pred natančnejšim orisom kriznih stanj na področju šolstva v času pandemije je nujno ugotoviti, kakšne so poti odločanja pri reševanju družbenih problemov. Vsaka država si prizadeva, da bi izzive v preizkušnjah rešila s pristopom, ki je pogostejše stvar presoje, kako preprečiti napačne rešitve kot pa oblikovati sistemске rešitve. Zato zapletenost procesa odločanja v izobraževanju ne preseneča, če upoštevamo pomen vprašanj, ki jih prenašajo izobraževalni sistemi: nacionalna identiteta, kulturni prenos vrednot in prenos znanj, gospodarski napredek idr.

Kot vedno, ko se javni in zasebni interesi v državnih sistemih prepletajo, kar v demokratičnih državah povzroča močno povpraševanje po informacijah, se vedno pogostejše izkaže tudi pripravljenost za sodelovanje med odločevalci in uporabniki ter neposrednimi izvajalci javne ponudbe. Zapletenost povezovanja dejavnikov, vključenih, na primer, v spremljanje in razvoj izobraževalnih sistemov, zamagljujeta pomen in utemeljitev sprejetih odločitev, kar se posledično v javnosti preslikava kot nezaupanje, celo nesporazum, ki se odraža v postopkih neposrednega izvajanja odločitev. Kot je opora odločevalcem na raziskovalnih podatkih uveljavljena praksa v angleški politični kulturi odločanja (Lawn in Furlong, 2010), je tudi v nemški politični stvarnosti povezovanje z agencijami za kakovost in raziskovalci vir za preiščeno odločanje o tem, kaj v resnici deluje. Pristop »evidence-based practice« se uveljavlja povsod, tudi na nemški federalni sto-

pnji odločanja (Schriewer, 2017). V Italiji je težko ugotovili, v kateri smeri se sprejemajo odločitve, od raziskovalne prakse k sistemskemu odločanju ali se odločitve od zgoraj prenašajo navzdol. V francoskem sistemu odločanja pa se rivalstva med hierarhično ravni (ministrstva, vodstva departmajev) in avtonomijo, ki jo želijo uveljaviti posamezne stroke na lokalni ravni, odražajo v težnji obeh strani, da vplivajo na odločitev s tem, da imajo vsak svoje stališče za prednostno in odločilno (Solaux, 2003).

Čeprav je situacija v času pandemije covid-19 premešala ustaljene pedagoške prakse, je tudi postavila posamezne ravni šolanja pred preizkušnjo, ali bo kakovost ob ad hoc inovacijah oblikovala nove pedagoške pristope in se bodo v času post covid te izvale iz začasnega izobraževanja v trajnostni odziv, predvsem ob uvajanju novih kibernetskih in spletnih orodij v izobraževanje. Posamezne vlade pa bodo morale zagotoviti pogoje in sredstva, da ostane nacionalni šolski sistem vzdržan in lahko nadaljuje s svojim delom v okviru pooblastil, ki so mu jih zaupale. Zagotavljati morajo tudi pravne osnove, da je dostop do izobraževanja za vse vključene enakovreden in dosegljiv brez vsakršnih diskriminacij.

Svet Evrope je v ta namen aprila 2020 opravil več aktivnosti: objavil okoli 20 načrtov aktivnosti za neposredno rabo v učilnicah (Barrett, 2020), oktobra 2020 v Atenah oblikoval mrežo svetovalcev (EPAN Education Policy Advisors' Network, 2020), na predhodnih analizah oblikoval številna orodja, ki bi služila iskanju ustreznih rešitev za covid-19 situacijo in opremila učitelje tudi pri uvajanju učenja/poučevanja na daljavo (Byram et al., 2021). Predstavljeni so bili a) konceptualni model kompetenc, ki jih morajo pridobiti učeči se, da bi se ustrezno in učinkovito odzvali na demokratične in medkulturne razmere; b) preverjeni opisniki, razvrščeni v lestvice, in pričakovani učni izidi za vse kompetence v modelu; in c) navodila za ministrstva za izobraževanje in kurikularne načrtovalce, pedagoge, ocenjevalce in strokovnjake za izobraževanje učiteljev – torej, celotni učni pristop in krepitev odpornosti učencev na radikalizacijo. Poleg tega je Svet Evrope uvedel izmenjavo dobrih praks (Democratic Schools Network), povezav za utrjevanje kompetenc učiteljev in izmenjave različnih materialov v ta namen. Posebej so dokumenti ciljno usmerjeni v poučevanje določenih disciplin (na primer zgodovine), poleg tega pa je posebno poglavje posvečeno usmeritvam razvijalcem novih pristopov na področju izobraževanja na daljavo (Council of Europe, 2020).

Zgoraj navedena dejstva in razmisleki, študij analiz in dokumentov so usmerjali vsebino te študije. Ukrepe nekaterih evropskih držav na področju šolstva bomo primerjali med seboj, obenem pa ugotavljali, ali je bilo ravnanje Slovenije najbolj modro in učinkovito.

PREDSTAVITEV UKREPOV, REŠITEV IN ORGANIZACIJE IZOBRAŽEVANJA V ČASU PANDEMIJE COVIDA-19 NA VZORCU NEKATERIH EVROPSKIH IZOBRAŽEVALNIH SISTEMOV

Pandemija covid-19 in kriza, ki ji je sledila, spreminja življenje milijonov družin po vsem svetu. Otroci, mladostniki in odrasli znotraj »mehurčka« poskušajo vzpostavljati sprejemljivo življenjsko okolje, čeprav se morajo sprijazniti z negotovostjo in preprečevanjem tveganj. Poleg tega, da je družinsko življenje popolnoma drugačno in morajo v tem izkusiti nove poti za ohranjanje družinskega zavetja, starši v okviru poučevanja in učenja na daljavo svojih otrok postanejo ključni vir za zagotavljanje učnega procesa in ohranjanje motivacije za njihovo izobraževanje. Pandemija covid-19 in vsi ukrepi, sprejeti za zmanjšanje širjenja okužbe, so privedli do situacije, ko številne vzgojne in izobraževalne ustanove začasno ali ne morejo več izpolnjevati svojega poslanstva ali ga uresničujejo le v omejenem obsegu.

Več različnih raziskav OECD o izobraževanju na daljavo pred pandemijo covid-19 (OECD, 2018) je služilo državam, ki so bile vanje vključene, za osnovo prizadevanjem, da se čim uspešneje spopadejo s spremembami v izobraževanju, ko klasične oblike in pristopi do učenja in poučevanja niso bili več ustrezni ali celo niso bili več mogoči. Tako v prvem kot v drugem primeru je učenje na daljavo, ki je kot alternativna metoda počasi pridobivalo na veljavi v sodobni pedagogiki in didaktiki, naenkrat postalo obvezujoča rešitev v stiski. Računalniška tehnologija in posledično elektronska mediacija sta že povzročili korenito spremembo v komunikaciji, v izobraževanju pa sta prisilili oblikovalce politik in raziskovalce k iskanju novih poti v prid močnejši zavezi nadaljnjemu razvoju učnih načrtov in razširitev didaktike v različnih disciplinah (Čok in Cavaion, 2015). Tako je razpoložljivost informacijskih in komunikacijskih tehnologij pri učenju na daljavo omogočila nadaljevanje pouka in učenja, kadar fizična interakcija ni bila več mogoča.

Posebna TALIS tematska študija (OECD, 2018), namenjena razvoju, spodbudi in utrjevanju strokovne odličnosti poučevanja na vseh ravneh šolanja, združuje širši vpogled v izobraževanje v 38 državah. Podatki iz TALIS raziskav služijo odločevalcem pri oblikovanju politik in praks, ki krepijo izobraževanje. Države, vključene v raziskavo, so ponudile vpogled v stopnjo usposobljenosti učiteljev, predstavile odlične in inovativne učne prakse, razčlenile dejavnike, ki povzročajo razlike v stopnjah usposobljenosti pedagoškega kadra in pogojev, v katerih se mladi izobražujejo. Vodstvenemu osebju ponujajo širši primerjalni vpogled, izvajalcem izobraževanja platformo, na kateri lahko ustvarjajo učinkovite novosti učnega procesa, politikom pa razmislek in spodbudo k spremembam v

šolskem sistemu. Zaključki in ponujene rešitve TALIS študije septembra 2021 ne bi mogle iziti ob primernejšem času.

Namen naše raziskave v sklopu raziskovalnega programa »Dimenzije slovenstva med lokalnim in globalnim v začetku tretjega tisočletja« je bil raziskati, kako se država Slovenija v okviru narodnega vprašanja/slovenstva sooča s težavami v času korenitih sprememb, ki jih povzročajo endogena in eksogena stanja. Pandemija nedvomno predstavlja oboje.

Francija

Prve okužbe s covidom-19 so v Franciji zaznali 24. januarja 2020. Zaradi varnostnih ukrepov proti okužbi je bil pouk v nekaterih šolah glede na žarišča (Oise, Val-d'Oise, Haut-Rhin, Bas-Rhin, Mulhouse, Morbihan, Ajaccio) delno ali popolnoma prenesen na daljavo. Med majem in avgustom 2020 so se ukrepi rahljali, sicer pa so imele šole v tem obdobju poletne počitnice. Francosko resorno ministrstvo za izobraževanje (*Ministère de l'Éducation nationale, de la Jeunesse et des Sports*) je 17. julija 2020 pripravilo vladni načrt za ravnanje v primeru morebitnega drugega vala epidemije (EDUSCOL, 2020) in predlagalo postopke, ki naj bi čim dlje in čim bolje omogočili ohraniti izobraževalno kontinuiteto (Plan de continuité pédagogique). Temeljni podmeni teh načrtov sta bili:

- omogočiti vsem učencem in dijakom, da se izobražujejo v okviru šolskega pouka in
- ponuditi šolam vse potrebno (sredstva, opremo in zaščito), da se pouk lahko nadaljuje čim dlje.

Vodstva šol so s strani ministrstva prejela navodila, kako pripraviti podrobne načrte po modelih, ki bi se uveljavili glede na intenziteto epidemije. Pouk v šolskih prostorih pa naj bi se izvajal čim dlje. Tako imamo v Franciji dva modela organiziranosti šolskega pouka:

Model 1: Delitev učencev/dijakov na dve skupini in jim omogočiti obisk pouka v dveh izmenah. Razdelitev v skupine je bila izvedena glede na stopnjo, izmenjevale so se vsak drugi dan ali vsak drugi teden; razredi se razdelijo na pol in pouk obiskujejo v dveh izmenah. Učenci od 6. leta starosti naprej morajo nositi maske.

Model 2: Hibridni model predvideva delno zaprtje šol le v žariščih nekaterih geografskih okolij za določen čas. Priporočila ministrstva so, da se je temu modelu treba čim bolj izogniti. V teh šolah naj se pouk izvaja na daljavo.

Poleg dejstva, da sta bila brez učiteljev in učečih se, ki morajo biti seznanjeni z IKT tehnologijami in njihovo uporabo, da bi lahko poučevanje na dalja-

vo bilo učinkovito, vzpostavitev ustrezne klime za domače šolanje in dostop do ustreznega fizičnega prostora za učenje v domačem okolju problem tudi v Franciji. Ob začetku šolskega leta, septembra 2020, je bilo 22 francoskih šol prisiljenih sprejeti model 2.

V začetku drugega leta pandemije covid-19 so prizadevanja UNESCO spodbudila tako francosko kot mnoge druge evropske vlade k ukrepanju. Analize so pokazale, da je dve tretjini šolajoče se populacije po vsem svetu še vedno v celoti ali delno prizadetih zaradi zaprtja šol. Za mobilizacijo šolskih sistemov in v podporo izobraževalni sferi je UNESCO ustanovil *Coalition mondiale pour l'éducation*, platformo za sodelovanje in izmenjavo informacij med 160 državami članicami koalicije, delujočih za zaščito pravice do izobraževanja. Glavne teme delovanja koalicije so spol, povezanost in učitelji. Znanstveni svet UNESCO – *Conseil Scientifique* je 11. marca 2021 predal francoski vladi temeljne usmeritve strategije za ukrepanje v zvezi s pandemijo, med drugim tudi najpomembnejša tveganja, s katerimi se je tedaj soočalo izobraževanje (*Conseil Scientifique*, 2021).

Dogodek je odprl prostor za politični dialog ter reševanje najnujnejših dilem, ki so nastale po pridobljenih ključnih podatkih ter razstrl dileme in rešitve posameznim vladam koalicije:

- ohraniti šole odprte, učitelje postaviti na prvo mesto in jih podpirati – prednostne naloge posameznih držav;
- opustitev šolanja in izguba učenja: glavni ukrepi politike za ublažitev opustitve šolanja;
- digitalna preobrazba in prihodnost izobraževanja: ključne strategije in javno-zasebna partnerstva za vključujoč napredek digitalne preobrazbe izobraževalnih sistemov.

Ob načrtu ohranjanja kontinuitete pouka je za učitelje, učence in dijake v francoskih šolah izšlo več paketov gradiv za posamezno stopnjo in predmetna področja z neposrednimi navodili, vzorci pouka, izvedbo predmetnih vsebin in spletnih sklicev za poglobljanja vsebine pouka. Učinkovitost e-pouka in vloge medijev pri tem je predstavilo več raziskav (med drugimi Gebeil et al., 2020). V francoskem šolskem sistemu totalnega zaprtja vseh šol ni bilo. Izhajajoč iz izsledkov nekaterih sočasnih raziskav, ki sicer nimajo posebno trdnega metodološkega inštrumenta, naj bi bili ob skrbnem urejanju pouka otroci manj podvrženi okužbi kot odrasli (*Citéscolaire*, 2021).

Konec oktobra 2000 se v Franciji, kljub drugemu valu epidemije, šole niso zaprle, pouk je teklen v hibridni obliki. Tem prizadevanjem, da bi se pouk v živo podaljševal, je naredila konec vse večja okuženost prebivalstva, zato so novoletne počitnice trajale nekoliko dlje. Vendar so se takoj po novem letu šole spet

odprle, najprej za mlajše, kasneje pa tudi za starejše učence. Predsednik francoske vlade Jean Castex je ob tem izjavil, da je »[z]unaj šole nevarnost, da bi se učenci okužili, večja« (Podkrižnik, 2021).

Nemčija

27. januarja so zabeležili prvi primer okužbe s covidom-19 na Bavarskem. Težko je sežeto predstaviti nemško pandemično stvarnost, kajti izobraževalne politike šestnajstih dežel (*Landes*) le delno koordinira konferenca ministrov za izobraževanje in kulturo (*Kultursministerskonferenz*, KMK). Ves čas trajajoča pogajanja o odločitvah ovirajo avtonomijo posameznih dežel. Nemški šolski sistem je zaradi tega manj zanesljiv, kot bi lahko bil (Kelly in Kothoff, 2017). Podatke o tem, kako pripravljeni so bili učitelji, učenci in šole v Nemčiji, da bi se soočili z vplivom pandemije covid-19 (OECD, 2018), so nemške šolske oblasti vzele z vso resnostjo, se z njimi seznanile in jih vključile v svoje krizne strategije (OECD, 2020). Na primer podatek o tem, ali učeči se lahko delajo od doma, ker jim bivalni prostori zagotavljajo učno okolje, je pokazal ugodne razmere za prehod izobraževanja na daljavo. V Nemčiji je 95 % dijakov in študentov poročalo o mirnem kraju za študij doma, kar je višje od povprečja OECD (91 %), odstotek 90 % celo za tiste, ki spadajo v nižji socialno-ekonomski status družine, kar je tudi višje od povprečja OECD (85 %). Zaradi splošnega poslabšanja standardov družine v času covid-19 krize (izguba dela staršev, omejitve gibanja, družinski člani, vključeni v šolanje več otrok na daljavo, manj miru za delo staršev od doma) se je ustreznost učnega okolja zmanjševala. Poleg tega pa pričakovana in zanesljiva tehnološka in organizacijska infrastruktura, ki bi lahko preprečila popolno zaustavitev izobraževalnih ustanov v začetku covid-19 krize, tudi v Nemčiji še ni bila popolnoma zadovoljiva.

Nemške šole so na vseh stopnjah vztrajale pri izvedbi pouka v živo in se posluževale tudi nekaterih hibridni modelov, na primer tega, da se učenci/dijaki vključujejo v pouk, razdeljeni v dve skupini:

- a. pol oddelka obiskuje dopoldanski, pol pa popoldanski pouk;
- b. en oddelek iste stopnje prihaja izmenično z drugim oddelkom vsak drugi dan v šolo, vmes ima dneve pouka na daljavo;
- c. učenci nižje stopnje se ne srečujejo z učenci višje stopnje, ker imajo pouk v drugi izmeni.

Nemška nacionalna akademija znanosti Leopoldina (nem. *Deutsche Akademie der Naturforscher Leopoldina*) je bila od samega začetka pandemije covid-19 dejavno vključena v spremljanje, svetovanje in iskanje rešitev, ne le na področju izobraževanja,

pač pa tudi širše. S svojimi dokumenti (Leopoldina, 2020a) je vse od marca 2020 nagovarjala odgovorne nosilce oblasti (ministrstva, državne zavode, izobraževalne in druge ustanove, centre za dnevno varstvo in druge) k učinkovitemu ukrepanju. Njenih izjav je bilo sedem. Peta (Leopoldina, 2020b) je navedla ukrepe, ki naj bi obstoječi izobraževalni sistem opremili za vzdržnost in odzivnost. Zadnja v letu 2020 se je posvetila pastem pred božično-novoletnimi prazniki (Leopoldina, 2020c).

S periodičnimi izjavami za javnost, ciljno usmerjenimi k oblastem nemških zveznih dežel, so si strokovnjaki Leopoldine zastavili za cilj pripomoči k urejanju fizične udeležbe učečih se pri pouku v danih možnostih in tveganje okužbe v izobraževalnih ustanovah čim bolj zmanjšati. Vendar so se zavedali, da je nujno predvideti, na osnovi okužb in s tem pridobljenih izkušenj pomladnega vala 2020, tudi delna ali celo popolna začasna zaprtja vseh izobraževalnih ustanov v drugem valu. Zato so v peti D-HOC izjavi priporočili vladam zveznih dežel naložbe v trajnostni digitalni sistem učenja na daljavo kot dopolnilni ukrep k standardnemu pouku v učilnici. Vsebine teh izjav (oktober 2020), ki vključujejo ukrepe na področjih: didaktika, psihologija, ekonomija, sociologija, biologija, virologija in medicina, se navezujejo na predhodne študije in raziskave na področju izobraževanja. Izjave Leopoldine so namenjene vsebinam sedmih področij delovanja v izobraževalnih ustanovah:

1. *Ohranjanje dostopa do izobraževalnih institucij.* Poleg splošno priporočenih ukrepov za nadzor okužb in sistematičnega testiranja o okuženosti s covidom-19 je treba upoštevati potrebe skupin z visokim tveganjem med otroki, pedagoškim osebjem in sorodniki teh skupin. Da bi se izognili popolnemu zaprtju izobraževalnih ustanov, bi bilo treba, kjer je mogoče, vzpostaviti majhne, zaprte in ločene kontaktne skupine. Cilj je zagotoviti, da bodo otroci in mladi v epidemiološki skupini čim dlje imeli osebni stik med seboj in z izobraževalnim osebjem.
2. *Razvijanje koncepta učenja na daljavo in modelov vključevanja v pouk v ustreznih učilnicah.* Omogočiti učenje in poučevanje z dovolj usposobljenimi učiteljem za poučevanje na daljavo, starši pouk lahko podpirajo samo delno. Zvezna vlada in zvezne države bi morale storiti vse za pouk na digitalnih učnih platformah. Temu bi pripomogli meddržavni okvirni predpisi in standardi, na primer za preverjanje znanja. Platforme bi morale učiteljem omogočiti izmenjavo kakovostnih materialov in vsebin ter interakcijo z otroki, mladimi in njihovimi starši.

3. *Zagotavljanje ustrezne, varne digitalne infrastrukture, skladne z varstvom podatkov.* Pobuda »Digitalni pakt za šole« (»DigitalPakt Schule«) je vključevala tudi finančno plat. Tehnično opremo, podporo, vzdrževanje, popravilo in razvoj izobraževalnih medijev bi moral podpreti meddržavni odbor, ki bi ga sestavljali strokovnjaki upravljanja izobraževanja, izobraževalnih inovacijskih praks in raziskovalci, pa tudi upravljalci z informacijami in podatki.
4. *Podpora pedagoškim delavcem pri uporabi digitalnih orodij.* Nujno je pomagati in podpirati delo z digitalno infrastrukturo in tehnično opremo, zagotavljati digitalne učilnice, pripomočke in gradiva ter programe nadaljnjega usposabljanja za poučevanje na daljavo.
5. *Širitev sodelovanja in komunikacije s starši in družinami.* Med drugim se ponudijo periodične (video) ure posvetovanja, ciljni materiali in storitve za starše, pa tudi digitalna učna gradiva, starosti učencem/dijakom primerno stimulacijo in podporo.
6. *Dodatna podpora otrokom in mladim z učnimi težavami in nižjimi stopnjami dosežkov.* Prednostna naloga je osredotočenost na matematiko in jezikovno znanje ter osnovne kompetence, ki določajo temelj za nadaljnje učenje.
7. *Krepitev temeljnega znanja in izboljševanje informacij.* Raziskovanje in sprotno vrednotenje situacije v pandemiji pomagata oceniti učinke posameznih rešitev kot tudi učinkovitost na novo uvedenih metod poučevanja in učenja.

V posameznih izjavah je poudarek na dodatnih naložbah v izobraževalne ustanove še posebej izrazit. Po mnenju strokovnjakov, sodelujočih z nemško akademijo znanosti Leopoldino, so bila državna vlaganja, primerjalno s potrebami v času pandemije, preskromna. Izjave Leopoldine so slonele na utemeljitvah sprotnih raziskav različnih znanstvenih disciplin in so ponudile zveznim in deželnim oblastem demokratično legalno politiko izvajanja strategij in ukrepov na področju izobraževanja.

Kljub zavidljivemu trudu obdržati šolski sistem v okviru svojega poslanstva, se je morala tudi Nemčija vdati in je zimske počitnice predhodno uzakonila in jih nato podaljšala v drugi polovici decembra do konca leta 2020 z možnostjo trajanja še v 2021.

Italija

V prvem valu pandemije covid-19 je bila Italija med najbolj prizadetimi državami. V času med februarjem in junijem 2020 so državne oblasti zapovedale najstrožje ukrepe na evropski celine, kajti bila je med državami z največ človeškimi žrtvami (Camera, 2022). Nepripravljeni zdravstveni sistem in starajoča

se družba sta še prispevala k poglobljanju krize. Prav tako se s težavami spopada italijanski šolski sistem. Desetletja že doživlja krizna obdobja, ki jih povzroča tudi prepogosta zamenjava oblasti, kar se posledično izkazuje tudi v financiranju šolstva iz javnih sredstev. V nasprotju z ustreznim financiranjem šolstva v Nemčiji je bil delež italijanskega državnega proračuna, namenjenega temu sektorju, po statističnih podatkih v letu 2020 med najnižjimi v Evropi (Eurostat, 2020). Razen financiranja je italijanskim šolam dopuščena precejšnja avtonomija kot tudi pogosta poseganja javnih kritik v njihovo delovanje. Zato ne preseneča, da je italijanski šolski sistem v odvisnosti od epidemiološkega stanja doživel veliko polemik.

Prvi odloki za omejevanje pandemije, sprejeti z zakonom in z odloki predsednika vlade (neposredni tehnični in administrativni ukrepi) v februarju 2020, ki jih je predlagala politična večina brez glasovanja v parlamentu, je javno mnenje ocenilo kot premalo domišljene in neučinkovite za zagotavljanje večje varnosti pred okužbo na kratki rok. Posledica tega je bilo na primer dejstvo, da je neupoštevanje ukrepov na nekaterih območjih (severna Italija, velika mesta) doprineslo k najvišjemu številu okužb.

Zaradi ukrepov v pandemiji covid-19 so bile od 5. marca 2020 dalje v vsej državi ukinjene vse izobraževalne dejavnosti v živo v šolah vseh vrst in stopenj kot tudi študij na fakultetah in akademijah. Prekinjene so bile vse dejavnosti, ki so vključevale potovanja ali premike, kot na primer povezave in pobratenja med šolami. Zaradi novega režima se učenci, dijaki in študenti niso vrnili v izobraževalni proces vse do konca šolskega/akademskega leta. Ob zaukazani razdalji med posamezniki so bili omogočeni le zaključni državni izpiti v višjih srednjih šolah. Istočasno se je vzpostavilo šolanje na daljavo.

Pouk na daljavo, skrajšano v akronimu DaD, se je moral prilagajati zelo heterogenemu izhodiščnemu stanju: velikemu številu družin učencev, vključenih v pouk, neustrezno opremljenim šolam in za pouk na daljavo neusposobljenim učiteljem. Ministrstvo za javno šolstvo je vložilo v opremo šol in učiteljev v najkrajšem času vložek 85 milijonov. Dodatna dva milijona sta bila namenjena neobveznemu usposabljanju v okviru Nacionalnega načrta za šolo digitalizacije. Vlada je tudi družinam namenila sredstva za nakup računalnikov ali povečanju moči interneta. Vendar pa je bilo o učinkovitosti DaD precej dilem, predvsem s strani pedagogov, raziskovalnih inštitutov, pa tudi Nacionalnega raziskovalnega sveta (CNR), ki je opravil raziskavo »Družina in šola v času covid-19« (CNR, 2020).

Ministrica za šolstvo Lucia Azzolina je aprila 2020 imenovala skupino strokovnjakov, ki je imela nalogo oblikovati in predstaviti zamisli in predloge za šolo v izrednih razmerah, hkrati pa preučiti, kako izboljšati nacionalni izobraževalni sistem (MIUR, 2020b). Ta odbor je imel nalogo, da pripravi svoje predloge v zvezi z:

- zagonom novega šolskega leta ob upoštevanju obstoječih epidemioloških izrednih razmer;
- šolskimi prostori s sklicevanjem na nove rešitve na področju logistike;
- digitalnimi inovacijami, tudi z namenom krepitve vsebin in uporabe novih metodologij poučevanja na daljavo;
- začetnim usposabljanjem in zaposlovanjem učnega osebja v nižji in višji srednji šoli, ob tem predvideti nove modele usposabljanja in selekcije;
- konsolidacijo in razvojem mreže vzgojnih in izobraževalnih storitev za otroke od rojstva do šestih let;
- zagonom kakovosti izobraževanja v trenutnih izrednih razmerah.

Najprej, pred poletjem, so bili predloženi modeli izvajanja pouka podobni modelom drugih evropskih držav, in sicer v odvisnosti od pojavnosti okužbe s covidom-19, upošteva tudi razlike med regijami:

- a. šolanje v prisotnosti / pouk v živo,
- b. hibridna oblika šolanja (kombinacija v živo in na daljavo),
- c. izključno šolanje na daljavo.

Konec junija je ministrstvo za šolstvo izdalo smernice za ponovno odpiranje šol, dokument za načrtovanje šolskih, vzgojnih in izobraževalnih dejavnosti v vseh ustanovah nacionalnega izobraževalnega sistema (MIUR, 2020a). Glavna izhodišča za ponovno odpiranje šol ob popolnem upoštevanju varnostnih zdravstvenih norm in predpisov so slonela na fleksibilnosti organizacije izobraževanja, ki jo v Italiji dopušča šolska avtonomija. V tem smislu so se lahko izobraževalne ustanove v skladu z razpoložljivostjo prostorov in upoštevanjem potreb družin in okolja odločile za:

- učenje v živo ob delitvi razredne skupnosti v več učnih skupin;
- izvajanje pouka v modularni obliki: skupine učencev iz istega ali iz različnih oddelkov ali iz različnih stopenj;
- obiskovanje šole v različnih izmenah, tudi z različno uporabo rešitev v zvezi s starostnimi skupinami učencev in dijakov v različnih šolskih oddelkih;
- ustrezno načrtovanje pouka v živo za dijake višjih srednjih šol ob integriranem digitalnem poučevanju, kjer glede na starost dijakov te stopnje obstajajo pogoji in ugodne tehnološke možnosti;
- združevanje predmetnih vsebin tudi na področjih, kjer še niso bile uvedene sorodne inovacije;
- drugačno tedensko izvedbo pouka v skladu z odločitvijo kompetentnih kolegijских organov.

V nadaljevanju so bile v izobraževalnih ustanovah in vrtcih kot tudi na univerzah in akademijah uvedene različne določbe, ki naj bi zagotavljale varno izvajanje učnih dejavnosti v živo v letu 2020/2021. Oktobra 2020 so bile zaradi posebej razširjene epidemije in povečanja primerov okužb na nacionalnem ozemlju postopoma uvedene nove določbe Ministrstva za izobraževanje, zlasti namenjene omejitvi izobraževalnih dejavnosti v živo za mlajše učence, za univerze in akademije pa omejevanje študija, predvsem začetnikov (Camera, 2022).

Hrvaška

Covid-19 je močno zaznamoval življenje na Hrvaškem na vseh ravneh, tudi v šolstvu in izobraževalnem sistemu. Življenje v šolah in vrtcih je bilo odvisno od števila okuženih in od samega začetka njegovega povečanja se je v medijih začelo postavljati vprašanje zapiranja šol in vrtcev, na kar so začeli opozarjati tudi starši.

Prvi primer bolezni covid-19 na Hrvaškem je bil zabeležen 25. februarja 2020 in zatem je začelo število okuženih naraščati. Ko je Svetovna zdravstvena organizacija (WHO) 13. marca 2020 razglasila Evropo za nov epicenter okužbe, je bilo na Hrvaškem okuženih 32 oseb, med njimi tudi predšolski otrok (Luzar, 2020).

Zaradi večanja števila okuženih in paničnega vzdušja, ki se začelo oblikovati, je hrvaška vlada 13. marca 2020 sprejela »Odlok o ustavitvi poučevanja v visokošolskem, srednješolskem in osnovnošolskem izobraževanju ter rednega delovanja predšolskega vzgojno-izobraževalnega dela« (Vlada Republike Hrvaške, 2020). Vzgojno-izobraževalni sistem na Hrvaškem se je na ta način začel soočati z boleznijo covid-19. Država se je relativno hitro organizirala. Poleg pouka na daljavo s pomočjo različnih aplikacij za najnižje razrede osnovne šole (od 1. do 4. r.) je potekal tudi pouk, ki ga je na svoj 3. program uvrstila Hrvaška radiotelevizija (HRT). Program, ki so ga oblikovale osnovnošolske učiteljice, se je imenoval »Program na trečem«. Gradivo, ki je nastalo, je še vedno dostopno na različnih brezplačnih platformah ob podpori Hrvaške akademske in raziskovalne mreže CARNET (Divjak, 2020). Da bi učencem olajšali delo in jim tudi pomagali zaradi situacije, s katero so se soočali, kot tudi navezali določen osebni stik, so učitelji in profesorji uporabljali tudi različne druge platforme (Viber, Teams, Skype, Zoom). Sprva učitelji niso bili pripravljeni za poučevanje na daljavo, na samem začetku uvajanja te oblike izobraževanja so poudarjali, da niso dovolj usposobljeni, saj niso dobili natančnih navodil. Pogosto so bili učitelji prepuščeni svoji iznajdljivosti (Pauček Šljivak, 2020). Številni starejši učitelji z osnovnim informacijskim znanjem so bili v prvih dneh začetka pouka na daljavo soočeni z dodatnimi izzivi.

Samo na začetku uvajanja pouka na daljavo je ta oblika poučevanja zahtevala posedovanje računalnika ali dlančnika in pristop do interneta. Na dejstvo, da ti osnovni pogoji ob uvedbi pouka na daljavo niso bili v celoti izpolnjeni, je med drugimi opozorila tudi varuhinja otrokovih pravic na Hrvaškem Helenca Pirnat Dragičević: »Ne smemo se sprijazniti s tem, da nekateri otroci ne morejo uresničiti svoje pravice do izobraževanja samo zato, ker si starši ne morejo privoščiti internetne povezave in računalnika ali ker ne morejo dobiti podpore za izobraževanje otrok s posebnimi potrebami!« (Pravobranitelj za djecu, 2020) Najbolj prizadeti so bili otroci, ki živijo v revščini, trpijo katero izmed oblik nasilja in otroci s posebnimi potrebami.

Kljub mnenju številnih pomembnih akterjev v hrvaškem izobraževalnem sistemu, da se je vlada na razmere zaradi bolezni covid-19 hitro odzvala, so vseeno določeni izzivi, predvsem ta, da so starši morali prevzeti vlogo učiteljev, predstavljali težavo (Hrvatski pravni centar, 2020).

Po prvem valu, maja 2020, so se šole začele postopoma odpirati, da bi otroci lahko dokončali šolsko leto 2019/2020. V poletnih mesecih je določeno število staršev zahtevalo nadaljevanje šolanja od doma tudi v novem šolskem letu. S tem namenom se je na Facebook strani povezala močna skupina z imenom »Sigurnost prije svega«, njihovo dejavnost so zabeležili tudi mediji. Zelo so si prizadevali in pozivali Ministrstvo za izobraževanje in znanost RH (MZO), naj staršem omogoči odločitev o tem, ali bodo svoje otroke pošiljali v šolo ali pa naj bi pouk zanje potekal na daljavo (pobuda »Sigurnost prije svega«, 2020). Čeprav so se močno trudili, tega niso dosegli.

Hrvaška vlada je v avgustu 2020 za šolsko leto 2020/2021 sprejela dokument z naslovom »Model in priporočila za delo v razmerah, povezanih z boleznijo covid-19« (MZO, 2020) in v njem natančno navedla načine in modele izobraževanja za to obdobje. Akcijski načrt tako predlaga tri oblike delovanja (MZO, 2020, 16–17), in sicer:

- model A, pouk v živo;
- model B, pouk, delno organiziran v šoli in delno na daljavo (hibridna oblika);
- model C, pouk na daljavo za vse učence.

Pristojno ministrstvo (MZO) pa je šolam dovolilo, da glede na število okuženih na določenem območju same izberejo model poučevanja. Zaradi poslabšane epidemiološkega položaja na Hrvaškem so pouk na daljavo 14. decembra 2020 znova uvedle osnovne in srednje šole, oziroma so se odločile za model C. Šolske počitnice so bile obenem podaljšane do 18. januarja 2021.

Zaradi izboljšanja epidemiološke situacije na Hrvaškem je od začetka februarja 2021 prišlo do postopnega odpiranja šol za vse učence in dijake (I. Z.,

2021), upoštevajoč natančna pravila glede obnašanja v šolah: nošenje mask, vstop v šolo na različnih vseh, prihod v šolo v različnem času glede na starost otrok itn. (Upute HZJZ 2020).

SLOVENSKI ŠOLSKI SISTEM V SPOPADU Z EPIDEMIJO COVIDA-19

V Sloveniji smo prvo okužbo odkrili 4. marca 2020, čeprav so že pred tem ugotavljali okužbe v sosednjih državah. Tveganje za okužbe s covidom-19 v državi, kot je Slovenija, ki predstavlja v geostrateškem položaju prometno križišče, je bilo veliko. Vendar je bilo v prvem mesecu naraščanje okužb razmeroma počasno. Sledilnik.org,² projekt spremljanja in analiziranja poteka epidemije, je začel delovati, kar je doprineslo k zanesljivemu ugotavljanju obsega okužb, omogočilo modularno napovedovanje napredovanja epidemije ter stanja okužb v državi.

Čeprav so bili najprej uvedeni omejevalni ukrepi v izvajanju izobraževalnega procesa (varnostna razdalja med učenci/dijaki, nošenje mask v skupnih prostorih, razkuževanje rok, pregrade med učiteljem in učenci, opuščanje športnih aktivnosti itd.), je vlada že 12. marca 2020 napovedala zaprtje šol. Strokovni svet Vlade RS za šport je ministrstvu večkrat priporočil, naj šole prilagodijo svoje aktivnosti in jih organizirajo na prostem, tam, kjer je to mogoče. Paketi, ki jih je z gradivom za sejo vlade svet priporočal (Strokovni svet RS za splošno izobraževanje, 2020), so bili usmerjeni predvsem k strokovnim podlagam umeščanja ukrepov na področju športa v vladni načrt ukrepov za zajezi-
teev širjenja okužb s koronavirusom. Umik vseh oblik ustvarjalnega, timskega in individualnega raziskovalnega dela in uvajanje pouka na daljavo, predvsem pa nenaden prehod na pouk na daljavo, je v prvem valu epidemije (januar–junij 2020) presenetil vse ravni izobraževanja. Ker pa je na začetku zadržal del populacije v razredu, ker so učitelji in učiteljice pokazali izredno iznajdljivost v podajanju vsebin, ker je šolsko leto bilo skrajšano na obdobje nekaj mesecev, se je to prvo obdobje kar dobro izteklo, prizadeti niso bili plat zvona. Razglašena pandemija je trajala 80 dni, vse do 1. junija 2020 (Rupnik Vec, 2020).

Predsednik vlade je v začetnem času pandemije zagotovil, da bo – ob zavedanju posledic zapiranja vrtcev in šol – odločanje slonelo na alternativnih rešitvah, po potrebi bo vlada ukrepala (Vlada Republike Slovenije, 2020a). Odprta vprašanja, kot so organizacija varstva za otroke, topli obrok hrane za otroke iz socialno šibkih družin, nevarnost okužbe za stare starše, ki bodo varovali otroke, organizacija javnega prevoza in podobno, naj bi se sproti razreševalo. Vpliv zaprtja izobraževalnih ustanov so doživeli vsi drugi podsistemi

izobraževanja. Tedanje izjeme so bile vzgojno-izobraževalne ustanove, ki delajo z mladostniki s čustvenimi in vedenjskimi motnjami ter posamezni vrtci in šole. Ti so imeli organizirano varstvo za nujne primere oziroma za otroke tistih staršev, ki so bili zaposleni v službah, nujnih za delovanje države. Področja dela te kategorije je objavilo Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport s posebno okrožnico (Rupnik Vec, 2020).

Na spletnih straneh šol najdemo spodbudne in pomirjujoče zapise, ki so izkazovali optimistični začetek spremenjenih okoliščin izobraževanja:

Učitelji se zavedamo posebnih okoliščin in ne pričakujemo, da bo otrok za knjigami več časa, kot bi sicer bil v šoli. Pomembno pa se nam zdi, da ohranja učno kondicijo, saj bo le tako vzdrževal stik z učnimi vsebinami vse do preklica zaprtja šol. Vemo, da je za vas starše, ki redno odhajate v službo, šolsko delo z otroki še toliko bolj naporno. Razumeli bomo, če bodo kakšno učno zadolžitev vaši otroci opravili naknadno. V kolikor potrebujete pomoč, se po elektronski pošti obrnite na nas. Veseli bomo mnenj, pripomb in predlogov glede izvedbe učenja na daljavo. (Osnovna šola dr. Bogomirja Magajne Divača, 20. 3. 2020)

Maja 2020 so se ob ugodnejšem epidemiološkem stanju, še ne v celoti, vendar postopoma odpirala šolska vrata. Najprej so se k pouku vrnili dijaki zaključnih letnikov srednjih šol v celoti, nato še ostalih stopenj osnovnih in srednjih šol. Evforično počutje ob zajezi-
teev okužbe je očitno zajel ne le prizadete državljane, temveč tudi oblast. Prvega junija so letala F-16 in pilatusi v zahvalo ob koncu epidemije covid-19 preletela slovenske kraje. S to akcijo je vlada simbolično izkazala hvaležnost zdravstvenim delavcem, pripadnikom Civilne zaščite in vsem, ki so bili vključeni v sistem zaščite in reševanja, ter vsem, ki so med epidemijo zagotavljali delovanje vseh osnovnih sistemov v državi.

Čeprav so se konec septembra šole spet odprle, sta lahkotnost poletnih počitnikov in upad pozornosti do širjenja okužbe v juliju in avgustu kmalu pokazala resnost zdravstvenega stanja prebivalstva. Zelene cone v državi (< 300 okuženih na celotni teritoriji) so se umaknile najprej rumenim (< 600 okuženih), nato oranžnim (< 1000 okuženih), v kratkem času pa je bila cela Slovenija rdeča (< 1350 okuženih) (Vlada Republike Slovenije, 2020b). Drugi val (oktober 2020–pomlad 2021), po sprostitvi ukrepov med poletjem, je bil v primerjavi s prvim, predvsem s trajanjem vrha epidemije, veliko hujši. Že oktobra je odlok vlade pouk v živo, vključujoč 6. razred osnovne šole in dijake srednjih šol, po vsej državi preklical in za-

2 COVID-19 Sledilnik, odprtopodatkovni in odprtokodni projekt, z rednim vnosom podatkov in komentarjev v bazo na Inštitutu Jožef Stefan, Ljubljana.

povedal pouk na daljavo (MIZŠ, 2020a). Prav tako je pouk v glasbenih šolah, na višjih strokovnih šolah in večino predavanj na fakultetah priporočil na daljavo. Fakultete so še nekaj časa vztrajale z različnimi hibridnimi oblikami pouka, ki so vključevale tako študij v živo kot na daljavo. Oktobrskemu odloku vlade so sledili drugi, v skladu z epidemičnim stanjem v državi (GZS, 2020).

Sledile so počitnice med 26. 10. in 2. 11. 2020, sprotne preverbe stanja okužb pa so podaljševale šolanje na daljavo vse do konca leta 2020. Zaprte so bile vse stopnje šolanja in druge oblike dejavnosti izobraževanja (osnovne šole s prilagojenim programom, glasbene šole, zavodi za vzgojo in izobraževanje otrok in mladostnikov s posebnimi potrebami, domovi za učence, izobraževanje odraslih, študentski domovi). Izjeme so bili zavodi za delo z otroki s čustvenimi in vedenjskimi motnjami, bivanje v domovih za študente tujce in študente, ki so imeli stalno prebivališče v študentskem domu, in študentske družine ter študente tujce in gostujoče profesorje, ki jim je zaradi trenutnih varnostnih razmer bila onemogočena vrnitev v kraj stalnega bivališča. Vrtci so delovali omejeno. Še posebej je predsednik vlade poudaril fleksibilnost pri iskanju alternativnih možnosti in pozval župane občin, da se vključijo v iskanje najboljših rešitev. Ministrstvo, zadolženo za šolstvo, z ministrico Simono Kustec na čelu, je v senci vladnih odlokov nemo opazovalo dogajanje in se sklicevalo na nezmožnost posredovanja ob naraščajočem številu okužb.

Slovensko javno šolstvo je v domeni države, pa tudi zasebno je sestavni del izobraževalnega sistema v okviru koncesije države. Krizna stanja, kot je na primer pandemija covid-19, poglobljajo težnje države po umikanju ter prenašanju odgovornosti na posameznike in skupine, odpirajo vrata korporativnim interesom s prenosom odgovornosti na zunanje dejavnike. Kot primer odpiranja vrat korporativnim interesom raziskava, objavljena v Alternatorju, z naslovom *Koronozmagovalci znanja* (Turk Niskač, 2020a), izpostavlja promocijo uporabe Microsoftovih orodij v namene šolanja na daljavo ob popolni odsotnosti razprave o korporativni monopolizaciji nadzora nad učnim procesom, varovanju zasebnosti ter o tem, kaj se dogaja s podatki, ki se shranjujejo v oblaku. Prav gotovo je v takih okoliščinah smiselno vključevati v šolanje na daljavo splet in tehnološke mehanizme le ob usposobljenosti tako posredovalcev (učiteljev) kot uporabnikov (učencev, dijakov, študentov) za njihovo smotrno uporabo. Proces digitalizacije se je v Sloveniji razvijal po polžje, zato je epidemija predstavljala izziv, da se vključevanje digitalnih tehnik in spletnih orodij pospeši. Nastalo breme in kako se nanj odzvati je ponovno padlo na posameznike – ravnatelje, učitelje, učence in njihove starše.

Svojo podoktorsko raziskavo (*Družabni pomen delovnih opravil: Kako misliti delo v otroštvu*) je Turk Niskač (2020b) izvedla že pred drugim valom epidemije in objavila rezultate že 1. oktobra 2020. Anketirala je relevantno število staršev (395) in pridobila vpogled v težave ob ključnih dejavnostih družine med pandemijo (šolanje otrok, službene obveznosti, družinske obveznosti, delo in prosti čas, priklenjenost ožje družine na dom). Poleg tega, da je nova situacija prinesla možnosti zblíževanja znotraj osnovne celice skupnega gospodinjstva, so se starši, ki so delali od doma, znašli pred stresno reorganizacijo časa med delovnimi, družinskimi in šolskimi obveznostmi. Pred to raziskavo je tudi Inštitut RS za socialno varstvo v raziskavi *Življenje otrok v času epidemije novega koronavirusa* (Boljka et al., 2020) predstavil svoje rezultate, ki so bili zelo podobni: otrokom z boljšimi ocenami starši pomagajo pogosteje oziroma več kot otrokom s slabšimi ocenami, za šolske obveznosti med poukom na daljavo so učeči učeči se porabili več časa kot ob pouku, precej pogosteje kot očetje pri šolskih obveznostih pomagajo matere, poleg tega je bilo razvidno iz podatkov, da so otroci iz finančno šibkejših družin pogosteje presodili, da za šolske obveznosti porabijo več časa kot učenci iz finančno bolj stoječih družin. Turk Niskač (2020b) tudi ugotavlja, da se s prenosom šolanja v zasebno sfero družine in s prenašanjem odgovornosti na posameznike za rezultate šolanja na daljavo poglobljajo družbene neenakosti med otroki glede na ekonomski, socialni in kulturni kapital družin, iz katerih izhajajo.

Ekonomsko-pedagoški faktorji vpliva na proces osebnostne rasti otrok po prvem valu covid-19 niso bili edina materija raziskav. V empirično zasnovanih raziskavah so raziskovalci ugotavljali psihološko in fizično stanje učencev in dijakov zaradi šolanja na daljavo. V septembru so se 4. Rostoharjevi dnevi posvetili psihološkemu pogledu na pandemijo nasploh,³ društvo psihologov Slovenije pa je pripravilo smernice za delovanje psihologov v času pandemije. Na Rostoharjevih dnevih je bilo veliko tem namenjenih dejavnikom vpliva epidemije na psihično počutje ljudi. Med temami je bila tudi ena namenjena učencem osnovnih šol (Puklek Levpušček, 2020). Na vzorcu 385 učencev zadnje triade osnovne šole in dijakov srednje šole so iz podatkov, pridobljenih z anketnim vprašalnikom, ugotovili, da so se anketirani pri izvajanju pouka na daljavo soočali z več težavami pri matematiki, naravoslovnih predmetih in jezikih, pogrešali so predvsem osebni stik s sošolci, bili so manj motivirani za učenje, pridobili so manj znanja. Vendar pa so anketirani ugotavljali, da so postali bolj samostojni in da je takšen način pouka v prihodnosti pomemben.

3 4. Rostoharjevi dnevi: Psihološki pogledi na pandemijo COVIDA-19, 24. in 25. september 2020, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.

Slika 2: Šolska malica na prostem: degustacija ribjih jedi. Projekt LAS Ribiške zgodbe (Foto: TZ Izola).

Študentska populacija se je z epidemijo in študijem na daljavo kar dobro spoprijela. Raziskava, ki so jo opravile raziskovalke na Pedagoški fakulteti Univerze v Ljubljani (Žerak et al., 2021) na vzorcu 337 študentov in študentk fakultete, je pokazala, da so zaznali spremenjene okoliščine, se relativno dobro nanje odzvali, večini študij v izrednih razmerah ni povzročil dodatnega stresa, doživljanje spremenjenih okoliščin je bilo povezano s pozitivno naravnostjo do življenja.

Ministrstvo za šolstvo je junija 2020 izdelalo Poročilo s smernicami za delo na daljavo (MIZŠ, 2020b). Slednje se je posvetilo predvsem organizacijskim temam pouka na daljavo na različnih stopnjah. Vplivu šolanja na daljavo na gibalne zmožnosti in njenim psihološkim faktorjem vpliva na razvoj šolajočih se poročilo ni posvečalo. Zaradi zaprtja šol se v aprilu in maju niso mogla izvesti redna spremljanja telesnega in gibalnega razvoja otrok (SLOfit, športnovzgojni karton). Okoli 100 osnovnih šol je meritve otrok uspelo izvesti šele v mesecu septembru 2020. Analiza podatkov meritev (20.000 otrok od 1. do 9. razreda osnovne šole), ki jo je pripravil Laboratorij za diagnostiko telesnega in

gibalnega razvoja Fakultete za šport Univerze v Ljubljani, daje dovolj zanesljivo sliko o trendih sprememb, ki so se zgodile med zadnjimi meritvami aprila 2019 in meritvami, izvedenimi po epidemiji septembra 2020. Prišlo je do upada prav vseh gibalnih sposobnosti tako pri fantih kot pri dekletih. Pomanjkanje gibanja je poleg slabše gibalne učinkovitosti povzročilo tudi povečevanje maščobnega tkiva otrok. Delež otrok z debelostjo se je namreč povečal za več kot 20 %, kar je več od povečanja v celotnem obdobju 2003–2007 (SLOfit, 2020). Pred odprtjem šol je skupina raziskovalcev predlagala vrsto ukrepov za zmanjšanje teh škodljivih posledic šolanja na daljavo na gibalno zmožnost, koordinacijo gibanja in mišično maso otrok. Ukrepi za sistemski dvig kakovosti gibalne dejavnosti znotraj in zunaj šole, ki so nastali na osnovi znanstvenih podlag in raziskovalnih izsledkov, so bili sprejeti na Strokovnem svetu za šport, IO OKS in IO ZDŠPS in bili predlagani ministrstvu že pred drugim valom epidemije.

Za omejitev škode so športni pedagogi in raziskovalci svetovali šolam, da bi morale namesto povečevanja gibalne pasivnosti povečevati uporabo učnih oblik,

Slika 3: Zanimivosti ribiškega poklica. Projekt LAS Ribiške zgodbe (Foto: TZ Izola).

ki omogočajo gibalno dejavnost; namesto delavnic ministrstva za usposabljanje učiteljev na spletno poučevanje bi jih morali pripravljati na pristope, ki v pogojih pandemije uvajajo celostni pristop z integriranimi gibalnimi dejavnostmi. Pouk vseh predmetov bi v ustreznih vremenskih pogojih moral v največji možni meri potekati na prostem. Šole so z navdušenjem sprejele te predloge, vendar jih niso udeležile. Zamudile so čas poletja, ko bi lahko pripravile učilnice na prostem in usposobile učitelje, vendar njihova avtonomija ne sega tako daleč, da bi lahko brez soglasja šolskih oblasti uvedla novi pristop.

Na pragu šolskega leta 2021/22 se situacija na področju organiziranja, izvajanja in spremljanja šolskega dela pred še vedno trajajočo grožnjo novih valov epidemije ni uredila. Petega avgusta 2021 na sestanku s predstavniki ministrstva za zdravje, NIJZ in svetovalne skupine vlade za covid-19 ravnatelji osnovnih in srednjih šol ter vrtec natančnejših navodil, kako naj se pripravijo na novo šolsko leto, niso prejeli (STA, 2021). Ob podpori primerjalnih podatkov o vladnih ukrepih

in upoštevajoč dejstvo, da je slovensko šolstvo bilo relativno dobro opremljeno in pedagoško usposobljeno, lahko ugotovimo, da je v spopadu s pandemijo covid-19 zatajila šolska politika.

ZAKLJUČKI S PREDSTAVITVIJO PRIMERJAV MED ŠOLSKIMI SISTEMI IN PREDLOG UPORABNIH MODELOV ZA SLOVENIJO

Vrh epidemije je prizadel vse evropske države, zato vsesplošno zapiranje vseh stopenj izobraževanja v mesecu decembru 2020 ne sprejemamo kot strategijo ali politiko, temveč kot izhod v sili. Če povzamemo temeljne poudarke strategij vse do decembra 2021 v izbranih državah, bi jih lahko sklenili okoli treh ugotovitev:

- a. Šolske politike, raziskovalci pedagoškega procesa in akademije ali njim sorodne ustanove so iskali možnosti, da se učencem in dijakom omogoči izobraževanje v živo čim dlje. Univerze

in visokošolske akademije so ravnale različno, v skladu z akademsko avtonomijo. V skladu z epidemiološko sliko so šele proti koncu leta prešle na hibridne oblike pouka (kombinacija v živo in na daljavo). Le v redkih primerih (omejeno na občine ali regije z največjimi okužbami) so uvedle pouk na daljavo.

- b. Vlade in ministrstva, zadolžena za šolstvo, državne službe in podporne ustanove šolstva so poskušale zagotoviti šolam in družinam za pouk od doma vso potrebno opremo (računalnike in druga pripomočke, spletno povezavo in zaščito), da se je izobraževanje lahko nadaljevalo; financirale so poleg usposabljanja učiteljev tudi materiale in druga gradiva v podporo takemu pouku.
- c. Vlade in ministrstva ter podporne službe so spremljale učinke spremenjenega načina izobraževanja. Opravljene študije v prvem valu so doprinesle k učinkovitejšemu spoprijemanju z naslednjimi valovi pandemije in z izjemnimi izobraževalnimi/ študijskimi situacijami, ki lahko epidemiji covida-19 sledijo.

Vztrajanje pri pouku v živo čim dlje

Francoske šole so v okviru modela 1 izvajale pouk v živo z manjšim številom učencev in dijakov. Šolski razredi so se delili na pol, pouk je vsaka skupina obiskovala vsak drugi dan. Stopnje izobraževanja (po starosti in ravneh) se niso mešale ali srečevale pri pouku. Pouk v živo se je po hibridnem modelu izvajal vse do decembra 2020. Po malo daljših novoletnih počitnicah so se v drugem tednu januarja 2021 osnovnošolci vrnili v šolo. V Nemčiji so ločitev med starostnimi skupinami še posebej poudarjali. Posamezne starostne stopnje skupaj s svojimi učitelji so predstavljale tako imenovani »mehurček«. Tudi v Nemčiji, podobno kot v Franciji, se je razred delil na pol in vsaka od skupin je bila v šoli vsak drugi dan. V dnevih, ko so učenci bili doma, so imeli pouk na daljavo. Torej sta Francija in Nemčija v prvem valu (marec–maj 2020) in tudi še v drugem valu (september–december 2020) zelo dolgo vztrajali pri hibridnem modelu pouka.

Glede na to, da je bila Italija v prvem valu med najbolj prizadetimi državami EU po številu okuženih, je že v marcu zaprla vse izobraževalne ustanove vseh stopenj. V septembru 2020 je najprej uvedla hibridno obliko izobraževanja, kasneje pa so šole posameznih regij lahko ravnale različno, v dogovoru z lokalnimi organi, zdravstvenimi storitvami in civilno zaščito. Hrvaška je prav tako že marca ustavila pouk v živo, vendar je poskrbela, poleg šolanja na daljavo, za vrsto oblik šolskega dela, ki so dopolnjevale naporno delo ob računalnikih (na primer, brezplačne platforme s pedagoškimi vsebinami, posnetimi na HRT). Za jesen se je tudi Hrvaška

pripravila na različne modele pouka, ki so si jih šole lahko same izbirale glede na epidemiološko sliko v regiji. Decembra 2020 je v vseh obravnavanih državah zaradi vrha pandemije v Evropi in po svetu pouk prešel večinoma na daljavo.

Značilni za slovenski šolski sistem sta bili precejšnja zmeda in nedorečena strategija, kako naj šole ravnajo v času najstrožjih ukrepov za zaščito pred okužbo s covidom-19. V začetku marca 2020 so se sicer pojavljale zamisli, da bi oblikovali različne modele obiska pouka v živo, na primer na prostem, vendar so bile kmalu zanemarjene in edino, kar je šolsko ministrstvo odločilo, je bilo popolno zaprtje šol. Slovenija je v času prvega vala zaprla šole 11 tednov (16. 3. do 5. 6. 2020) in v drugem 10 tednov (19. 10. do 31. 12. 2020), s podaljšanjem tega obdobja vse do predvidoma 18. 1. 2021, torej še dodatne tri tedne. Če povzamemo, da pouk od prvega do osmega razreda traja največ 38 tednov (189 dni), za učence devetega pa celo tri tedne manj (174 dni) (MIZŠ, 2012), so učenci slovenskih osnovnih šol v letu 2020 opravili tretjino obveznih dni pouka v živo. V šolanje na daljavo so se vključevali skoraj vsi učenci. Po podatkih osnovnih šol se ga ni udeleževalo 0,5 %, srednjih šol pa 1,3 %. Naraščanje števila otrok, ki se permanentno šolajo od doma (392 v šolskem letu 2019/20, 687 v 2020/21 – vir MIZŠ), posledično narašča in predstavlja trajnostni izziv nove kibernetične dobe.

Zagotavljanje opreme za šolanje na daljavo šolam in družinam

Že omenjene mednarodne raziskave (OECD, Svet Evrope in dr.) so ugotavljale, kako so šole in družine pripravljene na šolanje na daljavo, in pripravile načrte aktivnosti za neposredno rabo v izobraževanju v času pandemije covida-19. Francoski pedagogi so bili ob začetku epidemije seznanjeni tudi s številnimi navodili, usmeritvami in paketi gradiv za delo na daljavo iz državnega vira. Prav tako v Nemčiji, ki se je že od začetka epidemije naslanjala na ugotovitve omenjene OECD raziskave. Na osnovi priporočil Leopoldine (peta D-HOC izjava) je zvezno ministrstvo poskrbelo za dodatno opremo šol in družin ter zagotovila šolajočim se od doma večjo moč interneta v domačem okolju. Posebna pozornost je bila namenjena otrokom s posebnimi potrebami. V Italiji so se na začetku pandemije vrstile polemike ob ugotovitvi, da so primanjkljaji v računalniški opremi šol veliki in da se z ukrepi, ki bi hitro pospešili opremljanje šol, na hitro ne da doseči optimalnega stanja. Ministrstvo za javno šolstvo je vlagalo v opremo šol in učiteljev ter njihovo usposabljanje, družinam so bila dodeljena sredstva za nakup računalnikov ali za povečanje moči interneta. V drugem valu je ministrstvo do potankosti načrtovalo odpiranje in

delovanje šol in ostalih izobraževalnih ustanov ter vključilo tudi regije in lokalne skupnosti ter druge podporne službe v izvedbo pouka v novem šolskem letu. Več modelov, prirejenih različnim pogojem in možnostim izvedbe pouka v živo v varnem okolju, je upoštevalo tudi avtonomijo vodstev šol in jim prepustilo delno odločanje o izvedbi. Šole na Hrvaškem so se trudile, da bi ostale odprte čim dlje, zavedajoč se, da so mnoge družine brez računalnika in interneta. Večja skupina staršev je tudi od ministrstva zahtevala, da se zaradi varnosti sami odločijo, ali bodo poslali otroka v šolo ali se bo izobraževal doma. V pouk na daljavo se je vključila tudi Hrvaška radiotelevizija (HRT) z gradivom, ki je bilo dostopno na različnih brezplačnih platformah. Učitelji niso bili pripravljeni za šolo na daljavo, na začetku pandemije pa tudi ni bilo organiziranih usposabljanj in so bili prepuščeni svoji iznajdljivosti.

Zaprte šol v Sloveniji je nastopilo že zelo zgodaj, za šolanje na daljavo pa naj bi bil slovenski izobraževalni sistem dobro opremljen (OECD, 2018). Smernice ministrstva v juniju 2020 so se posvetile predvsem organizacijskim vidikom šolanja na daljavo, predvidenemu prehodu od šolanja na daljavo na pouk v živo v septembru, na higienske vidike ponovnega odprtja šol, skrb za ranljive skupine in Rome, vzpostavitev DIGI šole, do konca maja pa so tekle informativno-izobraževalne oddaje IZOdrom na RTV SLO (Rupnik Vec, 2020). Opremo za družine so zbirala društva, šole, podarili so jih sponzorji s svojimi donacijami. Za pomoč učiteljem in vodstvom šol je bila vzpostavljena vstopna točka, kjer je bilo mogoče najti sklice na spletne učilnice, gradiva in videokonference. Skupno spletno izobraževalno podporno mesto različnih fakultet slovenskih univerz je ponudilo gradiva za pomoč poučevanju na daljavo v osnovnih in srednjih šolah.

Spremljanje učinkov spremenjenega načina izobraževanja

Na evropski ravni se dogajanja v izobraževalnih sistemih permanentno spremlja. Skrb za »izgubljeno generacijo«, kot nekateri imenujejo šolajočo se mladino v času pandemije, se vse bolj krepi. V razprave se vključujejo državne institucije in raziskovalne skupine, mreže staršev, strokovnjakov in javnosti. Morebitne vplive pandemije na osebnostni in kognitivni razvoj mladih pa raziskujejo Svet Evrope, UNICEF, UNESCO in Svetovna banka. V večini evropskih okolij pa se v kritike vladnega ravnanja vključujejo tudi politične stranke.

V Nemčiji je bila najbolj izstopajoča strokovna podpora Leopoldine s sedmimi paketi priporočil (D-HOC). S svojimi predlogi rešitev in spodbud si je akademija znanosti zastavila za cilj pripomoči k urejanju fizične udeležbe učečih se pri pouku v

danih možnostih in dokler ni bilo cepiva zmanjševati tveganje okužbe v izobraževalnih ustanovah. Ukrepe je predlagala na več področjih, ki so bila že predhodno področja raziskovanja edukacije in so pokrivala vse razsežnosti šolskega polja: od učenja in poučevanja, varstva podatkov in pasti interneta do komunikacije z družinami in podpore ranljivim skupinam. V Italiji so se vrstile dileme na mnenjskih stališčih in raziskovalnih ugotovitvah Nacionalnega raziskovalnega sveta. Ministrica za šolstvo se je odzvala z imenovanjem skupine strokovnjakov različnih področij, ki naj bi predlagala organizacijske, metodološke, materialne in vsebinske rešitve. Na Hrvaškem je ministrstvo za šolstvo izdelalo akcijski načrt, posebej pa so se organizirali starši.

V Sloveniji so šolske oblasti precej sledile podatkom Covid-19 Sledilniku. Odločitve ministrice Simone Kustec, da zapre vse izobraževalne dejavnosti od oktobra dalje, so slonele skoraj izključno na naraščajočem številu okuženih v pandemiji. Več raziskav je dokazovalo šolski politiki, da je treba iskati alternative šolanju na daljavo, in ji predstavilo mnogo predlogov. Še posebno izdelane predloge je ministrici predstavil Strokovni svet za šport (2020). Predlagal je vladi, da ustanovi delovno skupino, ki bi bila pooblaščen za pripravljanje ukrepov za zajeziitev covid-19 s pomočjo šolskega športa. Ministrica je v svojih razlagah o stanju šolstva v pandemiji covid-19 večkrat neprepričljivo izpostavljala znanje, zdravje in zaupanje (Levpušček, 2020). Da se le otroci s posebnimi potrebami morajo vrniti k pouku in terapijam v vzgojno-izobraževalni zavod, je odločilo Ustavno sodišče RS (2021). S primerjalnim pristopom lahko ugotovimo, da se je šolska politika v Sloveniji slabo izkazala. Pandemija je razsajala tudi drugje, vendar so šolske oblasti vložile veliko truda, da bi ji zaprle pot.

Zavod RS za šolstvo je pripravil celostno analizo šolanja na daljavo v prvem valu epidemije. Analiza Rupnik Vec (2020) predstavlja podatke o mnenjih in ugotovitvah slovenskih učiteljev in učiteljic o poučevanju na daljavo ter temu neposrednih praks, izkušnje učencev in učenk o učenju na ta način ter ugotovitve ravnateljic in ravnateljev o karakteristikah pedagoškega vodenja v času zaprtja šol. S pomočjo različnih vprašalnikov ter iz intervjujev vsem tem fokusnim skupinam so raziskovalci na vzorcu 7382 učiteljic in učiteljev, 24.592 učenk in učencev ter dijakinj in dijakov ter 406 ravnateljic in ravnateljev pridobili podatke o tem, kako različni deležniki doživljajo izobraževanje na daljavo, kako je to organizirano, katere so najpogostejše uporabljane oblike in metode dela, kakšna je realizacija ciljev, kako poteka ocenjevanje znanja, kako sta zagotovljeni varnost in spodbudnost učnega okolja, kakšne so zaznane prednosti in pomanjkljivosti takšnega pouka ter nekatere druge vidike.

Tri četrtine učiteljev je poučevanje na daljavo doživljalo kot zahtevnejše, dve tretjini pa kot bolj stresno v primerjavi s poučevanjem v živo. Učitelji, ki so menili, da učence učinkovito pritegnejo k sodelovanju, so obenem presodili, da jih zmorejo učinkovito usmerjati k cilju ter da so pri tem ustvarjalni. Po prevladujočem mnenju učiteljev v raziskavi poučevanje na daljavo zahteva drugačen pogled na to, kaj je znanje. Večina učiteljev na vseh stopnjah izobraževanja je v času prvega vala epidemije enakovredno kombinirala videokonferenčno izvajanje pouka ter usmerjanje učenja učencev s pisnimi navodili. Večina med tistimi, ki so sodelovali v fokusnih skupinah, je za učence, ki so potrebovali posebne pristope, navedla več prilagoditev učnega gradiva in poenostavitev navodil. Pri selekciji učnih vsebin so učitelji uporabljali zlasti dva kriterija: zahtevnost učnih vsebin ter njihovo atraktivnost. Menili so, da narava izobraževanja na daljavo zahteva, da učenec v določeni meri učne dejavnosti opravlja samostojno, za to pa potrebuje več časa, torej prilagojen/razbremenjen kurikulum. Pouk na daljavo je bil miselno stimulativen, saj so dejavnosti učencev zahtevale višje kognitivne ravni: ustvarjalno mišljenje, razumevanje prebranega ter uporabo usvojenega v novih situacijah. Učitelji so napredku učencev sledili prek raznovrstnih dokazil, največ pa s pomočjo praktičnih izdelkov, učnih listov ter ustnih odgovorov na videokonferencah. Znanje učencev so učitelji ocenjevali tudi iz video posredovanih ustnih odgovorov, videokonferenčnih govornih nastopov ter praktičnih izdelkov. Nekateri učitelji so v času izobraževanja na daljavo zaznali hude stiske učencev, na katere so se odzvali z različnimi intervencijami, med drugim s pripravo individualiziranih načrtov za pridobivanje ocen. Pri ocenjevanju znanja na daljavo je 90 % učiteljev izvajalo diferenciacijo, pri čemer so prilagajali način, termin in trajanje ocenjevanja. Učitelji so v času izobraževanja na daljavo nekatere učence bolje spoznali in zaupali v njihove zmožnosti. Učence so v večji meri obravnavali kot partnerje. V času prvega vala epidemije covid-19 so učitelji med seboj, z ravnatelji in starši učenek in učencev dobro sodelovali.

Učenci in dijaki so menili, da so naloge, ki so jih reševali pri pouku na daljavo, manj zahtevne in premalo prilagojene posamezniku. Pouk na daljavo je bolj obremenjeval učence z nižjim učnim uspehom in učence z učnimi težavami kot učence z višjim učnim uspehom. Dve tretjini učencev in dijakov je menilo, da so pri pouku na daljavo pogrešali razlago učitelja. Več kot četrtina dijakov pogosto ni razumela navodil za samostojno delo, ki so jih po spletnih učilnicah ali po e-pošti prejeli od učiteljev. Pri učenju na daljavo je tretjina dijakov in nekaj več kot desetina učencev na predmetni sto-

pnji osnovne šole pogrešala povratno informacijo o rezultatih učenja. Štiri petine učencev in dijakov je samostojno razporejanje časa označilo kot prednost. Večina učencev in dijakov je pogrešala sodelovanje s sošolci. Učenci so pri pouku na daljavo pogosteje kot v razredu izdelovali različne izdelke ter raziskovali, naloge so od njih tudi pogosteje zahtevale uporabo različnih virov. Najpogosteje so učitelji ocenjevali izdelek ali učence s pomočjo videokonference ali s pisanjem testov, ki so jih rešene pridobili na različne načine. Učitelji so učencem pogosto omogočili izbiro časa ocenjevanja, redkeje pa izbiro načina ocenjevanja.

Vodenje šole v času izobraževanja na daljavo je ravnateljem in ravnateljicam pomenilo velik vodstveni napor, iznajdljivost in strateško načrtovanje in organizacijo. Za uspešno zagotavljanje pogojev, da se je pouk na daljavo izvajal, je bilo treba dejavno vključevati vse strokovne delavce, administrativno in tehnično osebje. Poleg tega so vsi zaposleni na šoli potrebovali varno in spodbudno okolje ter podporo in pomoč »svojega« ravnatelja. Le učinkovita komunikacija je omogočila tekoče in uporabno izobraževanje na daljavo.

Rezultati raziskave so nakazali številne aktivnosti, ki jih je bilo treba vpeljati na ravni učenja in pouka, vodstvenega managementa šol in šolskega sistema. Izvajanje izobraževanja s pomočjo digitalne tehnologije se je v času pandemije začelo, njegov stoter, učinkovit in kakovosten vnos v pedagoško prakso pa bo treba temeljito dodelati in nadgraditi.

Agencija za raziskovalno dejavnost R Slovenije je septembra 2020 z javnim razpisom namenila raziskovalnim zavodom in raziskovalnim zavodom s koncesijo povečanje financiranja tekočih raziskovalnih programov na teme v zvezi s pandemijo covid-19. Sredstva so bila dodeljena 65 izbranim programom za leti 2020 in 2021. Ta študija je sestavni del raziskovanja Inštituta za jezikoslovne študije ZRS na temo tega razpisa. Prav tako so bila raziskovalcem pri reševanju pandemične situacije namenjena velika sredstva na različnih evropskih razpisih.

SKLEPNE MISLI O RAZMERAH V ČASU PANDEMIJE V SLOVENIJI

V Sloveniji so se v letu 2021 na področju izobraževanja še naprej ohranjale različne varnostne strategije. Začetek pouka v živo za vse šole s 1. marcem, alternativno najprej zahodne, kasneje pa še vzhodne Slovenije, je pomenil veliko olajšanje. Vendar je bilo še veliko dilem v zvezi s testiranjem učiteljev, prostovoljnimi in samodejnimi testiranjem učencev, opravljanjem izpitov in mature ter podobno. Vmes so se dogajali zdrsi na ravni političnega odločanja v zvezi z prilagajanjem izvedbe pouka na daljavo,

ki so sčasoma zaradi svojih nekonsistentnosti doprinesli k odporu učiteljev in učiteljic ter šolajočih se do takega načina izobraževanja. Posegi v pravice do šolanja so, na primer, predstavljale kazni in ovadbe dijakom na protestih (Maribor, 7. 2. 2021). Kljub spoštovanju ukrepov (nošnja mask in upoštevanje obvezne razdalje med protestniki) so bili vsi, ki so v Mariboru nosili transparente z napisi, kot na primer: »Manj zooma, več razuma! Zahtevamo šolo! Dovolj nam je!« ali popisani (mladoletni), ali kaznovani (polnoletni), ali toženi. 15. aprila je pred sodnika za prekrške stopila prva dijakinja, ki je februarja z drugimi mladimi izražala nujnost po izobraževanju v šolskih klopih. 20. aprila je potekala prva obravnava proti trem dijakom na sodišču, in sicer najprej zoper Matica Gosaka, dijaka mariborske gimnazije, ki naj bi se zagovarjal zaradi kršitev predpisov, ki jih je ugotovila policija na omenjenem protestu. Na sodišču je v svojo obrambo povedal, kako so vsi dijaki najprej zvesto sledili pouku na daljavo, kako so ob trajanju tega modela opazili spremembe v odnosu do dela in učenja, kako so se želeli pogovoriti z ministrico, pa so jih na ministrstvu cinično zavrnila,⁴ in kako so se končno odločili, da javno povzdignejo svoj glas. Matic je svoj upor utemeljil: »Ko so človekove pravice zatirane, ko se [nekdo] počuti, da se mu dela krivica, ne more dolgo sedeti doma in stisko prenašati, mora biti slišan in mora imeti možnost, da si svoje življenje obrne v smer, v kateri spet postane človek. Mirni protesti so z razlogom ustavna pravica vsakega državljana demokratične države.« (Rus, 2021) Matic je tudi povedal, da ne obžaluje svojega dejanja in je nanj ponosen, obravnava na sodišču in na Centru za

socialno delo pa sta neupravičeni. Enako je menila tudi sodnica, ki je na obravnavi postopek ustavila in se Maticu v imenu sodstva opravičila.

Sicer pa je že 15. aprila 2021 ustavno sodišče v enem od svojih sklepov (Ustavno sodišče, 2021) zadržalo izvrševanje 4. člena Odloka o začasni omejitvi gibanja ljudi in prepovedi zbiranja ljudi zaradi preprečevanja okužb s SARS-CoV-2 v delu, ki se nanaša na prepoved shodov.

Kazalci strokovnega monitoringa v zdravstvu, družbeno dogajanje ob pandemiji, potrebe šolstva po poenotenem in učinkovitem ravnanju v izrednih razmerah so postavili politične odločevalce (vlado in ministrstvo) pred preizkušnje, ki jim niso bili kos. Konfuzna, pogosto nasprotujoča si navodila, pozna odzivanja ali sploh umanjkanje odločitev so prepuščali izvajalce in vodstva izobraževanja na vseh ravneh, da si sami poiščejo najboljše rešitve. V naslednjih valovih pandemije jim je ta izkušnja pomagala in jih opremila z mnogimi znanji, veščinami in preizkušenimi ravnanji. Doprinešili so k obstanku in izvedbi izobraževanja v izrednih okoliščinah nadaljnjega širjenja pandemije v Sloveniji.

ZAHVALE

Zahvaljujem se raziskovalkama programske skupine Irini Moiri Cavaion, ki je sodelovala pri povzemanju uradnih predpisov za krizno upravljanje šolskega sistema v Italiji, in Barbari Riman, ki je prispevala predstavitev strategij in ukrepov v izobraževanju na Hrvaškem v času pandemije covid-19, za njun prispevek k vsebini tega članka.

⁴ »Glede postopkov proti 7 dijakom, ki so pred tedni protestirali v Mariboru, je ministrica mnenja, da mladi vstopajo v svet odraslosti, s čimer tudi postajajo odgovorni za svoje odločitve, za katere naj prevzemajo tudi odgovornost.« (Vlada Republike Slovenije, 2021)

LA GESTIONE DELLA PANDEMIA DI COVID-19 NEI SISTEMI EDUCATIVI: STUDIO COMPARATIVO DELLE STRATEGIE DI CRISI, DELLE POLITICHE E DELLE AZIONI DELLE AUTORITÀ IN PAESI SELEZIONATI IN RISPOSTA ALLA PANDEMIA

Lucija ČOK

Centro di ricerche scientifiche, Via Garibaldi 1, 6000 Koper – Capodistria, Slovenia
e-mail: Lucija.cok@zrs-kp.si

SINTESI

Lo studio comparativo delle strategie, delle politiche e delle misure governative nel campo dell'educazione durante il periodo di crisi, causata dalla pandemia di Covid-19 su un campione di paesi europei selezionati (Francia, Germania, Italia e Croazia) e della Slovenia presenta un contributo scientifico alla conoscenza dello stato delle cose e un'analisi dell'operato nella prima e nella seconda ondata della pandemia. La ricerca si basa su documenti dei singoli governi, servizi governativi e quelli sanitari, sulle ricerche degli enti scolastici, istituti di ricerca e associazioni professionali. La selezione delle misure governative, il conseguente loro effetto nonché il ripristino della situazione desiderata altrove sono confrontati con le misure e i loro effetti in Slovenia. Oltre a descrivere l'operato dei decisori nei paesi esaminati confrontiamo il loro effetto temporaneo e, di conseguenza, il loro potenziale per ristabilire la situazione desiderata mentre e dopo la pandemia di covid-19. Nella discussione confrontiamo gli effetti delle strategie educative di sicurezza altrove con le strategie della politica scolastica slovena proponendo modelli organizzativi, adattabili alla situazione pandemica o simili casi di emergenza. Lo studio è parte integrante di una ricerca più ampia nel programma di ricerca del Centro di ricerca scientifica di Capodistria "Dimensioni della slovenità tra il locale e il globale all'inizio del terzo millennio" nel contesto della stessa ricerca, ampliata durante 2020 e il 2021 sull'emergere dell'epidemia di Covid-19 (Analisi comparativa delle strategie, delle politiche e delle azioni di crisi da parte delle autorità in risposta alla pandemia di Covid-19 e dei loro risultati nei paesi europei e al livello globale).

Parole chiave: sistemi educativi, pandemia covid-19, strategie e misure statali, modelli e adattamenti, studio comparativo

VIRI IN LITERATURA

Barrett, Margaret S. (2020): The Council of Europe's Reference Framework of Competences for Democratic Culture, Council of Europe: Policy context, content and impact. *London Review of Education*, 18, 1, 1–18.

Boljka, Urban, Narat, Tamara, Rosič, Jasmina & Mateja Nagode (2020): Življenje otrok v času epidemije novega koronavirusa. Končno poročilo. Ljubljana, Inštitut RS za socialno varstvo. <https://public.flourish.studio/story/463626/> (zadnji dostop: 2021-10-02).

Bufon, Milan (2020): Ethnos in topos: družbene spremembe in narodnostna podoba slovenskih krajev na Tržaškem od leta 1910 do leta 2015. Ljubljana, Slovenska matica; Koper, Znanstveno-raziskovalno središče, Annales ZRS.

Byram, Michael, Barrett, Martyn, Golubeva, Irina, Aron, Angelika, Jouhanneau, Christelle, Kumplulainen, Kristina, Losito, Bruno, Natsvlshvili, Natia, Rus, Călin, Stylslavska, Olena & Louise Tranekjaer (2021): A Portfolio of Competences for Democratic Culture – Standard version. Council of Europe. <https://book.coe.int/en/human-rights-democratic-citizenship-and-interculturalism/9447-pdf-a-portfolio-of-competences-for-democratic-culture-standard-version.html> (zadnji dostop: 2021-10-06).

Camera (2022): Provvedimento: Misure sull'emergenza coronavirus (COVID-19) – Quadro generale. 14 marzo 2022. Camera dei deputati. Legislatura. https://www.camera.it/temiap/documentazione/temi/pdf/1203754.pdf?_1588279335853 (zadnji dostop: 2022-03-16).

CITESCOLAIRE (2021): Fin d'année scolaire 2020–2021: le mot du proviseur. <https://www.citescolairehugorenoir.org/project/9568/> (zadnji dostop: 2021-03-09).

CNR (2020): La famiglia e la scuola ai tempi del Covid-19. Roma, Consiglio Nazionale delle Ricerche. <https://www.cnr.it/en/news/9421/la-famiglia-e-la-scuola-ai-tempi-del-covid-19>. maj 2020 (zadnji dostop: 2021-10-02).

Conseil Scientifique (2021): Avis du Conseil scientifique Covid-19 11 mars 2021 Anticiper et différencier les stratégies pour sortir des phases aiguës de l'épidémie. https://solidarites-sante.gouv.fr/IMG/pdf/avis_conseil_scientifique_11_mars_2021.pdf (zadnji dostop: 2022-07-14).

Corriere.it (2021): Il confronto tra le elezioni 2021 e le ultime elezioni, città per città e partito per partito. https://www.corriere.it/politica/elezioni/21_ottobre_04/confronto-elezioni-2021-ultime-citta-partito-9a1532a8-250d-11ec-807b-86d461d54829.shtml (zadnji dostop: 2022-07-14).

Council of Europe (2020): Roadmap for Action on the Council of Europe education response to COVID-19. Deklaracija Ministrov za izobraževanje, Atene 26. 10. 2020. <https://www.coe.int/en/web/portal/-/responding-to-covid-19-crisis-ministers-of-education-conference> (zadnji dostop: 2021-10-02).

COVID-19 Sledilnik. <https://covid-19.sledilnik.org/sl/> (zadnji dostop: 2021-12-30).

Čok, Lucija & Moira Irina Cavaion (2015): Virtual and Live in the Second Language Classroom. V: Schrammel-Leber, Barbara & Christina Korb (ur.): *Dominated Languages in the 21st Century: Papers from the International Conference on Minority Languages XIV*. Graz, Karl-Franzens-Universität, 208–223.

Divjak, Blaženka (2020): Smjernice osnovnim i srednjim školama vezano uz organizaciju nastave na daljinu uz pomoć informacijsko – komunikacijske tehnologije. <https://mzo.gov.hr/vijesti/smjernice-osnovnim-i-srednjim-skolama-vezano-uz-organizaciju-nastave-na-daljinu-uz-pomoc-informacijsko-komunikacijske-tehnologije/3585> (zadnji dostop: 2020-01-03).

EDUSCOL (2020): Ministère de l'éducation nationale de la jeunesse. <https://eduscol.education.fr/2227/plan-de-continue-pedagogique> (zadnji dostop: 2021-02-10).

EPAN Education Policy Advisors' Network (2020): RFCDC – Learning activities based on the COVID-19 pandemic (coe.int) (zadnji dostop: 2022-07-28).

European Commission (2017): Reflection Paper on the Social Dimension of Europe. European Commission COM(2017) 206 of 26 April 2017. https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/reflection-paper-social-dimension-europe_en.pdf (zadnji dostop: 2021-12-10).

Eurostat (2020): Podatkovni zbir. <https://ec.europa.eu/eurostat> (zadnji dostop: 2021-02-10).

Gebeil, Sophie, Martin, Pierrine & Christine Felix (2020): Cours à distance: qu'en pensent vraiment les étudiants? <https://theconversation.com/cours-a-distance-when-pensent-vraiment-les-etudiants-152265> (zadnji dostop: 2022-03-09).

GZS (2020): Strokovni nasveti. <https://www.gzs.si/koronavirus/vsebinska/Splo%C5%A1ni-poslovni-nasveti/Aktualne-razmere/Za%C4%8Dasne-prepovedi-in-drugi-odloki> (zadnji dostop: 2021-12-30).

Hrvatski pravni centar (2020): Utjecaj širenja bolesti Covid-19 na jačanje mobilnosti učenika, studenata, istraživača, nastavnika i drugog osoblja unutar EU. Projekt „StudentWatch“.

Ivaldi, Gille & Oscar Mazzoleni (2020): Inquiétudes économiques face à la covid-19: Un terreau pour le vote national-populiste. Fondation Jean-Jaures. <https://jean-jaures.org/nos-productions/inquietudes-economiques-face-a-la-covid-19-un-terreau-pour-le-vote-national> (zadnji dostop: 2020-12-18).

I. Z. (2021): Lovrić: Od 8. veljače u školu možda idu svi srednjoškolci. HRT Vijesti, 29. 1. 2021. <https://vijesti.hrt.hr/hrvatska/o-epidemioloskim-mjerama-u-emisiji-u-mrezi-prvog-352784> (zadnji dostop: 2021-02-01).

Kelly, Peter & Hans-Georg Kotthoff (2017): PISA. National and Regional Education Policies and Their Effect on Mathematics Teaching in England and Germany. *Research in Comparative and International Education*, 3, 318–332.

Lawn, Marvin & John Furlong (2010): The Disciplines of Education in the UK: Between the Ghost and the Shadow. V: Furlong, John & Marvin Lawn (eds.): *Disciplines of Education. Their Role in the Future of Education Research*. London, Routledge, 1–12.

Leopoldina (2020a): Coronavirus Pandemic in Germany: How Education can Succeed in Times of Crises. <https://phys.org/news/2020-10-coronavirus-pandemic-germany-crises.html> (zadnji dostop: 2021-10-06).

Leopoldina (2020b): The Coronavirus Pandemic: Towards a Crisis-Resistant Education System. https://www.leopoldina.org/uploads/tx_leopublication/2020_10_01_Corona_Education_System_EN.pdf (zadnji dostop: 2022-07-27).

Leopoldina (2020c): Coronavirus Pandemic: Use the End of Year Holidays to Impose a Strict Lock-down. https://www.leopoldina.org/uploads/tx_leopublication/2020_Leopoldina_7th_ad-hoc_statement_en.pdf (zadnji dostop: 2022-07-27).

Levpušček, Danijela (in STA) (2020): Šola bo! 1. septembra gremo v šolo vsi. 24ur.com. <https://www.24ur.com/novice/korona/sola.html> (zadnji dostop: 2020-08-27).

Luzar, Ivan (2020): Kronologija korone u Hrvatskoj: Ovako je, u 25 dana, rastao broj zaraženih. Telegram. Hr. <https://www.telegram.hr/zivot/kronologija-korone-u-hrvatskoj-ovako-je-u-25-dana-rastao-broj-zarazenih/> (zadnji dostop: 2020-12-30).

MIUR (2020a): Piano scuola 2020–2021. Documento per la pianificazione delle attività scolastiche, educative e formative in tutte le Istituzioni del Sistema nazionale di Istruzione. <https://www.miur.gov.it/documents/20182/2467413/Le+linee+guida.pdf/4e4bb411-1f90-9502-f01e-d8841a949429> (zadnji dostop: 2022-02-12).

MIUR (2020b): Coronavirus, Azzolina: »Istituito Comitato di esperti. Metteremo rapidamente a punto il nostro piano per la Scuola«. <https://www.miur.gov.it/-/coronavirus-azzolina-istituito-comitato-di-esperti-metteremo-rapidamente-a-punto-il-nostro-piano-per-la-scuola-> (zadnji dostop: 2022-07-27).

MIZŠ (2012): Pravilnik o šolskem koledarju za osnovne šole. Uradni list RS, št. 50/2012, 56/12.

MIZŠ (2020a): Okrožnica MIZŠ o usmeritvah izvajanja vzgojno-izobraževalnega dela od 19. 10. 2020. <https://www.sviz.si/koronavirus-dokumenti-ministrstev/> (zadnji dostop: 2022-07-28).

MIZŠ (2020b): Poročilo o izvedbi ukrepov na področju vzgoje in izobraževanja v času epidemije covid-19. Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport, junij 2020. <https://www.gov.si/assets/ministrstva/MIZS/Dokumenti/Osnovna-sola/Okroznice/Porocilo-o-izvedbi-ukrepov-VIZ-v-casu-epidemije-Covid-19.pdf> (zadnji dostop: 2022-02-12).

MZO (2020): Modeli i preporuke za rad u uvjetima povezanim s COVID-19., kolovoz 2020. [https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Modeli%20i%20preporuke%20za%20provedbu%20nastave%20u%202020-2021%20\(29.8.2020\).pdf](https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Modeli%20i%20preporuke%20za%20provedbu%20nastave%20u%202020-2021%20(29.8.2020).pdf) (zadnji dostop: 2020-12-30).

Novinarska konferenca MIZŠ (2021): Novinarska konferenca MIZŠ, 4. 3. 2021.

OECD (2018): TALIS – The OECD Teaching and Learning International Survey 2018. <https://www.oecd.org/education/talis/talis-2018-data.htm> (zadnji dostop: 2021-10-02).

OECD (2020): School Education during covid19. Were Teachers and Student Ready? OECD Country note. Germany. <http://www.oecd.org/education/Germany-coronavirus-education-country-note.pdf> (zadnji dostop: 2021-12-12).

Osnovna šola dr. Bogomirja Magajne Divača (2020): Spletna stran OŠ Divača. <http://www.os-divaca.si/2020/03/20/po-prvem-tednu-pouka-na-daljavo-nas-je-obiskala-pomlad/> (zadnji dostop: 2020-12-30).

Pauček Šljivak, Martina (2020): Od ponedjeljka nema škole, a učitelji nisu spremni za online nastavu: »Bit će improvizacija«. Index.hr. <https://www.index.hr/vijesti/clanak/od-ponedjeljka-nema-skole-a-ucitelji-nisu-spremni-za-online-nastavu-bit-ce-improvizacija/2164944.aspx> (zadnji dostop: 2020-12-30).

Podkrižnik, Mimi (2021): Francoski učenici še naprej v šolo. Delo Svet, 8. 1. 2021.

Pravobranitelj za djecu (2020): Održana konferencija pravobraniteljice o zaštiti djece u vrijeme epidemije COVID-19. <https://dijete.hr/odrzana-konferencija-pravobraniteljice-o-zastiti-djece-u-vrijeme-epidemije-covid-19/> (zadnji dostop: 2020-12-30).

Puklek Levpušček, Melita (2020): Učenici zadnje triade OŠ in dijaki o učenju na daljavo v času epidemije COVID-19. Ljubljana, Oddelek za psihologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

Rupnik Vec, Tanja (ur.) (2020): Analiza izobraževanja na daljavo v času prvega vala epidemije covida-19 v Sloveniji. Ljubljana, Zavod Republike Slovenije za šolstvo. <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-X3BSQ9IN/d1f7defb-e0fa-4ad5-a9c5-975068de1020/PDF> (zadnji dostop: 2022-05-13).

Rus, Urška (2021): Dijak, ki je zahteval šolo, ne bo kaznovan. Dnevnik, 20. 4. 2021. <https://www.dnevnik.si/1042953624> (zadnji dostop: 2022-07-27).

Schriewer, Jürgen (2017): Between the Philosophy of Self-Cultivation and Empirical Research: Education Studies in Germany. V: Whitty, Geoff & John Furlong (eds.): *ERIC – EDIC – ED574290 – Knowledge and the Study of Education: An International Comparison*. Oxford, Symposium Books, (zadnji dostop: 2022-07-29).

Inicijativa »Sigurnost prije svega« (2020): Inicijativa – sigurnost prije svega – mogućnost odabira konvencionalne ili online nastave za 2020./2021. <https://www.hrt.hr/uploads/media/Otvoreno-pismo-roditelja-Ministarstvu.pdf> (zadnji dostop: 2020-12-30).

SLOfit (2020): Upad gibalne učinkovitosti in naraščanje debelosti slovenskih otrok po razglasitvi epidemije COVID-19. Novinarska konferenca. SLOfit, 22. September 2020. https://www.slofit.org/Portals/0/Clanki/COVID-19_razvoj_otrok.pdf?ver=2020-09-24-105108-370 (zadnji dostop: 2022-02-12).

Solau, George (2003): Évaluation, concertation et processus de décision, *Revue internationale d'éducation de Sèvres*, 32, 81–91.

Strokovni svet RS za splošno izobraževanje (2020): Zapisnik 210. seje Strokovnega sveta RS za splošno izobraževanje, 19. 11. 2020. Ljubljana, MIZŠ.

Strokovni svet za šport (2020): Izredna videokonferenca, 10. 11. 2020.

STA (2021): STA šolstvo. <https://www.sta.si/2930705/na-ministrstvu-za-zdravje-predstavitev-ukrepov-v-vzgoji-in-izobrazevanju-za-ravnatelje-in-sindikate> (zadnji dostop: 2022-03-16).

Turk Niskač, Barbara (2020a): »Koronazmagovalci znanja«: pouk na daljavo in nove oblike discipliniranja. /ILTERNATOR/ Misliti znanost. <https://www.alternator.science/en/longer/koronazmagovalci-znanja-pouk-na-daljavo-in-nove-oblike-discipliniranja/> (zadnji dostop: 2022-05-13).

Turk Niskač, Barbara (2020b): Družabni pomen delovnih opravil: Kako misliti delo v otroštvu. Podoktorski projekt. <https://www.zrc-sazu.si/sl/programi-in-projekti/druzabni-pomen-delovnih-opravil-kako-misliti-delo-v-otrostvu> (zadnji dostop: 2022-05-13).

Upute HZJZ (2020): Upute HZJZ za vrtiće, osnovne i srednje škole u školskoj godini 2020./2021. Hrvatski javod za javno zdravstvo. <https://www.koronavirus.hr/upute-hzjz-za-vrtice-osnovne-i-srednje-skole-u-skolskoj-godini-2020-2021/770> (zadnji dostop: 2021-01-02).

Ustavno sodišče (2021): Odločba U-I-50-21/39. <https://www.us-rs.si/wp-content/uploads/2021/07/U-I-50-21-Odlocba.pdf> (zadnji dostop: 2022-07-13).

Vlada Republike Hrvatske (2020): Odluka o obustavi izvođenja nastave u visokim učilištima, srednjim i osnovnim školama te redovnog rada ustanova predškolskog odgoja i obrazovanja i uspostavi nastave na daljinu, 13. ožujka 2020. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2020_03_29_670.html (zadnji dostop: 2022-07-14).

Vlada Republike Slovenije (2020a): Slovenija razglasila epidemijo novega koronavirusa. Odredba o razglasitvi epidemije covid-19. <https://www.gov.si/novice/2020-03-12-slovenija-razglasila-epidemijo-novega-koronavirusa/> (zadnji dostop: 2022-07-29).

Vlada Republike Slovenije (2020b): Načrt in ukrepi za 2. val koronavirusa. <https://www.gov.si/novice/2020-10-06-predsednik-vlade-janez-jansa-predstavil-nacrt-in-ukrepe-za-2-val-koronavirusa/> (zadnji dostop: 2022-07-29).

Vlada Republike Slovenije (2021): Novinarska konferenca, 4. 3. 2021 | Facebook.

Žerak, Urška, Podlogar, Neža, Lišič, Amelija, Lavrih, Lana, Fricelj, Nina & Mojca Juriševič (2021): Značilnosti učne samoregulacije študentov pri študiju na daljavo med epidemijo covid-19. *Sodobna pedagogika*, 72, posebna izdaja, 234–251.

received: 2021-10-19

DOI 10.19233/ASHS.2022.13

ODNOS JAVNOSTI DO »KITAJSKEGA« VIRUSA SARS-COV-2: ANALIZA JAVNOMNENJSKE RAZISKAVE V SLOVENIJI IN V PROSTORU SLOVENSKE MANJŠINE V ITALIJI IN NA HRVAŠKEM

Tina ČOK

Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: tina.cok@zrs-kp.si

IZVLEČEK

V pričujočem članku skladno s potekom širjenja okužb z virusom SARS-CoV-2 na Kitajskem, v bližnji Italiji in Sloveniji analiziramo vzpostavitev odnosa širše javnosti do Kitajske v Sloveniji in v prostoru slovenske manjšine v Italiji in na Hrvaškem. Z analizo spletnega vprašalnika, izvedenega v okviru raziskave Omejitveni ukrepi za zaježitev novega koronavirusa, stiki in javna komunikacija v Sloveniji in čezmejnem prostoru, smo proučili potencialni vpliv političnega in medijskega diskurza na dožemanje vloge Kitajske pri izbruhu in širitvi novega koronavirusa ter posledično oblikovanje odnosa do omenjene države in njenih prebivalcev.

Ključne besede: Kitajska, koronavirus, javni diskurz, javno mnenje, mediji

OPINIONE PUBBLICA E VIRUS »CINESE« SARS-COV-2: ANALISI DEL SONDAGGIO D'OPINIONE IN SLOVENIA E NEL TERRITORIO DELLA MINORANZA SLOVENA IN ITALIA E CROAZIA

SINTESI

Nel presente articolo vengono analizzati i cambiamenti dell'atteggiamento dell'opinione pubblica nei confronti della Cina - in Slovenia e tra la minoranza slovena in Italia e Croazia - in concomitanza con la diffusione dell'infezione da SARS-CoV-2 nel suo passaggio dalla Cina all'Italia e infine alla Slovenia. Analizzando un questionario condotto nell'ambito della ricerca Misure restrittive per il contenimento del nuovo coronavirus, contatti e comunicazione pubblica in Slovenia e nell'area transfrontaliera, abbiamo esaminato il potenziale impatto del discorso politico e mediatico sulla percezione del ruolo della Cina nell'epidemia e nella diffusione del nuovo coronavirus e la relativa assunzione di atteggiamenti verso questo paese e la sua popolazione.

Parole chiave: Cina, coronavirus, discorso pubblico, opinione pubblica, media

UVOD

O virusu SARS-Cov-2 danes že veliko vemo in v središču tako strokovnih kot laičnih krogov vse bolj prevladujejo teme o preventivnih in kurativnih možnostih, kot so testiranje, cepljenje in razvoj zdravila. Politični in medijski diskurz sta zato od začetka pandemije že kar nekajkrat zamenjala svojo vsebino. Od bitke z virusom zadnje čase v medijih v Sloveniji in v Evropi vse bolj odzvanjajo proticepilske akcije ter neuspešnost vladnih organov in stroke pri nagovarjanju prebivalcev k cepljenju. Neuspeh, ki je očiten rezultat že nekaj časa trajajoče kultivacije politike, ki ni usmerjena v blaginjo svojih državljanov, politike identitete, kot jo imenuje Fukuyama (2018), pa sega tudi na področje medijskega diskurza.

Prve poznane okužbe z virusom SARS-CoV-2 so se pojavile v mestu Wuhan na Kitajskem konec leta 2019, medtem ko so v Evropi prve okužbe z novim koronavirusom potrdili konec januarja 2020 najprej v Franciji, v Nemčiji in na Finskem (European Centre for Disease Prevention and Control, 2020). Čeprav na seznamu držav Evropske unije, kjer se je virus najprej pojavil, ne najdemo Italije – ta je prvi primer okužbe potrdila 21. februarja 2020 – je bila kasneje Italija ena najbolj prizadetih držav članic prvega vala okužb. Ocenjuje se, da je takrat zaradi koronavirusa umrlo okoli 35.000 ljudi (Statista, 2020).

V pričujočem članku bomo s pomočjo treh javnomnenskih raziskav analizirali nekatere vidike mednarodne razsežnosti pandemije, predvsem odnosa javnosti v Sloveniji in v prostorih slovenske manjšine v Italiji in na Hrvaškem do Kitajske, ki je bila zlasti v medijskem in političnem diskurzu opredeljena kot država izvora virusa. Analizirali bomo torej odnos slovenske javnosti doma in v zamejstvu do prvega žarišča okužb v povezavi z mednarodno razsežnostjo, ki jo je kasneje pridobila pandemija, kot tudi bolj splošen odnos do dežele, ki tradicionalno ni v središču poročanja slovenskih medijev. Posvetili se bomo tudi začetni negotovosti v Sloveniji, še posebej med prebivalstvom obmejnega prostora, do različnih oblik stika z Italijo zaradi strahu pred širjenjem virusa in bližine italijanskega žarišča le slabih 400 km od meje.

POLITIČNI IN MEDIJSKI DISKURZ V ČASU KORONAVIRUSA

Kitajska je ob pojavitvi virusa, veliko pred relativno uspešnim uvajanjem ukrepov za njegovo zajezitev, naredila nekaj temeljnih napak z vidika globalne družbene odgovornosti. Splošno znano je, da je kitajska vlada decembra 2019, ko se je pojavil novi koronavirus, v najbolj kritičnih tednih prikrivala podatke in zmanjševala resnično grožnjo nastopa pandemije, s tem pa pripomogla k širjenju virusa po svetu. Na-

mesto da bi Svetovno zdravstveno organizacijo (SZO) obvestile o izbruhu atipične pljučnice in dokazih o prenosu na ljudi, so kitajske oblasti cenzurirale informacije in utišale zdravnike, ki so poskušali opozoriti svoje kolege in širšo strokovno javnost na prežečo nevarnost. Zaradi začetnih za Kitajsko sicer ustaljenih postopkov cenzure in tudi kasnejšega oviranja preiskave strokovne skupine mednarodnih strokovnjakov SZO pri ugotavljanju izvora novega koronavirusa je na Kitajsko v svetovni javnosti padla senca dvoma glede njene nedolžnosti pri širjenju virusa. Poročilo SZO, ki je bilo pripravljeno skupaj s kitajskimi strokovnjaki, pa tudi ni ponudilo nedvoumnih odgovorov glede izvora virusa. V njem so zapisali le, da je bil najverjetnejši razlog preskok virusa z netopirjev na človeka prek vmesne živali, medtem ko je uhajanje iz laboratorijev za virologijo v Wuhanu v poročilu opredeljeno kot zelo malo verjetno (O'Regan, 2021). Kljub dvomu strokovnjakov, da bi virus lahko ušel iz wuhanskega laboratorija, so se ta in druge nepotrjene teorije o nastanku virusa hitro razširile po svetovnem spletu. Njihova pojavitev tako v uradnih kot manj uradnih zahodnih medijih je poleg potešitve simpatizerjev zarot vladam, ki niso bile dovolj pripravljene na pandemično razsežnost bolezni, omogočila prenos odgovornosti na zunanega krivca. Kitajska vlada je po prvih spodrsrljajih pokazala, da je na tovrstno zdravstveno katastrofo dobro pripravljena. K temu so vsekakor botrovale njene bogate izkušnje z epidemijami izbruhi v preteklosti (SARS, ptičja gripa idr.). Kitajska je tudi pokazala, da ji za mednarodno skupnost ni vseeno, saj je v obdobju popolnega pomanjkanja zaščitne opreme na Zahodu državam dostavljala in tudi darovala precejšnje količine respiratorjev, mask in druge medicinske opreme za obvladovanje širjenja virusa. S pomočjo tovrstnih plemenitih akcij je v marsikateri državi v Evropi vsaj deloma rehabilitirala svoj ugled, k čemur so pripomogli tudi politični vzvodi. Spomnimo se, kako je srbski predsednik Aleksandar Vučić na beograjskem letališču marca 2020 osebno sprejel kitajske medicinske strokovnjake in v znak hvaležnosti za podporo in pomoč Srbiji v težkih časih celo poljubil kitajsko državno zastavo, medtem ko je evropske konvoje z medicinsko opremo, ki so sledili kitajskemu obisku, skoraj ignoriral. Kitajsko in njen specifični politični sistem, ki se ohranja tudi z nadzorom nad javnim življenjem svojih državljanov, so na Zahodu že pred pandemijo različno presojali. Težki trenutki globalne krize, ki je sledila pandemiji, so dali nekaterim interesnim skupinam novo priložnost za difamacijo Kitajske, ki že prej ni uživala simpatije velikih sil. Bivši ameriški predsednik Donald Trump je svojo sovražno držo do Kitajske prenesel tudi v politični diskurz, ko virusa ni več omenjal z njegovim uradnim imenom, ampak ga je imenoval kar kitajski virus. Podobno ga je njegov podpredsednik Mike Pence imenoval wuhanski virus. Čeprav si strokovnjaki

virologije in uradne zdravstvene organizacije prizadevajo, da virusov ne bi imenovali po državah ali krajih, kjer so virus prvič izolirali, predvsem zaradi stigmatizacije kraja in njegovih prebivalcev, ki jo tako poimenovanje povzroči, pa tovrstne terminološke rešitve pogosto prevzamejo medijski, politični in drugi diskurzi. Najbolj poznan tak primer iz preteklosti je zagotovo poimenovanje za obliko aviarnе influence, v širši javnosti bolj poznane kot španska gripa. Ko zametki sovražnega govora iz političnega diskurza vstopijo v javni diskurz, ki pomembno oblikuje nianse javnega življenja, se sovražni govor in njegove skrajne manifestacije pojavijo tudi širše v družbi. V ZDA so se morali Kitajci in Azijci ameriškega rodu zato z naraščanjem števila okužb začeti spopadati z vse bolj prisotnim rasizmom, včasih samo v obliki verbalnih, drugič celo fizičnih napadov. Pandemija je pravzaprav dala vzgon že prej obstoječemu latentnemu antiazijškemu sovražstvu povsod po svetu. Poročilo organizacije Human Rights Watch navaja konkretne primere fizičnega nasilja nad Azijci v Združenem kraljestvu, Španiji in Avstraliji, prav tako naj bi se intenzivirala diskriminacija proti Azijcem v Afriki in Južni Ameriki. Poročilo navaja tudi vse bolj okrepljeno rasistično retoriko v javnem diskurzu proti tujim delavcem, večinoma Azijcem, na Bližnjem vzhodu. Skupine in organizacije, ki spremljajo ksenofobijo in rasizem povsod po svetu, na splošno opažajo več napadov na Azijce od izbruha pandemije v začetku leta 2020 (Human Rights Watch, 2020).

Podobne manifestacije strahu je bilo zaznati tudi v Sloveniji ob pojavitvi prvih primerov okužb v italijanski deželi Lombardija in kasneje v še bližjih obmejnih deželah. Povezanost prebivalstva ob italijansko-slovenski meji je zgodovinsko dejstvo. Od vstopa Slovenije v schengensko območje in odstranitve fizičnih meja leta 2007 pa je tranzit v tem prostoru primerljiv prehajanju med občinami. Dnevne migracije so v teh obmejnih krajih ustaljene, a so obiski sorodnikov in prijateljev ter preživljanje prostega časa ali opravljanja nakupov prav tako vsakodnevni. Razglasitev epidemije, ki ji je sledila ponovna vzpostavitev mej in pregledov na mejnih prehodih, najprej iz Italije v Slovenijo, kasneje tudi obratno, so ljudje sprejemali z mešanimi občutki. Na začetku so se morda prebivalcem na slovenski strani meje ti ukrepi zdeli potrebni, saj je delež okuženih v italijanskih sosednjih pokrajinah izredno hitro naraščal in strah pred nastopom podobne situacije v domačem kraju je bil na določen način upravičen, hkrati pa so ukrepe obravnavali kot začasno, torej kratkotrajno rešitev. Ker meja v resnici ni bila hermetično zaprta, so jo bližnji prebivalci Italije še naprej prehajali in obiskovali kraje neposredno ob meji. Prihajali so zaradi ugodnih cen naftnih derivatov, obiskov sorodnikov in prijateljev, naključnih opravkov. Zaradi poročanja iz bolnišnic in preštevanja umrlih v okolici Bergama

in Milana so slovenski prebivalci obmejnih krajev na nezakonita prehajanja gledali z neodobravanjem in jih celo prijavljali policiji ali o posameznih prekrških poročali lokalnim novinarjem. V spletnem občilu Regionalobala z dne 24. marca 2020 najdemo na primer članek z naslovom: *Za cigarete in bencin smukajo čez zaprte maloobmejne prehode: Vladni ukrepi kot brca v temo, človeška neodgovornost nima meja* (Regionalobala, 2020).

Meje, katerih odstranitev je terjala ogromno politične volje, časa in ne nazadnje finančnih sredstev, je nevidni virus v le nekaj mesecih postavil nazaj in onemogočil njihovo prosto prehajanje. Ozemeljska ločitev se je začela izražati tudi v ločevanju na Italijane in Slovence, nas in druge. Mi brez virusa, drugi z virusom. Strah pred nepoznano in smrtonosno boleznijo je prebivalce Italije v javnem diskurzu, čeprav za kratek čas, spremenil v grožnjo, ki pa k sreči ni pripomogla h krepitvi že zgodovinsko prisotnega obmejnega nacionalizma, saj je v drugem valu Slovenija doživela podoben zdravstveni kolaps in neobvladljiv porast okuženih in smrti. Prvotna sovražnost do drugega se je tako preoblikovala in postala nova oblika solidarnosti.

TEORETIČNA OZADJA IN OPREDELITEV PROBLEMA

Z analizo odgovorov javnomnenske raziskave *Omejitveni ukrepi za zaježitev novega koronavirusa, stiki in javna komunikacija v Sloveniji in čezmejnem prostoru*, podkrepjene z izsledki dveh drugih podobnih raziskav (slovenske agencije Valicon in ameriškega raziskovalnega centra Pew), želimo vzpostaviti kontekstualni okvir odnosa slovenske javnosti v Sloveniji ter v prostoru slovenske manjšine v Italiji in na Hrvaškem do Kitajske – države, ki je v zahodnem medijskem in političnem diskurzu označena kot kraj izvora novega koronavirusa, njene oblasti pa obtožene neprimerne ukrepanja po odkritju prvih primerov okužb. Ker želimo z analizo podatkov, pridobljenih v javnomnenski raziskavi ZRS, opredeliti mednarodne razsežnosti novega koronavirusa s poudarkom na 1. in 2. valu okužb v Evropi, smo z anketnim vprašalnikom preverjali poznavanje in način pridobivanja informacij o aktualnih dogajanjih na Kitajskem kot tudi mnenje o ukrepih ob izbruhu in za zaježitev širjenja okužb na Kitajskem in v Evropi. Pomembna za pričujoči članek so tudi vprašanja, vezana na vire pridobivanja informacij o koronavirusu nasploh. S primerjalno analizo javnomnenske raziskave, ki preverja odnos in navade znotraj nove normalnosti v treh državah (v Sloveniji ter na območju slovenske manjšine v Italiji in na Hrvaškem), smo želeli ugotoviti potencialna razhajanja v javnem mnenju, h kateremu botrujejo javni diskurzi v teh državah. Medijski diskurz je eden temeljnih diskurzov, ki močno vpliva na oblikovanje širšega javnega mnenja. Tako medijski kot drugi

vplivni diskurzi (politični, verski, okoljevarstveni ...) uporabljajo zapisani ali govorjeni jezik, s pomočjo katerega oblikujejo vsebino sporočila v skladu s svojimi prepričanji. Burr (1995, 48) diskurz opredeli kot niz pomenov, metafor, predstavitev, podob, zgodb, izjav, ki skupaj ustvarjajo določeno različico opredeljenega dogodka. Vsak dogodek, vsak fenomen ali koncept ima številne načine, na katere ga posameznik lahko opredeli. Ljudje smo namreč individui, ki zaradi številnih dejavnikov (jezik, kultura, starost, vera, izkušnje ...) konceptualiziramo in dojemamo svet na nam čisto edinstven način in tako posledično gradimo tudi podobo o svetu, pri tem pa ustvarjamo specifične diskurze. Zaradi omenjene nekonsistentne narave diskurzov lahko tudi razumemo, zakaj se stališča ljudi tako pogosto in hitro spreminjajo in so včasih celo kontradiktorna. Prav zato diskurzi niso zares osebna mnenja ali prepričanja, ampak se formirajo v povezavi z okolico, v kateri nastajajo, se tudi neprestano razvijajo in dobivajo nove vsebine in oblike (Baker, 2006, 4). Ker se diskurz vzpostavlja v družbenem kontekstu, je za razumevanje stanja v družbi preverjanje javnega mnenja prav tako pomembno kot kritična analiza diskurza. Njun odnos je premo sorazmeren. Če na eni strani diskurzi vplivajo in oblikujejo družbeno klimo, prav tako družbena klima vpliva na neprestano razvijanje in preoblikovanje diskurzov.

Raziskovanje odnosa zahodnih držav do Kitajske v kontekstu novega koronavirusa je poleg že omenjene sinofobije pokazalo tudi na ponoven vznik orientalistično obarvane dihotomije 'mi' in 'drugi' ter na evrocentrično reprezentacijo drugega skozi zahodne oči in zahodni medijski prostor (Ittefaq et al., 2022; Stolton, 2020). V primeru pojavitve koronavirusa in relativno hitrem pridobivanju pandemičnih razsežnosti pa smo bili priča tudi neobičajnemu preobratu. Najprej se je virus kot večina svetovnih katastrof, kot to ugotavljajo Belloni et al. (2000), pojavil daleč od zahodnega opazovalca, ki je kot običajno razvoj dogajanj spoznaval in spremljal skozi različne oblike domačih ali drugih zahodnih informacijskih kanalov. Pri doživljanju tovrstnih oddaljenih katastrof se na strani zahodnega opazovalca vzpostavi določena ideološka drža, znotraj katere je 'drugi' doživet kot neobgleden, nesposoben, nazadnjaški (Joye, 2010, 587). To držo je mogoče prepoznati tudi pri izbruhu pandemije novega koronavirusa, le da je tokrat po začetnem doživljanju oddaljene katastrofe nastopil preobrat, ko se je virus začel z neverjetno hitrostjo širiti v neposredni bližini in nas iz oddaljenih opazovalcev spremenil v udeležence grozljive dejanskosti. Prej neobgledeni, nesposobni, nazadnjaški 'drugi' je postal sovražnik, škodoželjen, ki v našem domu seje smrtonosni virus, 'mi' pa nič kriva žrtev. Etnocentrična naravnost novic se je v tem obdobju krepila do točke, ko je katastrofa pridobila mednarodne razsežnosti, v katerih zunanji

krivec ni bil dovolj. Poiskati je bilo treba nekaj bolj oprijemljivega in aktualnega in krivdo zvaliti na odločevalce naše vsakdanje kvalitete bivanja, tj. politike in vladne predstavnike. Vseobsegajoča razsežnost pandemije je povzročila finalni prehod iz distančne in globalne v skrajno lokalistično osredotočenost medijskega diskurza.

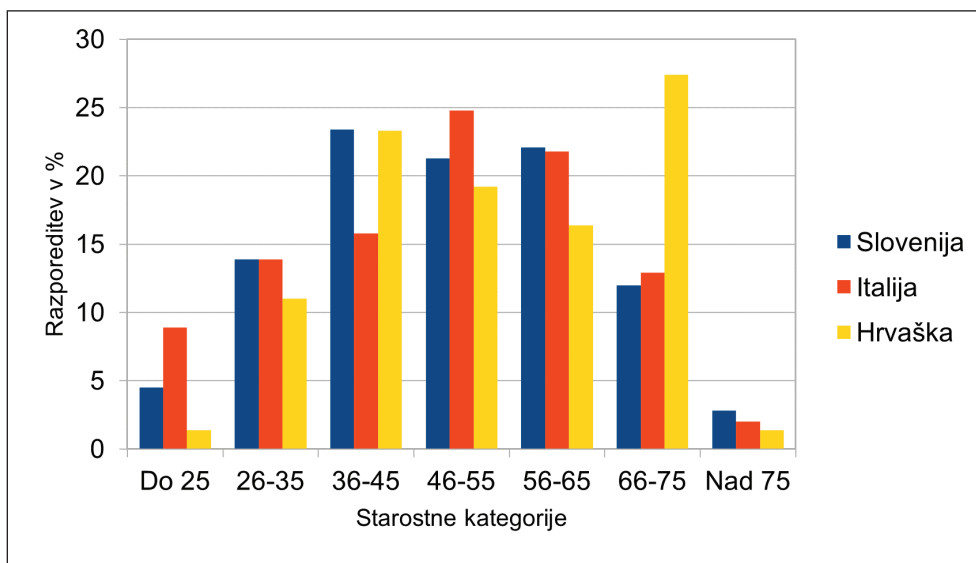
METODOLOGIJA IN PODATKI

Podatke smo zbrali s pomočjo treh javnomnenskih raziskav. Medtem ko je bila javnomnenska raziskava ZRS zastavljena ciljno za potrebe pričujoče študije in je zato tudi vsebinsko bolj temeljita, smo rezultate raziskav Raziskovalnega centra Pew in agencije Valicon vključili kot primerljivi raziskavi, s katerimi bi preverjali pridobljene podatke, s tem pa zagotovili metodološko primernost instrumenta in reprezentativnosti vzorca.

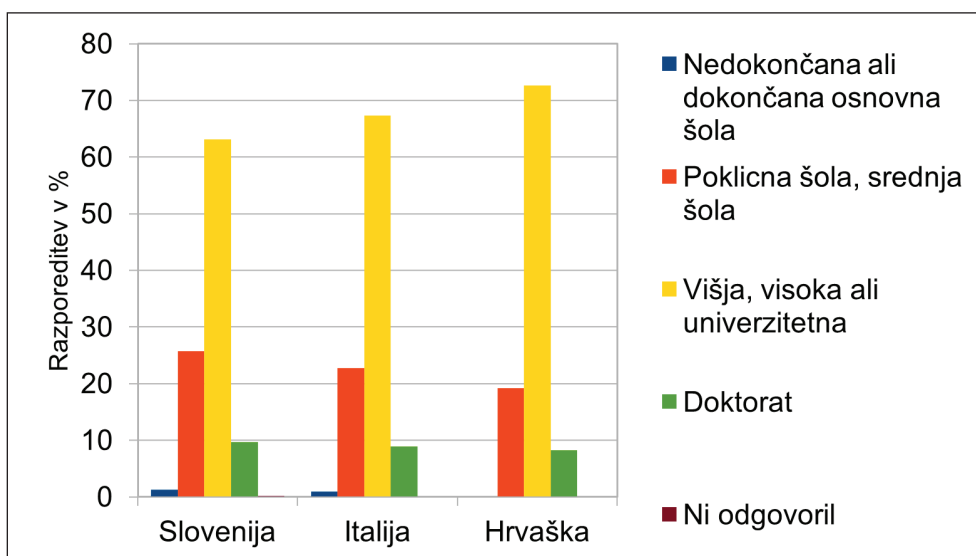
Ameriški raziskovalni center Pew (od tu dalje javnomnenska raziskava Pew) je svojo raziskavo izvedel leta 2020 in z njo preverjal mednarodna stališča do Kitajske v povezavi z obvladovanjem izbruha epidemije covid-19. Raziskava, ki je potekala v obliki telefonskih anket, vključuje 14.276 odraslih oseb, potekala je od 10. junija do 3. avgusta 2020 v 14 državah, tj. ZDA, Kanadi, Belgiji, Danski, Franciji, Nemčiji, Italiji, Nizozemski, Španiji, Švedski, Združenem kraljestvu, Avstraliji, Japonski in Južni Koreji (Pew Research Centre, 2020).

Svojo raziskavo *Novanormalnost* je javnomnenska agencija Valicon (od tu dalje javnomnenska raziskava Valicon) izvedla v okviru spletnega panela anketirancev in anketirank Jazvem.si od 26. do 28. maja 2020. Spletna anketa vključuje 524 oseb in, kot navajajo v raziskavi, so rezultati reprezentativni za slovensko spletno populacijo od 18 do 75 let po spolu, starosti, izobrazbi in regiji na ravni tipa naselja (Valicon, 2020).

Anonimni spletni vprašalnik Znanstveno-raziskovalnega središča Koper (od tu dalje javnomnenska raziskava ZRS) smo izvedli s pomočjo odprtokodne aplikacije 1KA, ki omogoča storitev spletnega anketiranja. Respondentke in respondente smo k sodelovanju povabili po elektronski pošti, s pomočjo partnerjev raziskovalnega programa *Razsežnosti slovenstva med lokalnim in globalnim v začetku tretjega tisočletja, prilagojenem na temo covid-19* ter z objavami na družbenih omrežjih (Facebook, Twitter). Gre torej za priložnostni vzorec v kombinaciji z vzorčenjem po metodi snežne kepe. Spletni vprašalnik, ki ga je bilo mogoče izpolniti v obdobju od 21. junija do 17. septembra 2021, je zajemal nekaj splošnih demografskih vprašanj in vprašanja, nanašajoča se na doživljanje obdobja pandemije in vrednotenja ukrepov oblasti. Vprašalnik je bil sestavljen v slovenščini, namenjen preverjanju mnenja prebivalcev

Graf 1: Starostna struktura respondentov po državah.

Graf 2: Izobrazbena struktura respondentov po državah.

in prebivalcev v Sloveniji ter pripadnic in pripadnikov slovenske manjšine v Italiji in na Hrvaškem, zato so bila vprašanja, kadar je bilo to potrebno, prilagojena glede na izvor anketiranih.

Spletni vprašalnik¹ je skupno izpolnilo 711 anketirank in anketirancev: 534 iz Slovenije, 73 iz Hrvaške in 101 iz Italije. Trije niso navedli države izvora. Stopnja odzivnosti ankete je 84,6 %. Pri tem moramo za boljše razumevanje rezultatov opozoriti na različno število anketiranih po državah. Italijanski in hrvaški vzorec sta bistveno manjša, kar lahko vpliva

na primerjavo dobljenih vrednosti med državami. Nesorazmernost vzorcev je deloma tudi razumljiva, saj smo v Sloveniji respondente in respondentke rekrutirali pri celotni populaciji, v Italiji in na Hrvaškem pa le v okviru slovenske manjšine. Kot kaže grafična predstavitev starostne strukture anketiranih po državah (Graf 1), respondentke in respondenti iz Hrvaške izstopajo po višji starosti, saj dobra četrtina (27,4 %) pripada starostni kategoriji od 66 do 75 let. V okviru ostalih kategorij so anketirani starostno bolj uravnoteženi.

¹ Podatki raziskave so dostopni na povezavi: <https://www.zrs-kp.si/index.php/research-2/ij/> (zadnji dostop: 2022-04-05).

Kot je razvidno iz grafičnega prikaza izobrazbene strukture anketiranih (Graf 2), so ti med državami precej uravnoteženi. Največ vprašanih ima dokončano višjo, visoko ali univerzitetno izobrazbo (tukaj je vključen tudi bolonjski magisterij).

Iz navedenega izhaja, da reprezentativnost vzorca, predvsem zaradi različnega obsega anketiranih po državah, ni optimalna. Podatkov tudi nismo posebej uteževali, kar je pri interpretaciji rezultatov treba upoštevati in to dejstvo razumeti kot pomanjkljivost raziskave. Na reprezentativnost raziskave ZRS je treba gledati tudi z vidika pomanjkljivosti, ki jih lahko obsegajo spletne ankete, predvsem kar se tiče statističnega sklepanja iz vzorca na splošno populacijo. Primerjava rezultatov s podobnima raziskavama je zato služila tudi kot preverjanje verodostojnosti rezultatov anketnega vprašalnika.

Anketna vprašanja so zadevala predvsem tista obdobja pandemije, ko so bile omejitve najstrožje izvajane in upoštevane, in sicer obdobje 1. vala od marca do junija 2020 in obdobje 2. vala od oktobra 2020 do junija 2021. Za pričujoči članek in za razumevanje medsebojnega vpliva rabe informacijskih kanalov na oblikovanje javnega diskurza pri definiranju odnosa do Kitajske ter za razumevanje izvora, poteka in spopadanja z virusom na Kitajskem tudi v primerjavi z Evropo so bistvena predvsem vprašanja zadnjega sklopa. Z vprašanji v tem sklopu smo anketirane spraševali, kje najpogosteje pridobivajo informacije o zdravstveni situaciji in pandemiji covid-19, preverjali smo, katere spletne in tiskane medije spremljajo, koliko zaupajo informacijam, ki jih v teh medijih pridobijo, v primerjavi s tem, koliko zaupajo informacijam, ki jih pridobijo na družbenih omrežjih. Poizvedovali smo tudi o njihovem razumevanju virusa, njegovega izvora in njihovega odnosa do Kitajske tudi v povezavi z nekaterimi teorijami zarote, ki so se med pandemijo pojavile v javnosti. Vprašali smo na primer, ali verjamejo, da je bil virus iz kitajskega laboratorija v Wuhanu namerno izpuščen med ljudi, in ali se jim zdi, da je Kitajska uspešna pri preprečevanju širjenja bolezni covid-19.

ANALIZA PODATKOV

Pred analizo podatkov javnomnenske raziskave ZRS bomo na kratko navedli nekaj temeljnih podatkov javnomnenske raziskave Pew, s čimer želimo postaviti osrednjo temo pričujočega članka v bolj globalen kontekst. Temu bo sledila še predstavitev temeljnih ugotovitev javnomnenske raziskave Valicon kot preliminarne vpogled v odnos slovenske javnosti do Kitajske.

Splošna ugotovitev javnomnenske raziskave Pew glede ugleda Kitajske v javnosti 14 držav je, da se stališča do Kitajske v zadnjih letih vse bolj negativno odražajo v vseh raziskanih državah. V Avstraliji,

Združenem kraljestvu, Nemčiji, ZDA, Južni Koreji, Španiji, Kanadi, na Nizozemskem in Švedskem pa je ugled Kitajske dosegel najnižjo točko, odkar je Center pred več kot desetletjem začel raziskovati to temo (Pew Research Centre, 2020).

Najbolj je svoj ugled Kitajska izgubila v avstralski javnosti, kjer ima 81 % anketiranih o azijskem velikanu slabo mnenje. Tudi sicer na političnem parketu odnosi med tema državama že nekaj časa pešajo, kar se seveda odraža tudi v javnem mnenju ljudi. Z novimi avstralskimi potezami v smer jedrske oborožitve preko vzpostavitve varnostne zveze med ZDA, Združenim kraljestvom in Avstralijo (AUKUS) postajajo odnosi med Avstralijo in Kitajsko ne samo manj prijazni, ampak tudi že napeti.

V ZDA, kjer je bil protikitajski politični diskurz že od samega začetka nastopa mandata pomembna agenda predsednika Donalda Trumpa, ne čudi, da Kitajska v očeh javnosti izgublja ugled. Od prevzema oblasti zdaj že bivšega predsednika so se negativna stališča do Kitajske povečala za skoraj 20 odstotnih točk, samo od leta 2019 za 13 točk (Pew Research Centre, 2020).

V raziskavi Pew so ugotavljali tudi, kako vprašani obvladovanje izbruha koronavirusa ocenjujejo za svoje oblasti, SZO in Kitajsko. Z izjemo anketiranih v ZDA, kjer odziv oblasti na izbruh covid-19 ocenjujejo negativno, v ostalih državah ukrepe svojih oblasti in ukrepe SZO ocenjujejo pozitivno. Anketiranci in anketiranke vseh 14 držav pa so nasprotno zelo kritični do odzivov kitajskih oblasti ob izbruhu koronavirusa, saj jih kar 61 % meni, da je Kitajska oblast ob izbruhu virusa slabo opravila svoje delo (Pew Research centre, 2020).

Ker smo v javnomnenski raziskavi ZRS poleg prebivalcev Slovenije za mnenje prosili tudi pripadnike slovenske manjšine v Italiji, bomo v nadaljevanju pod drobnogled vzeli podatke javnomnenske raziskave Pew za to državo. Italijanski respondenti in respondentke med vsemi 14 državami izražajo pozitiven odnos do Kitajske z najvišjim odstotkom (38 % Italija, 36 % Španija, sledijo ostale države s 26 % ali manj). Od leta 2012, odkar obstajajo vsakoletni podatki na to temo, je javno mnenje o Kitajski v Italiji tudi med bolj stabilnimi, medtem ko so pri drugih državah nihanja med prevladovanjem pozitivnega in negativnega mnenja večja in se pri večini ta trend obrne ravno v obdobju izbruha koronavirusa. Podatki tudi kažejo, da je Italija edina med anketiranimi državami, kjer javnost kitajski odziv ob izbruhu covid-19 večinsko ocenjuje kot dober (49 % slabo in 51 % dobro). V primerjavi z ostalimi državami pa so italijanski anketiranci izredno kritični do odziva EU na izbruh virusa. 46 % italijanskih anketirancev meni, da je bil odziv EU slab (mediana te diktije med podatki vseh vključenih držav znaša 35 %). V Italiji zelo slabo ocenjujejo tudi delo SZO (45 %

slabo, mediana te diktacije pa znaša 32 %), medtem ko odzive svojih oblasti ocenjujejo zelo pozitivno. Na vprašanje, kako ocenjujejo odziv italijanskih oblasti na izbruh covid-19, je samo 25 % anketiranih odgovorilo 'slabo'. Podatki za Italijo izstopajo tudi pri vprašanju, katera med naštetimi (Kitajska, ZDA, Japonska ali EU) je vodilna gospodarska sila, saj Kitajski namenja najvišji odstotek (57 %) (Pew Research Centre, 2020).

Slovenska javnomnenjska agencija Valicon je v svoji raziskavi preverjala odziv javnosti na ukrepe in doživljanje vsakodnevnega življenja v novih razmerah v Sloveniji. Iz raziskave, ki se sicer izvaja že od samega nastopa epidemije pri nas – prve meritve so potekale že od 11. do 12. marca 2020, dnevno merjenje pa poteka od 23. marca 2020 dalje na dnevnem vzorcu okoli 250 anketirancev in anketirank – bomo predstavili podatke za obdobje od 26. do 28. maja 2020, ko so poleg zaskrbljenosti zaradi novih razmer anketiranci in anketirance spraševali tudi po zaupanju v stroko in znanost ter o samem izvoru virusa, tudi v povezavi s Kitajsko. To obdobje sovпада s podatki, pridobljenimi v javnomnenjski raziskavi ZRS, in je pomembno tudi z vidika primerljivosti podatkov.

Na vprašanje 'V kolikšni meri zaupate znanstvenikom in stroki pri pojasnjevanju izvora in širjenja novega koronavirusa SARS-CoV-2?' je dve tretjini opredeljenih odgovorilo, da stroki in znanosti popolnoma (51 %) ali vsaj do določene mere (14 %) zaupa.

Z raziskavo je Valicon preverjal tudi mnenje o izvoru virusa v okviru številnih teorij, ki krožijo po družbenih omrežjih, med drugim tudi tistih, ki so opredeljene kot teorije zarote, na primer, da je bil virus ustvarjen v laboratoriju in namerno izpuščen med ljudi. Za to razlago se je odločila dobra petina vprašanih (21 %). Dobra polovica vprašanih (56 %) meni, da je virus naravnega izvora. Med temi slaba tretjina (29 %), da je preskočil z živali na človeka in se širi dalje kot ostali virusi, slaba petina (18 %), da je ušel iz laboratorija v Wuhanu zaradi človeške napake, slaba desetina (9 %) pa, da je bil iz laboratorija izpuščen namerno. 5 % vseh vprašanih ne verjame v obstoj virusa, 18 % pa se ni odločilo za ponujene predloge oziroma je ponudilo svojo razlago.

Pri Valiconu so preverjali tudi zadovoljstvo slovenske populacije z ukrepi in zaupanje vladi pri sprejemanju odločitev in ukrepanju v zvezi z omejevanjem širjenja koronavirusa. Letni pregled odgovorov je pokazal, da je odstotek vprašanih, ki je ocenil ukrepe slovenske vlade za obvladovanje širjenja virusa kot premalo stroge, bil najvišji (61 %) v začetku nastopa pandemije. Podobno velja za oceno 'ravno pravišnji' (57 %), medtem ko je bila ocena 'prestrogi' najvišja (57 %) kasneje, v obdobju četrtega vala, leto in pol od razglasitve pandemije in ukrepov (Valicon, 2020).

Javnomnenjska raziskava v izvedbi ZRS je potekala od 21. junija do 17. septembra 2021. Na osnovi anketnega vprašalnika smo želeli proučiti (ne)zadovoljstvo s strategijami in ukrepi oblasti na področju šolstva, kulture, športa, zdravstva in socialnega varstva ter javne komunikacije v Sloveniji in prostoru slovenske manjšine v Italiji in na Hrvaškem. S tem smo pridobili širšo sliko in primerljivost podatkov med posameznimi območji ob zahodni in južni meji s Slovenijo. Vprašalnik je obsegal več tematskih sklopov, s katerimi smo pridobili demografske podatke, preverjali čezmejne stike med pandemijo, strategije in ukrepe vlade na področjih kulture, šolstva in športa, prednosti in slabosti nacionalnega sistema javnega zdravstva in socialnega varstva za primere epidemioloških tveganj, zaupanje in informiranje javnosti s pomočjo medijev ter vpliv na javno mnenje in zanimanje za mednarodne razsežnosti pandemije covid-19. V nadaljevanju povzemamo ključne podatke iz zadnjega sklopa vprašalnika o tem, kako anketiranci pridobivajo informacije v zvezi s širjenjem virusa, o njihovi stopnji zaupanja v te informacije ter obsegu spremljanja in poznavanja širšega konteksta razvoja pandemije, kot na primer kraj izvora in nadaljnje širjenje virusa do domačega kraja. V zvezi s tem smo preverjali tudi odnos javnosti do Kitajske, načine pridobivanja aktualnih informacij o Kitajski in posledično razumevanje mednarodne razsežnosti in vloge Kitajske pri pojavu in razvoju pandemije. Zaradi primerjalne perspektive med državami bomo navedli tudi nekaj ugotovitev v zvezi z zaupanjem in smotrnostjo odločitev vlade pri ukrepih za omejevanje širjenja novega virusa.

Pri preverjanju mnenja, od kod se virus najpogosteje širi do kraja ali regije anketiranih, je skoraj polovica (47,8 %) vprašanih iz Slovenije odgovorila z 'ne vem'. V primerljivih deležih so izbirali med odgovoroma 'iz drugih regij po državi' (11,4 %) in 'iz sosednjih držav' (10,3 %). Med odgovori so lahko anketiranci izbrali tudi 'iz Italije'. Ta odgovor je izbralo 1,5 % anketiranih. Med opisnimi odgovori je nekaj vprašanih (1,2 %) sicer navedlo tujino kot kraj izvora okužb, nihče pa ni natančno navedel Kitajske. Na isto vprašanje je nekaj več kot polovica (51,5 %) anketiranih pri slovenski manjšini v Italiji podobno izbrala odgovor 'ne vem'. Odgovor 'iz drugih občin po državi' je izbralo 10,9 % anketiranih, 'iz drugih regij po državi' 13,9 %, 'iz sosednjih držav' pa le 4 %. Drugih posebnih opisnih navedb izvora niso podali.

Anketiranci med slovensko manjšino na Hrvaškem so podobno najpogosteje izbrali odgovor 'ne vem' (42,5 %). V enakem odstotku so izbrali odgovora 'iz drugih regij po državi' in 'iz drugih sosednjih držav' (13,7 %), veliko manj pa 'iz drugih občin po državi' (5,5 %). Odgovor 'iz Italije' je izbralo 2,7 % vprašanih. Pri opisnih odgovorih je 1,4 % vprašanih navedlo tujino in turiste kot obliko prenosa virusa v njihovo državo, nihče ni posebej navedel Kitajske.

Tabela 1: Odgovori na anketno vprašanje 'Verjamete, da covid-19 izvira s Kitajske?'

	Slovenija (v %)	Italija (v %)	Hrvaška (v %)
Da	44,2	42,6	38,4
Ne vem	27,2	37,6	30,1
Ne	13,7	8,9	8,2
Ni odgovoril_a	15	10,9	23,2
Skupno	100	100	100

Na vprašanje o izvoru virusa, tj. 'Verjamete, da covid-19 izvira s Kitajske?', so bili odgovori vprašanih v treh državah podobni. Vprašanju je pritrnilo največ anketiranih v vseh treh državah. Največ je bilo neopredeljenih med respondenti iz Italije, najmanj pa iz Hrvaške. Da virus ne izvira s Kitajske, je prepričanih največ slovenskih, najmanj pa hrvaških anketirancev.²

Preverjali smo tudi najbolj razširjeno teorijo zarote o namerni izpustitvi virusa med populacijo. V Sloveniji med anketiranimi prevladuje mnenje, da virus ni bil namerno izpuščen iz kitajskega laboratorija, slaba tretjina vprašanih ne ve, če je šlo za namerno izpustitev, najnižji odstotek vprašanih verjame v to, da so v wuhanskem laboratoriju namerno izpustili virus med ljudi. Največ anketiranih v prostoru slovenske manjšine v Italiji ne ve, če je bil virus namerno izpuščen, dobra tretjina verjame, da ni bil namerno izpuščen, le peščica pa, da so ga zlonamerno izpustili iz laboratorija med ljudi. Odgovori vprašanih v prostoru slovenske manjšine na Hrvaškem se razlikujejo predvsem v tem, da je odstotek tistih, ki menijo, da je bil virus namerno izpuščen, skoraj enkrat višji kot pri odgovorih anketiranih v Sloveniji in Italiji. Dobra četrtina vprašanih meni, da ni bil namerno izpuščen, tretjina pa ne ve, če je bil človeški dejavnik kriv za prenos v populacijo.

Preverjali smo tudi splošno mnenje o Kitajski. Primerjava odgovorov treh držav kaže, da je mnenje o Kitajski najslabše v Sloveniji. Med vprašanimi na območju slovenske manjšine v Italiji je odstotek tistih, ki imajo negativno mnenje o Kitajski (odgovor zelo slabo in slabo), najnižji, najvišji pa je odstotek tistih, ki se do Kitajske opredeljujejo pozitivno (odgovor dobro in zelo dobro). Le nekaj odstotnih točk nižji je rezultat odgovorov anketiranih iz območja slovenske manjšine na Hrvaškem.

Tabela 2: Odgovori na anketno vprašanje 'Verjamete, da je bil virus iz kitajskega laboratorija v Wuhanu namerno izpuščen med ljudi?'

	Slovenija (v %)	Italija (v %)	Hrvaška (v %)
Da	9,9	8,9	16,4
Ne vem	31,1	45,5	34,2
Ne	44,2	35,6	28,8
Ni odgovoril_a	14,8	9,9	20,5
Skupno	100	100	100

V povezavi z mnenjem o Kitajski smo želeli izvedeti, kje pridobivajo največ splošnih informacij o tej državi. Največ anketiranih v treh državah pridobiva informacije na spletu (39,7 % v Sloveniji, 29,7 % v Italiji in skoraj polovica (47,9 %) na Hrvaškem). V Sloveniji 19,7 % ne sledi informacijam o Kitajski, primerjalno pa je več vprašanih (14,6 %) izbralo, da raje sledi tujim časopisom pri pridobivanju informacij o Kitajski kot pa domačim (10,9 %). Visok odstotek pripadnikov slovenske manjšine v Italiji pridobiva informacije o Kitajski v domačih časopisih (27,7 %). Slaba petina (19,8 %) vprašanih ne sledi informacijam o Kitajski, še nekaj manj (12,9 %) pa informacije pridobiva v tujih časopisih. V prostoru slovenske manjšine na Hrvaškem dobra petina (21,9 %) vprašanih ne sledi tem informacijam. Zelo malo (okoli 5 %) je izbralo ali tuje ali domače časopise. Petina jih na vprašanje ni odgovorila.

Pri preverjanju mnenja glede spopadanja z virusom in širjenja covid-19 smo hoteli pridobiti tudi podatke za Kitajsko in Evropo, ki bi jih lahko primerjali. Mnenja anketiranih o uspešnosti pri preprečevanju širjenja covid-19 na Kitajskem so primerljiva pri odgovorih 'uspešna' (v Italiji 32,7 %, v Sloveniji 32,4 % in na Hrvaškem 26 %), 'deloma uspešna' (v Italiji 18,8 %, v Sloveniji 17,8 % in na Hrvaškem 9,6 %) in 'neuspešna' (na Hrvaškem 4,1 %, v Italiji 3 % in v Sloveniji 2,4 %). Pri slovenskih anketirankah in anketirancih je odstotek tistih, ki menijo, da je Kitajsko pri preprečevanju širjenja covid-19 zelo neuspešna, najnižji (2,2 % v Sloveniji, 6,8 % na Hrvaškem in 6,9 % v Italiji), da je zelo uspešna, pa najvišji (13,1 % v Sloveniji, 12,3 % na Hrvaškem in 8,9 % v Italiji).

Pri ocenjevanju spopadanja z izbruhom covid-19 v Evropski uniji so bili anketiranci na splošno bolj kritični kot do Kitajske. Najvišji odstotek vprašanih je v vseh treh državah na vprašanje 'Kako se je EU soočila z izbruhom covid-19?' izbral odgovor

² Ker za kategorijo 'Ni odgovoril_a' večinoma nismo navajali podatkov, se ponekod razlika v skupnem seštevku odgovorov do 100 % nanaša na to kategorijo.

Tabela 3: Odgovori na anketno vprašanje 'Kakšno mnenje imate o Kitajski?'

	Slovenija (v %)	Italija (v %)	Hrvaška (v %)
Zelo slabo	3,2	1	0
Slabo	11,2	4	12,3
Ne dobro ne slabo	52,1	57,4	43,8
Dobro	17,8	24,8	16,4
Zelo dobro	0,7	3	6,8
Ni odgovoril_a	15	9,9	20,5
Skupno	100	100	100

'manj ustrezno' (43,8 % v Sloveniji, 40,6 % v Italiji in 38,4 % na Hrvaškem), odgovor 'neustrezno' 16,3 % v Sloveniji, 16,4 % na Hrvaškem in 19,8 % v Italiji, odgovor 'ustrezno' 26,7 % v Italiji, 20,4 % v Sloveniji in 19,2 % na Hrvaškem, na odgovor 'zelo ustrezno' pa le 0,9 % v Sloveniji, 1 % v Italiji in 2,7 % na Hrvaškem.

Da bi pridobili primerjalno perspektivo, smo anketirane vprašali: 'Kako se EU danes sooča s covidom-19?'. V Sloveniji se mnenje o soočanju EU ob izbruhu epidemije in v kasnejših obdobjih ni veliko spremenilo. Relativno visok ostaja odstotek tistih, ki so mnenja, da je soočanje manj ustrezno (33,7 %) in neustrezno (10,7 %). Nekoliko višji je odstotek tistih, ki so mnenja, da je soočanje ustrezno (35,4 %). Anketiranci v prostoru slovenske manjšine v Italiji so mnenja, da je soočanje z virusom danes boljše. Slaba polovica (44,6 %) jih meni, da je ustrezno, dobra petina (21,8 %), da je manj ustrezno. Za nekaj odstotnih točk manj kot ob razglasitvi pandemije je takih, ki menijo, da je soočanje neustrezno (13,9 %), in nekaj odstotnih točk več tistih, ki so s soočanjem zelo zadovoljni (5 %). Mnenje o ustreznosti soočanja EU s covidom-19 danes se je izboljšalo tudi med zamejci in zamejkami na Hrvaškem. 35,6 % jih meni, da je ustrezno, 24,7 % pa še vedno vidi ukrepanje kot manj ustrezno. Za nekaj odstotnih točk več kot prej je takih, ki menijo, da je soočanje zelo ustrezno, na 6,8 % pa se je znižal odstotek tistih, ki menijo, da je soočanje neustrezno.

Čeprav se v pričujočem članku osredotočamo na odnos javnosti do mednarodnih razsežnosti novega koronavirusa, bomo navedli nekaj podatkov o rabi informacijskih kanalov, ki so za interpretacijo med-

narodnih implikacij virusa v nadaljevanju pomembni. Pri preverjanju informacijskega kanala, s pomočjo katerega državljani pridobivajo najpomembnejše podatke v zvezi s pandemijo, se situacije glede na državo razlikujejo. V Sloveniji je 64,4 % opredeljenih anketirank in anketirancev odgovorilo, da sledijo spletnim medijem, 48,9 % televiziji in 31,6 % dobi informacije na družbenih omrežjih. Vprašanje je omogočalo več odgovorov. Tu je zanimivo tudi, da je 6,7 % vprašanih izbralo možnost 'drugo', med navedbami pa je več kot polovica navedla kot vir informacij spletno stran covid-19.sledilnik.org.³ Pri odgovorih slovenske manjšine v Italiji je največ anketiranih izbralo televizijo kot sredstvo obveščanja (60,4 %), nato spletne medije (50,5 %) in v skoraj enakem odstotku tiskane medije (49,5 %). Pri slovenski manjšini na Hrvaškem je prav tako televizija največkrat izbran vir informacij (58,9 %), vendar skoraj enakovredno s spletnimi mediji (57,5 %), za tretji najbolj uporabljen vir pa navajajo uradne nacionalne portale (27,4 %) (spletne strani ministrstev in drugih vladnih institucij). Uradni nacionalni portali imajo podoben odstotek izbire tudi pri vprašanih v Italiji (26,7 %), precej nižji pa v Sloveniji (18,5 %), kjer so relativno priljubljen vir družbena omrežja (31,6 %), v Italiji podobno (28,7 %), na Hrvaškem pa za polovico manj (15,1 %).

Pri ugotavljanju zaupanja v vire informacij smo preverjali, koliko anketiranci in anketiranke zaupajo v spletne in tiskane medije na eni strani ter družbena omrežja na drugi. Najnižje zaupanje v spletne in tiskane medije kažejo rezultati za manjšino na Hrvaškem, kjer se je le slaba petina (17,8 %) izrekla, da jim verjame ali povsem verjame. Sledijo odgovori v Sloveniji s četrtno vprašanih (25,3 %), ki tem medijem verjame, najvišje zaupanje pa so pokazali odgovori zamejk in zamejcev v Italiji, kjer dobra tretjina (34,7 %) informacijam v teh medijih verjame. Pri zaupanju v informacije na družbenih omrežjih so odgovori podobni. V informacije na družbenih omrežjih ne verjame 28,8 % vprašanih na Hrvaškem, 23,7 % vprašanih v Italiji in 21,6 % vprašanih v Sloveniji.

Z anketnim vprašalnikom smo preverjali tudi odnos do delovanja vlade in pristojnih institucij pri obvladovanju širjenja virusa ter smotnosti nekaterih sprejetih ukrepov. Te rezultate vključujemo z namenom vzpostavitve vzporednic pri ocenah anketiranih o uspešnosti EU in Kitajske pri soočanju in preprečevanju širjenja okužb s covidom-19. Med anketiranci treh držav je na vprašanje 'Kako ocenjujete delovanje vlade, ministrstva za zdravje in drugih pristojnih državnih organov v času epidemije?' odgovorilo 'negativno' največ vprašanih v Sloveniji (60,7 %, na

³ Gre za spletno stran, ki jo upravlja skupnost prostovoljcev, njene informacije, analize, trende in napovedi o širjenju virusa pa zajemajo državne institucije (ki vanj prispevajo surove podatke), mediji in navadni državljani.

Hrvaškem 16,4 % in v Italiji 12,9 %). Na Hrvaškem (58,9 %) in v Italiji (51,5 %) je največ vprašanih navedlo odgovor 'deloma pozitivno, deloma negativno', v Sloveniji pa je ta odgovor izbrala le dobra petina (21,5 %). Med pripadniki italijanske manjšine je visok tudi odstotek odgovorov 'pozitivno' (28,7 %), medtem ko so se za ta odgovor v Sloveniji (3,4 %) in na Hrvaškem (6,8 %) odločili redki.

INTERPRETACIJA REZULTATOV

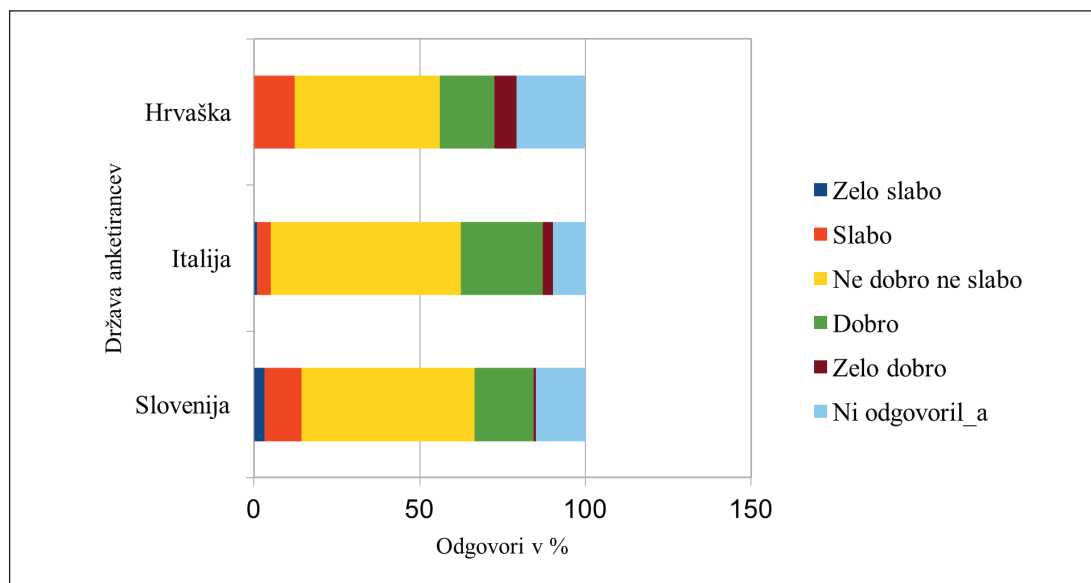
Primarno nas je zanimal odnos širše slovenske javnosti tudi med zamejci v Italiji in na Hrvaškem do Kitajske kot v medijih opredeljene države izvora virusa v prizmi kasnejšega transnacionalnega izbruha pandemije covid-19. To smo preverjali z vprašanji o Kitajski. Primerjalno je splošno mnenje o Kitajski najslabše v Sloveniji, kjer ima najmanj anketiranih dobro ali zelo dobro mnenje, največ pa zelo slabo mnenje. Anketirani v prostoru slovenske manjšine v Italiji in na Hrvaškem imajo v podobnih odstotkih dobro ali zelo dobro mnenje.

V povezavi z oblikovanjem mnenja o Kitajski je seveda pomembno, kje vprašani pridobivajo informacije o tej državi, saj gre za oddaljeno deželo in je pričakovano, da aktualne informacije in dogajanja s Kitajske pridobivajo po različnih informacijskih kanalih. Anketa je pokazala, da v treh državah petina opredeljenih ne sledi dogajanju na Kitajskem, tisti, ki sledijo, pa to najpogosteje počno s pomočjo spleta. Med anketiranimi slovenske manjšine v Italiji so poleg spletnih novic pomemben vir informacij na to temo tudi domači časopisi. V Sloveniji in med vprašanimi na Hrvaškem domači časopisi niso med relevantnimi viri informacij, kar lahko nakazuje na manjšo medijsko pokritost dogajanja iz tistih delov sveta. Kitajska je predvidoma zaradi svoje oddaljenosti lahko manj zanimiva za aktualna poročanja, ko ne gre za kataklizmična dogajanja. Tu velja potegniti primerjavo z Italijo, za katero velja, da je predvsem gospodarsko pomembno povezana s Kitajsko v okviru dolgoletnih in raznovrstnih oblik sodelovanja. Leta 2020 je Italija obeležila 50 let vzpostavitve diplomatskih odnosov s Kitajsko in ob tem jubileju sta državi razglasili tudi leto kulture in turizma med Italijo in Kitajsko. Bogat program dogodkov in izmenjav v okviru te iniciative pa je kasneje ironično onemogočila ravno mednarodna razsežnost covid-19. Ne glede na to so med Italijo in Kitajsko povezave tudi sicer dobro stkane. Italija je pri Kitajcih na primer med najbolj priljubljenimi turističnimi destinacijami v Evropski uniji. V 50 letih diplomatskih odnosov, in še posebej v zadnjih 25 letih, je Kitajska postala tudi italijanski vodilni trgovinski partner. Skupna blagovna menjava s Kitajsko je v letu 2018, ko je Italija po navedbah Eurostata postala tudi četrti kitajski dobavitelj med evropskimi državami, presegla 43

milijard evrov. Skladno s tem je Italija vključena tudi v najpomembnejše bilateralne gospodarske projekte in kitajske sklade, kot na primer Kitajsko-italijanski sklad za naložbe za podporo italijanskim in kitajskim malim in srednje velikim podjetjem, pristopila pa je tudi k Azijski investicijski in infrastrukturni banki (AIIB), katere poslanstvo je vlagati finančna sredstva za razvoj trajnostne infrastrukture, ki bi izboljšala gospodarske in socialne razmere držav upravičenk (Ministero dell'Economia e delle Finanze, 2019). Večina infrastrukturnih projektov, ki jih financira AIIB, poteka v okviru danes že dobro poznane globalne pobude Pas in cesta. Hrvaška, še posebej pa Slovenija, se s podobnimi oblikami sodelovanja s Kitajsko ne moreta pohvaliti. Tudi v primeru pomorske svilne poti, ki jo Kitajska želi vzpostaviti od Daljnega vzhoda do Jadranskega morja kot del pobude Pas in cesta, se slovenski politiki in gospodarstveniki niso znali uspešno vključiti v pogovore o strateškem partnerstvu, saj vse kaže, da bodo to vlogo v severnem Jadranu prevzela pristanišča v Italiji in na Hrvaškem.

K uspešnemu gospodarskemu sodelovanju med Italijo in Kitajsko je zagotovo pripomogla relativno velika kitajska skupnost v Italiji, hkrati pa njena prisotnost omogoča, da italijanski državljani na splošno bolj intenzivno doživljajo dogajanja s Kitajske, ki glede na vrsto dogodka v italijanski družbi in javnem diskurzu različno odzvanja. Zadnji tak primer je prav zagotovo izbruh koronavirusa na Kitajskem in pojav prvih primerov okužb s covidom-19 v Italiji. Od 'kitajskega' virusa prebujena sinofobija je imela v Italiji celo nekaj zelo javnih manifestacij vladnih predstavnikov. Med temi je morda najbolj odmevala evrocentrična razlaga guvernerja Benečije Luce Zaia o tem, zakaj so v Italiji razmere pod nadzorom. »Higiena naših ljudi, Benečanov in italijanskih državljanov, temelji na kulturološki naučenosti pogostega tuširanja in umivanja rok, gre za poseben režim osebne higiene. Enako velja za prehrano. [...] Kitajska je za to epidemijo plačala visok davek, ker smo jih vsi videli, da jedo žive miši ali kaj takega.« (RaiNews, 2020) Čeprav je bila kasneje posebej Benečija ena bolj prizadetih italijanskih dežel, Italija pa je postala ena glavnih žarišč epidemije v Evropi in država s skoraj najvišjim številom smrti za covidom-19, je raziskava Pew pokazala relativno pozitiven odnos italijanskih državljanov do Kitajske tudi po izbruhu. Prve sinofobične reakcije zato tolmačimo tudi skozi prizmo velikosti kitajske priseljske skupnosti v Italiji v primerjavi s Slovenijo ali Hrvaško.

Tudi v Sloveniji so mediji poročali o primerih diskriminacije ali izogibanja posameznikom azijskega videza v začetnem obdobju pojavitve virusa. Čeprav njihovi tvorci niso bile javne osebnosti in niso dosegli medijskega truška somišljenikov iz Italije, to ne pomeni, da v Sloveniji ne poznamo sinofobije. Iz podatkov javnomnenske raziskave ZRS

Graf 3: Grafični prikaz odgovorov anketirancev na vprašanje 'Kakšno mnenje imate o Kitajski?'.

je razvidno, da splošen vtis o Kitajski v Sloveniji ni zelo pozitiven. Med drugim bi lahko vzroke za bolj odklonilen odnos anketiranih v Sloveniji do Kitajske v primerjavi z anketiranimi v Italiji in na Hrvaškem iskali pri tipologiji virov, ki jih slovenski državljani uporabljajo za pridobivanje tudi bolj splošnih informacij. Anketni vprašalnik je pokazal, da ravno v Sloveniji največ odstotkov vprašanih navaja splet kot glavni vir informacij, medtem ko anketirani iz Italije in Hrvaške z visokim odstotkom navajajo kot vir informacij televizijo. Primerjava med vprašalniki je tudi pokazala, da je odstotek uporabe družbenih omrežij najvišji pri odgovorih anketiranih iz Slovenije, najnižji pa med vprašanimi v prostoru manjšine na Hrvaškem. Prav tako so anketirani iz Slovenije z najnižjim odstotkom v primerjavi z anketiranimi iz Italije in Hrvaške izbrali uradne portale kot vire pridobivanja informacij. Za splet in družbena omrežja velja, da so zelo bogat in raznolik vir informacij, ki ga je treba znati filtrirati, saj obsega tudi veliko nepreverjenih navedb, tako imenovanih lažnih novic. Zanimivi so s tem povezani tudi odgovori glede zaupanja v medije. Najnižji odstotek (21,6 %) vprašanih v Sloveniji je namreč izrazil nezaupanje v informacije na družbenih omrežjih, le četrtna (25,5 %) pa jih verjame v spletne in tiskane medije. Najbolj v tiskane in spletne medije zaupajo anketirani v prostoru slovenske manjšine v Italiji, ki med drugim navajajo televizijo kot najbolj uporabljen vir informacij.

Pri navedbah o izvoru virusa s Kitajske so odgovori za vse tri ciljne skupine anketiranih pokazali, da ne verjamejo v namerno izpustitev virusa, ki pa sicer izvira s Kitajske. Skepticizem do teorij zarote je

pokazala tudi raziskava agencije Valicon, kjer se je največ vprašanih opredelilo, da je bil preskok virusa z živali na človeka naraven. Vse tri ciljne skupine anketiranih so tudi v podobnem odstotku navajale uspešnost Kitajske pri soočanju in preprečevanju širjenja okužb s covidom-19. Čeprav je splošno mnenje o Kitajski v Sloveniji najslabše, pa njeno uspešnost pri preprečevanju širjenja virusa ocenjujejo najbolje. Vprašani v Sloveniji so nasprotno najbolj kritični do uspešnosti Evropske unije pri soočanju in preprečevanju širjenja okužb s covidom-19 ob izbruhu in tudi kasneje, ko so oblasti imele že nekaj izkušenj po prvem valu pandemije. Povezano s tem je zgovoren tudi rezultat pri vprašanju o oceni delovanja vlade, ministrstva za zdravje in drugih pristojnih državnih organov. Anketirani v Sloveniji z izjemno visokim odstotkom ocenjujejo delovanje vlade kot negativno, medtem ko anketirani v prostoru slovenske manjšine v Italiji in na Hrvaškem delovanje svojih vlad ocenjujejo relativno pozitivno. Za Italijo je to potrdila tudi raziskava Pew, katere rezultati so pokazali, da italijanski državljani pozitivno ocenjujejo delovanje svoje vlade pri obvladovanju širjenja bolezni covid-19, medtem ko so kritični do delovanja Evropske unije in SZO. Pri ocenah delovanja vlade je treba opozoriti na še en pomemben dejavnik vpliva tovrstnih opredelitev, in sicer pomen zaupanja v vlado pri obvladovanju širjenja okužb s covidom-19. Obsežne longitudinalne raziskave, v katere so bile vključene tudi države, analizirane v pričujočem članku, kot na primer Han et al. (2021) in Gozgor (2021), med dejavniki, ki vplivajo na zaupanje v vlado v času pandemije covid-19, navajajo dobro organiziranost vladnih institucij, dajanje jasnih sporočil in širjenje

znanja o covidu-19 ter zaznano poštenost kot tudi kakovost delovanja institucij in pa svobodo medijskega poročanja. V korpusni raziskavi Mikolič (2021) o primerjavi italijanskega in slovenskega medijskega diskurza v obdobju pandemije covid-19 je bilo ugotovljeno, da slovenski medijski diskurz zaznamuje bolj opisen, ocenjevalen in čustven jezik, medtem ko v italijanskem medijskem diskurzu izstopa bolj pojasnjevalen, formalen in strokoven slog. Skladno z ugotovitvami raziskav o zaupanju v delo vlade visoko nezaupanje slovenske javnosti v vlado in njene ukrepe pri omejevanju širjenja virusa dokazuje pomembno vlogo medijskega in političnega diskurza, še posebej pa izbrane diskurzivne strategije.

Analiza predstavljenih vprašalnikov je pokazala določena razhajanja med odgovori anketiranih iz

različnih držav, ki pri iskanju virov informacij ne uporabljajo samo različne vrste medijev, ampak tudi različne medijske hiše in časopise. V nekaterih primerih v teh razlikah prepoznavamo tudi razloge za neenake odnose javnosti do dogodkov, povezanih z izbruhom in širjenjem koronavirusa. Medijski diskurz kot tudi politična klima sta močan dejavnik oblikovanja javnega mnenja. Danes, ko imamo na voljo tudi cepiva proti covidu-19, je vpliv diskurzov, ki gradijo kolektivno zaupanje v znanost in vladne ukrepe, dokazano najmočnejše orožje pri obvladovanju virusa in vzpostavitvi stare normalnosti v družbi. V povezavi s tem je zgovoren tudi mlačen odziv anketiranih v raziskavi agencije Valicon o zaupanju v stroko in znanost pri pojasnjevanju izvora in širjenja novega koronavirusa SARS-CoV-2.

PUBLIC ATTITUDES TOWARDS THE »CHINESE« VIRUS SARS-COV-2: ANALYSIS OF AN OPINION POLL IN SLOVENIA AND THE SLOVENIAN MINORITY TERRITORY IN ITALY AND CROATIA

Tina ČOK

Science and Research Centre Koper, Garibaldijska 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: tina.cok@zrs-kp.si

SUMMARY

In the present article, following the course of the spread of COVID-19 in China, nearby Italy, and Slovenia, we analyse how public attitudes towards China have evolved in Slovenia and the Slovenian minority territory in Italy and Croatia. The exploration of media discourse highlighted in the present article is based on the awareness of the expressive power of language in shaping individuals' world-views and attitudes towards current events, which consequently help shape discourse in the public space. This also gives rise to the power of those who can pursue their interests even if they are contrary to the public interest. We investigated the possible influence of political and media discourse on the perception of China's role in the outbreak and spread of the new coronavirus and the resulting attitudes towards country and its inhabitants through the analysis of an online questionnaire conducted as part of the research 'Restrictive measures to contain the new coronavirus, contacts and public communication in Slovenia and the cross-border area'.

Keywords: China, coronavirus, public discourse, public opinion, media

VIRI IN LITERATURA

Baker, Paul (2006): Using Corpora in Discourse Analysis. London, Continuum.

Belloni, Hugo, Douma, Nynke, Hilhorst, Thea, Holla, Juultje & Gijs Kuiper (2000): Journalistig: Weergave van 'natuurrampen' in Nederlandse dagbladen (Novinarstvo: Prikaz naravnih nesreč v nizozemskih časopisih). <https://edepot.wur.nl/233663> (zadnji dostop: 2021-10-08).

Burr, Vivien (1995): An Introduction to Social Constructionism. London, New, York, Taylor & Francis/Routledge.

European Centre for Disease Prevention and Control (2020): Outbreak of Acute Respiratory Syndrome Associated With a Novel Coronavirus, China: first local transmission in the EU/EEA – third update. 30 January 2020. ECDC, Stockholm. <https://www.ecdc.europa.eu/en/publications-data/risk-assessment-outbreak-acute-respiratory-syndrome-associated-novel-1> (zadnji dostop: 2021-10-06).

Fukuyama, Francis (2018): Identity : Contemporary Identity Politics and the Struggle for Recognition. London, Profile Books.

Gozgor, Giray (2021): Global Evidence on the Determinants of Public Trust in Governments during the COVID-19. Applied Research Quality Life. <https://doi.org/10.1007/s11482-020-09902-6> (zadnji dostop: 2021-10-09).

Han, Qing, Zheng Bang, Cristea, Mioara, Agostini, Maximilian, Bélanger J. Jocelyn, Gützkow, Ben, Krienkamp, Jannis & Leander N. Pontus (2021): Trust in Government Regarding COVID-19 and Its Associations with Preventive Health Behaviour and Prosocial Behaviour During the Pandemic: A Cross-sectional and Longitudinal Study. Psychological Medicine 1–11. <https://doi.org/10.1017/S0033291721001306> (zadnji dostop: 2021-10-09).

Human Rights Watch (2020): Covid-19 Fueling Anti-Asian Racism and Xenophobia Worldwide: National Action Plans Needed to Counter Intolerance. <https://www.hrw.org/news/2020/05/12/covid-19-fueling-anti-asian-racism-and-xenophobia-worldwide> (zadnji dostop: 2021-10-07).

Ittefaq, Muhammad, Abwao, Mauryne, Baines, Annalise, Belmas, Genelle, Kamboh, S. Ahmad & Josue E. Figueroa (2022): A Pandemic of Hate: Social Representations of COVID-19 in the Media. Analyses of Social Issues and Public Policy, 1–28. <https://doi.org/10.1111/asap.12300> (zadnji dostop: 2022-05-04).

Joye, Stijn (2010): News Discourses on Distant Suffering: A Critical Discourse Analysis of the 2003 SARS Outbreak. Discourse & Society, 21, 5, 586–601.

Mikolič, Vesna (2021): Slovenian Media Discourse in Comparison to the Italian From the Perspective of the Cross-border Area During the Covid-19 Pandemic. V: Musolff Andrea et al. (ed.): Pandemic and Crisis Discourse. London, Bloomsbury Publishing, 375–393.

Ministero dell'Economia e delle Finanze (2019): <https://www.mef.gov.it/focus/l-rapporti-tra-Italia-e-Cina/> (zadnji dostop: 2021-10-10).

O'Regan C., Katarina (2021): Origins of the COVID-19 Pandemic. Congressional Research Service. <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF11822> (zadnji dostop: 2021-11-10).

Pew Research Center (2020): Unfavorable Views of China Reach Historic Highs in Many Countries. <https://www.pewresearch.org/global/2020/10/06/unfavorable-views-of-china-reach-historic-highs-in-many-countries/> (zadnji dostop: 2021-10-08).

RaiNews (2020): Zaia: »I cinesi mangiano topi vivi«. L'ambasciata di Pechino protesta, lui si scusa. <http://www.rainews.it/dl/rainews/articoli/zaia-cinesi-mangiano-topi-vivi-ambasciata-protesta-lui-si-scusa-6630af83-073d-49b3-8e60-0f47339f672d.html> (zadnji dostop: 2021-10-08).

Regionalobala (2020): Za cigarete in bencin smukajo čez zaprte maloobmejne prehode: Vladni ukrepi kot brca v temo, človeška neodgovornost nima meja. <https://www.regionalobala.si/novica/za-cigarete-in-bencin-smukajo-cez-zaprte-maloobmejne-prehode-vladni-ukrepi-kot-brca-v-temo-cloveska-> (zadnji dostop: 2021-10-07).

Statista (2020): Cumulative Number of Coronavirus (COVID-19) Deaths in Italy since February 24, 2020. <https://www.statista.com/statistics/1104964/coronavirus-deaths-since-february-italy/> (zadnji dostop: 2021-10-06).

Stolton, Samuel (2020): COVID-19 Crisis Triggers EU Racism against Asians, Rights Agency Says. <https://www.euractiv.com/section/global-europe/news/covid-19-crisis-triggers-eu-racism-against-asians-rights-agency-says/> (zadnji dostop: 2022-04-05).

Valicon (2020): Raziskava #Novanormalnost, 26.–28. maj 2020, n=524. <https://www.valicon.net/sl/2020/05/zaskrbljenost-drzavljanov-prvic-pod-50-kriticnost-do-ukrepov-za-zajezitev-zopet-cez-40/> (zadnji dostop: 2021-10-08).

ZRS Koper (2021): <https://www.zrs-kp.si/index.php/research-2/ij/s/> (zadnji dostop: 2022-04-05).

UNO SCAMBIO DI LETTERE TRA DUE CULTORI DI MINERALOGIA: GIUSEPPE CARLO CERNAZAI E SIGISMONDO ZOIS

Patrizia FARINELLI

Università di Lubiana, Facoltà di Lettere e Filosofia, Aškerčeva 2, 1000 Lubiana, Slovenia
e-mail: patrizia.farinelli@ff.uni-lj.si

SINTESI

Il contributo delinea i contenuti di uno scambio epistolare inedito e ancora mai studiato, risalente al periodo 1799–1801, fra Giuseppe Carlo Cernazai, esponente di una ricca famiglia udinese della borghesia commerciale e fondiaria, uomo appassionato di mineralogia e botanica, e l'erudito barone di Lubiana Sigismondo Zois, collezionista di minerali e studioso dagli ampi orizzonti culturali. L'analisi del carteggio lascia emergere quali fossero all'epoca i modi di circolazione del sapere e quale favore venisse accordato all'approccio empirico verso le scienze naturali; permette anche di conoscere qualche ulteriore dettaglio biografico sui due interlocutori nonché il tenore del loro dialogo; segnala inoltre dati utili eventualmente alla ricostruzione della storia delle rispettive raccolte minerarie; tra i due ebbe luogo infatti anche un fitto scambio di materiali da collezione.

Parole chiave: Giuseppe Carlo Cernazai, Sigismondo Zois, Martin de Colerus, transfer culturale, mineralogia, collezionismo, carteggio

THE CORRESPONDENCE BETWEEN TWO MINERALOGISTS: GIUSEPPE CARLO CERNAZAI AND SIGISMUND ZOIS

ABSTRACT

The article outlines the contents of the unpublished and unresearched correspondence dating to the period 1799–1801 between Giuseppe Carlo Cernazai, a member of a rich trading and land-holding Udinese family, and the erudite baron of Ljubljana Sigismund Zois. Both men shared an interest in mineralogy: Cernazai was passionate about mineralogy and botany, while Zois was a mineral collector and scholar with broad cultural horizons. By examining these letters, we can gain an insight into how knowledge circulated at the time and in the burgeoning interest in the empirical study of natural sciences. The study of the correspondence also provides us with some further biographical details on the two correspondents as well as the substance of their communication. Finally, it provides information that could possibly be useful for the reconstruction of the history of the mineral collections of Cernazai and Zois, who also engaged in a significant exchange of materials.

Keywords: Giuseppe Carlo Cernazai, Sigismund Zois, Martin de Colerus, cultural transfer, mineralogy, collecting, correspondence

INTRODUZIONE

Fra i materiali che documentano fenomeni di transfer culturale avvenuti a fine Settecento e primo Ottocento tra le regioni slovene e le aree limitrofe, nello specifico il Friuli, rientra anche il carteggio tra l'erudito barone di Lubiana, Sigismondo Zois (1747–1819), e Giuseppe Carlo Cernazai (1773–1849), uomo della ricca borghesia udinese, appassionato di botanica e mineralogia¹.

Qui si renderà conto di quanto emerge dallo scambio di lettere inedite, conservate a Lubiana presso la biblioteca del Museo nazionale della Slovenia. Si tratta in tutto di 19 lettere di Cernazai [Cernazaj] a Zois² e di tre lettere di costui a Cernazai (ovvero di due minute, rispettivamente del 26. 12. 1800 e del 25. 01. 1801, e di una lettera del 29. 01. 1801)³. L'intero carteggio copre un periodo di due anni, dal 19 novembre del 1799 al 4 dicembre del 1801. Se fosse continuato negli anni successivi non ci è noto, in ogni caso i fondi Cernazai conservati a Udine non registrano altre testimonianze al proposito⁴. Poche quindi le lettere di Zois finora emerse, relative a questa corrispondenza, ma è evidente che egli rispondeva con regolarità all'interlocutore udinese; da quelle di Giuseppe Carlo Cernazai affiorano infatti indirettamente anche i contenuti delle lettere che riceveva dal barone.

Lo scopo primario del presente resoconto non è tentare di ricostruire un pezzo di storia della raccolta di fossili e di minerali di Cernazai o viceversa di Zois, ma semmai di essere da stimolo a chi vorrà farlo sulla base di competenze specifiche in materia di collezionismo mineralogico⁵. S'intende invece, da una prospettiva storico-culturale, attirare innanzitutto l'attenzione sulle modalità in cui all'epoca circolava il sapere, evidenziando da quale approccio gli amanti delle scienze naturali seguivano le materie che li appassionavano, di quali canali di informazione si servivano e quali registri di comunicazione attivavano nelle loro relazioni. Ovvio che anche nel caso considerato, come è strutturale al genere epistolare, emergono degli apprezzabili

dettagli di vita sulle due personalità, il che può contribuire in particolare a tracciare un più dettagliato profilo biografico di Cernazai, figura ancora poco studiata e di cui erano stati trascurati finora gli interessi per la mineralogia. Le pubblicazioni esistenti si concentrano infatti soprattutto sui beni della sua famiglia (case, libri, dipinti, antiquaria) e sulle attività di uno dei suoi figli, Pietro, collezionista di libri e opere d'arte⁶. A restituire notizie su Giuseppe Carlo ci sono invece pochi altri studi, fra cui una tesi di laurea (Ferino, 2015) che ne enumera i corrispondenti tenendo conto dei fondi Cernazai presenti rispettivamente nella Biblioteca Civica e in quella del Seminario di Udine: quell'elenco non esaurisce evidentemente il numero di rapporti epistolari avuti da quest'uomo, ne è una prova il carteggio qui presentato.

Precisiamo che non ci troviamo di fronte alle lettere di due studiosi specializzati e nemmeno di due accademici: a interloquire sono due facoltosi signori – rappresentante della borghesia commerciale e fondiaria, l'uno, e della recente nobiltà imprenditoriale, l'altro –, i quali condividono la passione per le scienze naturali e il collezionismo, investendovi tempo e denaro. Entrambi dedicano ore delle loro giornate a letture, indagini e appunti per studiare il suolo e il restante mondo della natura: lo fanno in parte per il solo piacere di sapere, in parte per acquisire una più precisa conoscenza del territorio in cui vivono e per migliorarne lo sfruttamento. Non manca loro, e qui pensiamo specificamente a Zois, la volontà di collaborare con la propria collezione a un bene di pubblica utilità. Lo ricorda Cernazai stesso in una lettera del 16. 01. 1800, rimarcando evidentemente quanto gli aveva dichiarato il barone al proposito: "Ella pensa da suo pari destinando la di lei grandiosa, e scelta (sic) Serie Mineralogica alla pubblica istruzione" (NMS RAR M5 P5).

L'approccio di questi due uomini al sapere rispecchia proprio quella fase di transizione caratteristica della loro epoca, fase segnata dal graduale superamento di un sapere di tipo universale, coltivato in certa misura ancora da entrambi (a testimoniare

1 Il contributo rientra nel contesto del progetto bilaterale BI-FR/20–21–PROTEUS–009, cofinanziato dalla Pubblica Agenzia della Repubblica Slovena per le attività di ricerca. Un vivo ringraziamento alla dr. Paola Visentini, direttrice del Museo Friulano di Storia Naturale, alla dott.ssa Carla Pederoda della Biblioteca del Seminario di Udine e alla dott.ssa Federica Pellini della Biblioteca Civica (Sez. Manoscritti) della stessa città per averci reso possibile l'accesso ad alcuni materiali.

2 Fra quei fogli (NMS RAR M 5 P16) rientra anche una lettera del 4. [01]. 1801 indirizzata da Cernazai a Martin de Colerus, a Lubiana (persona nominata anche da Zois nella minuta del 26. 12. 1800): Cernazai chiede a costui un controllo sul materiale da collezione acquistato da un offerente. Funzionario responsabile delle tasse sui tabacchi a Trieste, anche de Colerus, infatti, era collezionista di minerali; con lui ebbero dei contatti epistolari sia Zois (cfr. Klemun, 2000, 19) sia il giovane udinese. Uno scambio di lettere fra Martin de Colerus e Cernazai (1796–1800) è conservato a Udine (BSAU Fondo Cernazai b1).

3 Rispettivamente NMS RAR M 13 P8 e P9; M 5 P14.

4 La presenza di ulteriori lettere con Zois non è segnalata nemmeno da Ferino (2015).

5 Del contributo dell'udinese alla collezione mineralogica di Zois rende conto una scheda biografica sul barone approntata da Valenčič *et al.* in cui si nomina solo *en passant* Cernazai.

6 Cf. Acierno (1996); Rossi (2000).

è la configurazione delle rispettive biblioteche)⁷ in direzione di un sapere più specialistico, trainato nel loro caso da un interesse predominante per la mineralogia e orientato di preferenza alla prassi. È proprio come tale, allora, che consideriamo questo scambio epistolare, come un documento di storia culturale e di mentalità capace di segnalare quanto fosse urgente per costoro e gli appassionati di scienze naturali della loro generazione il bisogno di coltivare il sapere entro una di rete di rapporti interpersonali con altri cultori delle stesse materie, e altresì con quanto fervore cercassero di aggiornarsi, accordando particolare favore ai risultati di studi empirici.

COORDINATE BIOGRAFICHE

Chi fosse Sigismondo Zois è fin troppo noto; qui solo un paio di dati. Suo padre, di origine bergamasca, aveva investito del denaro nell'acquisto di miniere di ferro nell'alta Carniola e in Carinzia ed era diventato un importante fornitore di tale minerale. Nel frattempo aveva ottenuto anche il titolo nobiliare. Si curò che i figli ricevessero un'adeguata formazione: Sigismondo, assieme ad altri suoi fratelli⁸, venne mandato a studiare al Collegio di Reggio Emilia (Kacin, 2001, 111). Alla morte del padre è lui a seguire gli affari delle miniere, ma al contempo coltiva vasti interessi culturali. Da giovane divide i suoi soggiorni fra la più mondana Trieste⁹, dove è nato e dove la famiglia possiede un palazzo, e Lubiana, città in cui stabilisce la propria residenza. Nel corso della sua vita alimenta un particolare interesse per la mineralogia, creando anche una ricca collezione di minerali, non trascura tuttavia di seguire gli sviluppi delle altre scienze naturali. Promuove anche il rifiorire delle lettere nella regione carniolana, lo studio e dello sloveno e di altre lingue slave, cimentandosi lui stesso con qualche prova di traduzione in sloveno. Gli inventari della sua biblioteca testimoniano bene i suoi interessi di uomo di scienza, conoscitore di più lingue e uomo attento a non lasciarsi sfuggire quanto si andava pubblicando in quegli anni. Attorno alla sua figura di erudito nonché di sostenitore di giovani intellettuali si crea quel circolo culturale che avrebbe dato impulso alla nascita, nella regione, di una cultura laica d'impostazione moderna e al diffondersi dello sloveno an-

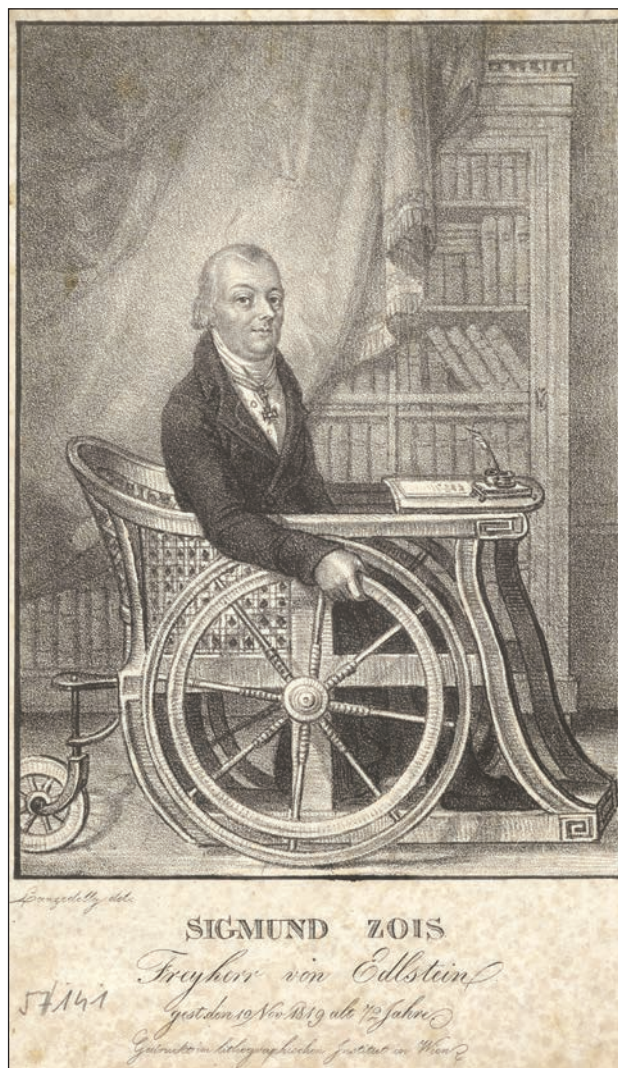

Immagine 1: Sigismondo Zois (1747–1819) (Wikimedia Commons).

che come lingua letteraria. Zois fu certamente una personalità di riferimento della capitale carniolana e con una nomea che andava oltrefrontiera. Non a caso fu proprio lui che Metternich e altri due funzionari dello Stato austriaco decisero di consultare per colloqui dai contenuti politici ed economici in occasione della visita dell'imperatore a Lubiana, nel 1816: il governo austriaco stava sondando la possibilità di istituire un Regno d'Illiria austriaco e

7 Sul patrimonio librario appartenuto a Zois cf. Svoljšak (2019) e Vidmar (2019); sui libri in italiano della biblioteca del barone cf. Farinelli (2020; 2022). Quanto a Cernazai, esiste un inventario dei libri della famiglia presso la BSAU; difficile distinguere quanti di quei libri fossero appartenuti specificamente a Giuseppe Carlo poiché ad ampliare la collezione fu, come spiega Pederoda (2021), soprattutto Pietro. I volumi più preziosi furono rivenduti dalla biblioteca agli inizi del Novecento.

8 Il fratello più giovane, Antonio, dopo aver frequentato il collegio reggiano, prosegue la sua formazione a Vienna al *Theresianum* per studiare Scienze politiche. Muore già nel 1776. Di lui si conoscono il testo della dissertazione e la traduzione in italiano di un'opera di Sonnenfels, *Sull'amore della patria*, che Sigismondo teneva fra i suoi libri. Cf. Farinelli (2022).

9 È fra l'altro a Trieste che Zois avrà modo di conoscere Casanova, cf. Trampus (1990) e Kacin (2019).

216

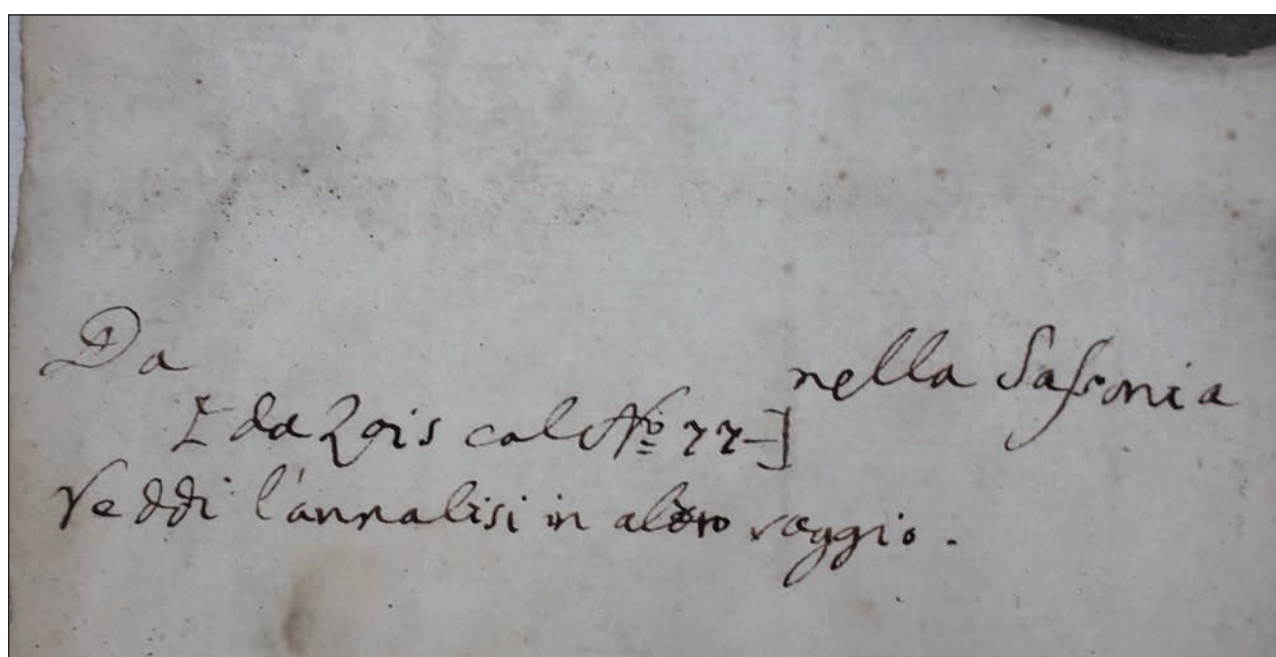
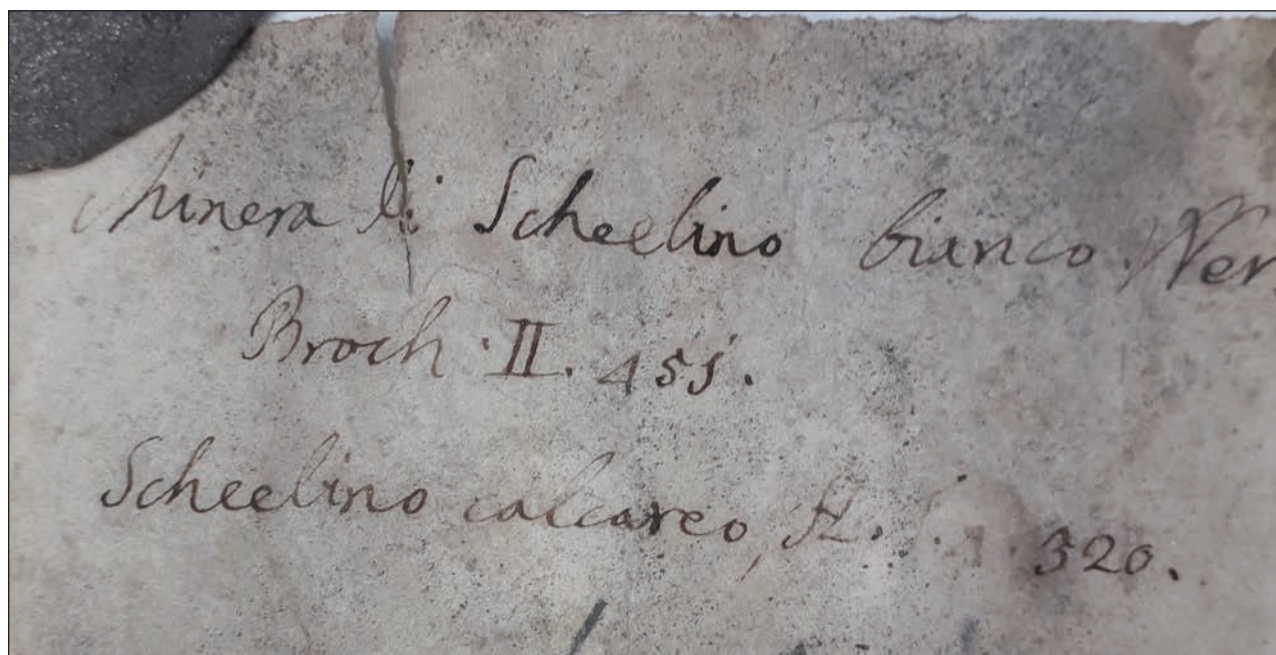

Immagine 3 (recto) e 4 (verso): Nota autografa di Cernazai con la descrizione di un saggio di "Scheellino calcareo" (Museo Friulano di Storia Naturale, Foto: P. Farinelli, autorizzata).

Zois, da parte sua, cercava nello Stato un possibile acquirente delle sue miniere¹⁰.

Quanto a Giuseppe Carlo Cernazai, costui era membro di una facoltosa famiglia di origine ungherese stabilitasi in Friuli già due secoli addietro. All'epoca essa faceva parte della borghesia commerciale e imprenditoriale udinese e possedeva case

e terreni in diversi luoghi del Friuli. Ai Cernazai si legano anche collezioni di opere d'arte e una ricca biblioteca privata: Elena Rossi (2000, 5) parla di "dodicimilatrecento volumi". Tale raccolta libraria e altri oggetti da collezione furono donati alla Biblioteca del Seminario arcivescovile dal canonico Francesco Maria, uno dei figli di Giuseppe Carlo, ma i pezzi

¹⁰ "It is highly likely that Metternich wanted to hear Zois's opinion on the matter" (Vidmar, 2020, 257).

più preziosi sarebbero stati rivenduti in seguito da quella stessa Istituzione. Fra i materiali del lascito c'era anche l'erbario approntato da Giuseppe Carlo, tuttora conservato presso la Biblioteca del Seminario ma ancora non consultabile fino a risistemazione. Quest'uomo coltivava infatti un vivo interesse per le scienze naturali, in particolare per la botanica, e lo faceva da un'ottica rivolta soprattutto alla conoscenza della regione in cui viveva¹¹. Pubblicò anche dei brevi contributi di agronomia che tenevano conto di osservazioni tratte da semplici esperienze e che miravano a un migliore sfruttamento delle risorse¹². Nel corso della sua vita ebbe fitti contatti epistolari con studiosi delle materie che gli stavano a cuore, uomini per lo più legati al territorio veneto e friulano¹³, come il naturalista Nicolò Contarini (1780–1849), che si era formato appunto a Udine, e lo studioso di botanica Leonardo Brumati, di Ronchi (BCU, f.p., m. 1504/c). In quel di Udine era in contatto anche con Girolamo Venerio, esperto di agronomia e meteorologia (Cittadella, 2016). Si sa inoltre che Cernazai fu membro di alcune società agricole e accademie tanto in regione quanto oltreoconfine.

La collezione mineralogica che egli stava configurando negli anni in cui entrò in contatto con Zois si è in parte conservata; concessa solo di recente in comodato al Museo Friulano di Storia Naturale, è ora in fase di studio, catalogazione e risistemazione. Una nota dell'inventario del fondo Cernazai presente alla Biblioteca del Seminario specifica che quella raccolta comprendeva il materiale di cinque armadi ed era stata ordinata secondo la sistemazione suggerita da Abraham Gottlob Werner: parliamo di uno studioso di spicco della mineralogia settecentesca, il cui nome emerge spesso, e con rispetto, nel carteggio fra Zois e Cernazai. Le minute scatole contenenti le pietre e i fossili di quella collezione sono ancora provviste di cartellini con la definizione del rispettivo pezzo e della provenienza geografica: sul retro di tali foglietti originali appaiono in certi casi anche degli appunti dello stesso Cernazai che, studiati da un esperto, potrebbero restituire dei tasselli del sapere di questo cultore di mineralogia¹⁴.

In uno di tali appunti, relativo a un pezzo di "Scheellino calcareo", classificato con l'indicazione "Broch II 453"¹⁵, Cernazai specificava: "proveniente da [s.l.] in Sassonia (e da Zois col Nr. 77). Veddi l'annalisi (sic) in altro saggio." Una prova, questa, che, di fronte a problemi di descrizione e catalogazione dei pezzi, egli consultava evidentemente anche un catalogo fornitogli dall'interlocutore lubianese.

DIFFERENZE E COMUNANZE

Prima di passare in rassegna i contenuti principali del carteggio occorre precisare che fra Zois e Cernazai intercorrevano delle differenze non trascurabili di età, esperienza e prestigio; ciò non preclude tuttavia un dialogo. Nel momento in cui iniziò quella comunicazione epistolare, Zois aveva superato la cinquantina, era in rapporto con diversi studiosi europei e aveva una reputazione di ampio raggio come erudito¹⁶. Giuseppe Carlo Cernazai era invece all'epoca ventiseienne, si era cimentato fino a quel punto in maniera un po' disordinata, da autodidatta, con più materie di studio (come lui stesso dichiara in una di queste lettere) e non aveva quella ampia rete di relazioni di cui godeva Zois. Se tale disquilibrio non ostacolò il loro dialogo, lo si deve forse, per una parte, al fatto che Cernazai tentò di portare la comunicazione sul piano di uno scambio intellettuale fra pari (riferiva infatti i contenuti delle proprie letture e mostrava interesse per quanto il suo interlocutore constatava, prendendone le osservazioni come agganci per un proseguo del dialogo). Per un'altra parte, il superamento di tali differenze dipese invece verosimilmente dalla capacità di Zois di non far pesare il suo sapere e il suo prestigio, o per lo meno ciò non è visibile nelle poche lettere di sua mano, ancora conservate, che rientrano in quel carteggio. A favorire il loro rapporto fu certamente il piacere di scambiarsi delle informazioni su una materia che li appassionava e di esprimere le proprie posizioni al proposito, fra cui quella in difesa della ricerca empirica: si comprino i mineralogisti

11 Sulle ricerche svolte da Cernazai nell'ambito della botanica e sulle specificità del suo erbario è intervenuta Pederoda, 2021. Le note dell'erbario, osserva, mostrano un'attenzione specifica per il territorio friulano; nelle schede resta indicato talvolta il nome usato in regione per una data pianta e gli usi che se ne faceva.

12 In un articolo egli suggerisce, ad esempio, di sfamare i vitelli con una poltiglia di patate bollite, il che permetterebbe di trattenere per altri usi un terzo del latte destinato alle loro alimentazione, mentre in un altro insegna a risparmiare caffè mescolandolo a castagne tostate con il vantaggio che la bibita comporterebbe anche un minore consumo di zucchero (cf. rispettivamente Cernazai, 1811 e 1812). Per l'elenco completo dei suoi articoli di agronomia cf. Ferino (2015, 99).

13 L'epistolario conservato a Udine conta oltre mille lettere, comprese quelle scambiate con i familiari, cf. Ferino (2015, 8).

14 Nella nota relativa a un saggio di minerale proveniente da "Reidenbach [Rheidenbach?] presso di Collonia (sic)" Cernazai scrive: "[...] benché corrisponda nelle caratteristiche di q. predetta, pure è rimarcabile che si vede questa miniera essere composta da sfrange ben diverse e di cui una si confessa negra anche alla raschiatura."

15 L'indicazione "Broch" si riferisce alla classificazione proposta da un allievo di Werner, André Jean François Marie Brochant de Villiers, autore del *Traité élémentaire de minéralogie*, Paris, 1800–1801. Nelle collezioni compare il nome abbreviato, cf. Jameson (1820, 13).

16 Fra i suoi corrispondenti dalla penisola: Niccolò da Rio e Scipione Breislak, cf. Faganel (1999).

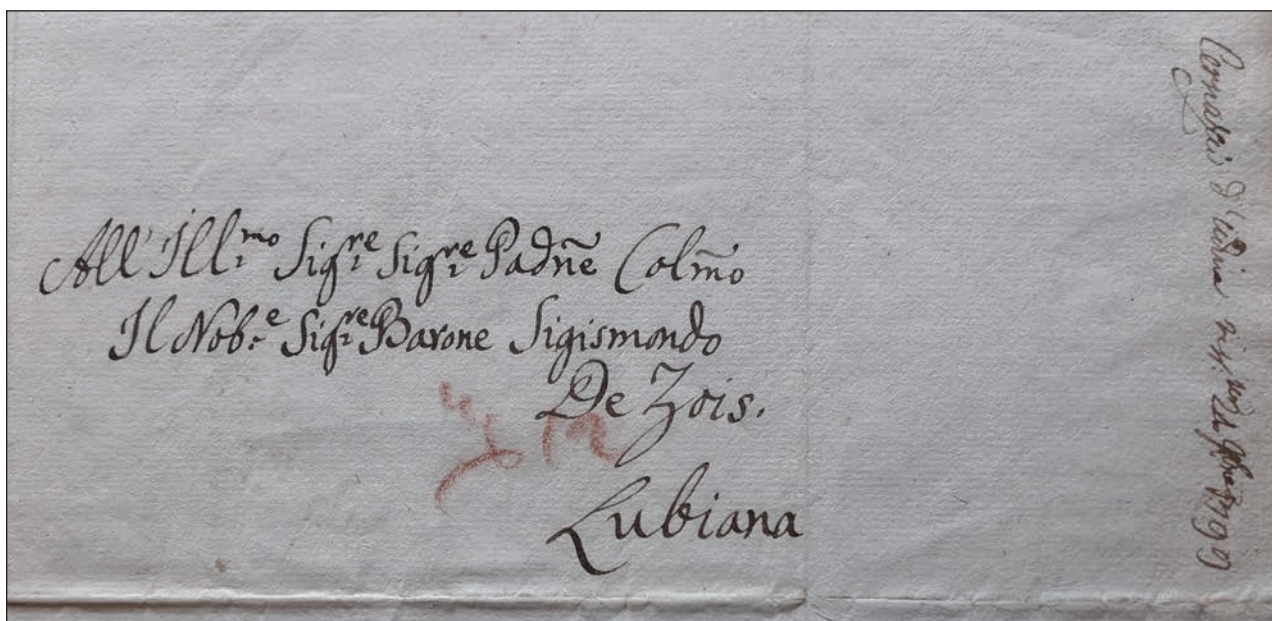

Immagine 5: Indirizzo di destinatario e mittente; lettera di Cernazai del 19. 11. 1799 inviata in data 21.11.1799 (NMS RAR M5 P1, Foto: P. Farinelli, autorizzata).

“molte scarpe per visitare le Montagne”, scriveva Cernazai in una lettera (NMS RAR M5 P19). Ma a mantenere viva la comunicazione contribuì di certo anche una comune attitudine pragmatica: attraverso quel contatto avrebbero potuto ampliare entrambi le rispettive raccolte.

IL TENORE DEL DISCORSO

Dalla ventina di lettere di Cernazai indirizzate a Zois emerge un profilo abbastanza netto di questo ricco udinese che si appassiona al mondo delle scienze naturali e non ha remore a cercare il dialogo con chi si muove nello stesso ambito di interessi. Già nella prima lettera inviata al barone (da Udine, il 19. 11. 1799) appare ben determinato nelle sue richieste e perfino un po' irruente (NMS RAR M5 P1). Delinea i propri interessi mineralogici formulando in modo diretto ciò che si aspetta da lui. Si badi che Cernazai addotta un simile approccio, cortese ma ben orientato allo scopo, anche nel 1803, quando contatta per la prima volta l'abate Brumati per questioni di botanica: gli chiede infatti delle informazioni su una pianta da questi scoperta e quindi aggiunge: “Ella mi donerà compatimento se, abbenché io solamente la conosca per fama, pure io mi sia preso la confidenza di arrecarle tanti disturbi” (BCU, f. p., m. 1504). Nella comunicazione con Zois le richieste avanzate – essenzialmente la possibilità di dialogo con un cultore di mineralogia e lo scambio di pezzi per le reciproche collezioni – sono espresse senza sfoggi di retorica, con evidente

senso pratico e in un italiano in verità non dei più corretti per quanto concerne l'ortografia. Il barone risponderà a quel primo contatto e alle lettere successive nel rispetto della *politesse*, e anche lui con un'attenzione ai vantaggi concreti di uno scambio; le sue lettere a Cernazai sono formulate in modo più sintetico e con accuratezza espressiva.

Via via che l'invio di missive prosegue è visibile il tentativo del giovane udinese di alzare il livello del dialogo: nomina, infatti, studiosi di mineralogia, parla delle proprie letture scientifiche e avvisa il barone di imminenti pubblicazioni che potrebbero interessarlo: in breve, cerca di valorizzare agli occhi del destinatario il proprio profilo di studioso, anche se non manca, in un paio di casi, di sottolineare le proprie lacune e il fatto che avrebbe solo potuto trarre giovamento dalla frequentazione dell'altro. Nelle ultime lettere conservate, quando la conoscenza fra i due si sarà nel frattempo rafforzata anche da un incontro di persona, il tenore della loro conversazione appare segnato da maggiore confidenza. Cernazai esprime parole di affettuosa stima verso Zois; ad esempio nella lettera del 30. 07. 1801 scrive: “Di sovente godo il piacere di risovenirmi l'avvantaggio ch'io ho avuto, sebbene breve, di godere la di Lei affabile persona, e di ritrarne utili cognizioni. Oh se mi fosse dato di essere a Lei vicino quanto mi terrei fortunato!” (NMS RAR M5 P20).

Nel carteggio entrambi attivano le formule di cortesia tipiche della comunicazione settecentesca, ma non ne abusano. Cernazai le inserisce dove è atteso per passare poi a questioni concrete, accertandosi,

al più, della salute del suo interlocutore o esprimendogli parole adatte alla circostanza, ad esempio di cordoglio in caso di lutto o di augurio in prossimità di un nuovo anno. Nell'intestazione appella il destinatario "Illustrissimo Signor Barone Padrone" o usa formule analoghe, come "Colendissimo". Da parte sua, Zois si rivolge all'udinese con l'espressione di "Amico e Padrone stimatissimo". Entrambi concludono le lettere con una formula altrettanto ossequiosa ma del resto all'epoca piuttosto diffusa: si dichiarano cioè reciprocamente obbligati servitori¹⁷.

PRIMI CONTATTI

Al primo contatto epistolare con Zois, Cernazai ne tasta la disponibilità a interloquire. Ci tiene a informarlo che già da tempo desiderava conoscerlo. E spiega subito le motivazioni per cui gli scrive:

Perciò sebbene io sia ignoto a V.S. Ill.ma pure con l'occasione che mi sono proposto di accrescere la mia corrispondenza con qualche rispettabile sogetto (sic), così prendo la confidenza si scrivere a Lei in primo luogo per pregarla di permettermi di mandarle per ora un paio di copie di saggi de Fossili del Friuli, in particolare di Roccie (sic); e quando li medesimi Le saranno arrivati attenderò dalla gentilezza di V. S. Ill.ma il contraccambio.

Il giovane udinese pensa dunque fin da subito a instaurare uno scambio di pietre e fossili con l'erudito mineralogista di Lubiana. Intanto lo prega di informarlo circa i pezzi da collezione già in suo possesso provenienti dal territorio friulano.

Solo undici giorni dopo gli scrive di nuovo, e in questa lettera (del 30. 11. 1799) si rammarica prima di tutto di sapere Zois malato¹⁸: "Mi rincresce rilevando il gentilissimo foglio di V. S. Ill.ma la podagra che soffre (sic) e [ritengo] che perciò ne soffra anche la mineralogia, in cui Ella n'è tanto benemerito" (NMS RAR M5 P2). Nel seguito gli descrive una trentina di pezzi di minerali della propria collezione in sostituzione a un catalogo ragionato "giacché tale mia raccolta non lo ha, e in questo punto non si può formarlo da me". Segnala al contempo un interesse per una seconda materia che avrebbe forse potuto sfociare in un'altra forma di scambio: "Avendo io udito che V. S. Ill.ma ha una serie d'Insetti, così mi prendo la confidenza di nominargliene alquanti, che mi vengono alla memoria, e pei quali mi terrei ben fortunato di poterla servire io, giacché li conservo

su delli spilli conficcati (sic) tra il torace" (NMS RAR M5 P2). Ne elenca cinque, indicando nome e classificazione secondo il sistema di Linneo.

Il 22. 12. 1799 lamenta di non aver avuto ancora notizie da Zois e presume che siano intervenuti nuovi problemi di salute. In quella occasione gli esprime particolare stima (NMS RAR M5 P3):

[...] sebbene io senza verso tutti i Mineralogisti un sentimento di stima, e di amore, pure verso di V. S. Ill.ma mi sia permesso il dirlo, che ne provo un maggiore, proveniente dalle ottime qualità che lo circondano e dalla benignità non ordinaria, la quale riscontrai nel di Lei foglio.

Si augura al contempo che l'assenza di un riscontro non sia dovuta a eventuali errori presenti nella nota ai fossili inviatigli, ma si dichiara certo che, se anche così fosse, Zois avrebbe tenuto conto dei suoi limiti: "[...] mi avrà compatito in riflesso del totale (sic) isolamento, ch'io mi trovo delli studj, in cui s'insegni tale scienza, come anche di persone che ne siano diletianti." Gli propone quindi l'invio di una "Zeolite bianca cristallizzata che sarà quella detta dura dal Dolomieu": un pezzo che faceva parte, aggiunge, dei saggi raccolti e fattigli avere dal "comune amico" Fortis. Notiamo che, nei modi della *captatio benevolentiae*, Cernazai non nasconde a Zois la propria carente formazione e l'assenza di interlocutori vicini; allo stesso tempo ci tiene a segnalargli che segue le nuove pubblicazioni e intrattiene delle relazioni di amicizia con personaggi dell'ambiente scientifico italiano di spicco, nello specifico con Alberto Fortis. *En passant*: a testimoniare lo scambio di idee e informazioni avutosi tra il giovane udinese e il Fortis resta a Udine pure un nutrito carteggio¹⁹.

DONI, ACQUISTI E MEDIAZIONI

Nella lettera inviata a Zois in data 29. 12. 1799 Cernazai fa riferimento alla morte di un certo barone Sigismondo²⁰. Dal discorso sviluppatovi emerge che costui aveva approntato una collezione di minerali, e il giovane fa sapere al suo interlocutore di Lubiana che sarebbe interessato all'acquisto. Poche persone, osserva, investirebbero del denaro per un tale sorta di oggetti, considerata la "presente penuria". Coglie quindi ogni occasione possibile "da diletante e raccoglitore di quel genere di cose", come si definisce, per ampliare la propria raccolta, anche sfruttando a suo favore

17 Cf. ad es. la chiusura della lettera di Zois del 29.1.1800 "Intanto ho l'onore di essere suo obbligato servitore" NMS RAR M5 P14.

18 Lo stato di salute costringeva Zois già da un paio d'anni a una sedia a rotelle.

19 BSAU *Fondo Cernazai*, Archivio, VI/4, Biblioteca e lasciti.

20 Non ci è chiaro di chi possa trattarsi.

un contesto economico di crisi, e chiede quindi a Zois di fornirgli il nome dell'erede per entrarvi in contatto.

Nella lettera successiva, del 16. 01. 1800, si rammarica del recente lutto di Zois e commette una gaffe immaginando che si tratti della scomparsa del “degnissimo di Lei figlio”; evidentemente si riferiva, invece, alla morte del fratello, Karel, da poco scomparso. Lo informa quindi che stava per spedirgli il pacco di pietre richiestegli e lo prega poi di prestarsi a una mediazione in merito a un acquisto di pietre da un mercante di Vienna, specializzato in quel settore. Vorrebbe infatti evitare una truffa: “[...] conviene sempre di coprire l'affare in modo che il mercante giudichi che li esemplari abbiano a passare al di Lei sindacato” (NMS RAR M5 P5). Gli chiede perfino di mentire, se necessario, presentandolo come un esperto della materia: “favorisca d'indicarli ch'Ella è per fare un cambio rimarcabile con un Mineralogista istrutto (il Signore le perdonerà questa buggia (sic)), e che perciò attende un Cattalogo (sic.) di quelle cose caratteristiche per la sistematica, le quali esso si trovasse avere, ed a fronte di ogni pezzo il prezzo deffinitivo (sic) [...]” (NMS RAR M5 P5). È manifesto anche in questo caso che il giovane ha il senso degli affari e non si fa remore a chiedere a Zois un aiuto pratico.

Il 15. 03. 1800 Cernazai riprende la comunicazione da Venezia. Fa sapere a Zois che, una volta rimessosi in salute, avrebbe voluto fare con degli amici di Padova una “scorsa sui colli Euganei per raccogliere ed esaminare la posizione di alcuni prodotti minerari”, escursione che poi non avrebbe affatto compiuto, temendo una ricaduta (cf. la lettera del 24. 05. 1801). Nella stessa occasione gli chiede di fornirgli dei collegamenti con studiosi tedeschi di mineralogia per avviare ulteriori scambi: “oso pregarla d'un favore, quale si è di graziami alquanto indirizzi di persone onorate della Germania, che facciano raccolta di Mineralogia, e bramerei uno verso Freyberg; a dir il vero in Germania ne ho 3, 4 ma desidero d'accrescere il numero [...]” (NMS RAR M5 P6). Aggiunge che nel mese di aprile si sarebbe trattenuto a Padova.²¹

Il settembre seguente (il 4. 9. 1800) Cernazai scrive a Zois di non aver ricevuto sue notizie da tre mesi e lo informa di avergli inviato dei campioni di minerale, fra cui delle “Lave Picee del Pado-

vano” che viene descrivendo più nel dettaglio. Gli rinnova quindi la richiesta, già espressagli, di nuovi contatti in Germania²². Il mese di ottobre (il 23. 10. 1800) lo informa che le cassette di minerali speditegli a Trieste non avevano potuto essere sdoganate perché prive della descrizione del contenuto e gli chiede gentilmente di far in modo che passino senza controlli: teme, infatti, che ne vengano rubati i pezzi migliori; gli promette poi dei saggi dai colli Euganei e Berici. Zois si presterà a rimuovere quei piccoli ostacoli. Nella lettera del 12. 11. 1800 Cernazai comunica al barone che gradirebbe una nota descrittiva dei saggi speditigli, sia pure in tedesco purché a lettere latine. Lo avvisa quindi che le promesse rocce dai colli Euganei e dai monti Berici sarebbero arrivate a breve a Venezia. Lui stesso attendeva con curiosità e impazienza quei nuovi reperti: “[...] io non so che le medesime siano state finora definite completamente, mentre il Dolomieu non ne parla che in generale, e molto meno lo Spallanzani, e che le osservazioni di qualche uno de' scolari del Werner, che le hanno pure trascorse in fretta. Io per tanto non oserò per ora di azzardarmi a ciò per non essere considerato come uno Spada o un Terzi” (NMS RAR M5 P9). Anche senza sapere chi fossero costoro (pubblicazioni ottocentesche c'informano che erano entrambi raccoglitori di fossili)²³, il contesto del discorso chiarisce il senso di quell'affermazione: Cernazai non intende arrendersi a fare critiche o errori di valutazione. E merita rilevare che si esprime come se avesse una certa competenza in materia: si mostra per lo meno informato che mancavano ancora degli studi capaci di chiarire la specificità dei nuovi reperti.

IL CONTESTO: TURBOLENZE DI GUERRA ED ESPLORAZIONI RIMANDATE

Nella stessa lettera del 12. 11. 1800 l'udinese assicura al barone un piccolo aiuto. È un mio piacere, scrive, “secondare le di Lei belle intraprese Mineralogiche nell'esame che si risolve di fare eseguire tra costì e Bolzano” (NMS RAR M5 P10). Chiede quindi maggiori precisazioni sull'itinerario che avrebbe preso la spedizione voluta da Zois: se passando per il Canale di San Pietro (la valle del But) o per San Candido. In un messaggio successivo (lettera del 7. 12. 1800) lo informa di aver ricevuto i materiali inviatigli: “In questa settimana

21 Specifica che la posta avrebbe dovuto essere inviata presso il “P.e Mandruzzato”. È presumibile che si tratti di Antonio Mandruzzato, con cui Cernazai ebbe uno scambio di lettere anche in anni successivi: se ne conservano a Udine un paio risalenti al 1811 e al 1818 il cui contenuto riguarda l'invio di pezzi di minerali e di semenze (BSAU *Fondo Cernazai*).

22 Cernazai nella lettera del 6. 02. 1801 prega inoltre Zois, di fargli avere “il sicuro recapito” del conte “Emanuele Schärffenberg Consigliere Mineralogico del nostro Sovrano” nel caso ne fosse a conoscenza.

23 Gian Giacomo Spada commise degli errori di descrizione di alcuni minerali, mentre l'abate Terzi si permise di criticare le osservazioni di un altro mineralogista, il Dandi, avviando così una vivace polemica. Cf. De Renzi (1845, 95–97); analoghe informazioni sono riportate da Cantù (1856, 280).

mi è pervenuta da Trieste la serie de' Minerali che con tanta bontà Ella ha voluto fornirmi. Ciascuno mi è stato sommamente accetto; e sopra modo la Grafite-falso carbone, ed il Diaspro Porcellanite, con le Argille aduste, perché non poteva aspettarmeli." Confronta alcuni di quei nuovi pezzi con altri già in suo possesso e in quel contesto dichiara di conoscere gli studi svolti da Vauquelin. Gradirebbe ancora una serie di altri pezzi, nel caso che l'altro ne avesse in sovrabbondanza, e viene elencandoli.

Nella minuta di lettera del 26. 12. 1800 Zois ringrazia l'udinese delle indicazioni ricevute sul percorso che avrebbe potuto seguire l'esperto che mandava in spedizione sulle Alpi venete e tirolesi, ma gli fa anche sapere di aver rinunciato nel frattempo al progetto. "Continuando la guerra non ho il coraggio d'impegnare il mio esploratore nelle montagne del Tirolo, e dello Stato Veneto, La ringrazio intanto della traccia [...]" Offre quindi a Cernazai la possibilità di acquistare una collezione che gli era stata proposta da "un amatore di Conchigliologia di qui, 600 circa pezzi di Minerali, di cui vorrebbe disfarsi, o in baratto verso Conchiglie, o in vendita verso contanti al prezzo di f. 260." Nello stesso foglio prega Cernazai di fagli pervenire delle specie di tufo vulcanico, essendosene impegnato "con amici di distinzione".

In quella sorta di partita a ping pong fatta di scambi ma anche di proposte di vendita e segnalazioni di interesse all'acquisto di determinati oggetti da collezione, Cernazai chiederà a Zois (il 4. 1. 1801) se quel collezionista di conchiglie, di cui gli aveva parlato, non volesse forse acquistare la bella raccolta di conchiglie di un certo Zanussi di Bassano da poco scomparso (presumiamo Francesco Zanussi), in tal caso avrebbe potuto lui stesso metterlo "in trattativa." Nel frattempo si era già accordato sull'acquisto, per la propria collezione, di quei 600 pezzi propostigli. Lo testimonia la lettera a Martin de Colerus, già ricordata in apertura²⁴. Zois gli risponde mostrando invece interesse alla collezione di Zanussi e verosimilmente a nome di un terzo²⁵, come si desume da una lettera di Cernazai del 28. 5. 1801, in cui si legge: "Se il di Lei amico volesse in tal modo trattare non ha che di ringraziarmi di un cenno perché ordini il Catalogo²⁶."

CRESCITA DI UNA PASSIONE: IL "BILDUNGSROMAN" DI CERNAZAI

In una lettera dell'anno precedente a quella cui si è appena fatto riferimento, quella del 16. 01. 1800, Cernazai manifesta particolare riconoscenza nei confronti di Zois: "[...] sì grande è la persuasione che io ho della sua benignità, che io considero V. S. Ill.ma come un principale promotore del mio studio mineralogico" (NMS RAR M5 P5). Tale dichiarazione conferma in fondo il ruolo che Zois aveva anche a Lubiana come mentore di giovani studiosi. Nello stesso foglio il giovane ringrazia il barone di avergli riservato un esemplare "di una nuova roccia del Perger da Lei fatta scoprire" e nel seguito, sollecitato evidentemente da una domanda postagli in una lettera precedente, gli illustra i suoi tiepidi approcci con altre discipline fino alla felice scoperta della mineralogia. Quanto corrisponda al vero tale frammento autobiografico, e quanto invece un simile ritratto non sia pensato invece in funzione di quel preciso lettore, resta ovviamente questione aperta in assenza di altri dati, ma in ogni caso è di interesse leggere che cosa Cernazai raccontasse di sé e della propria formazione (NMS RAR M5 P5):

V.s. Ill.ma si compiace di sapere a quale fine io mi applichi (sic) nella Mineralogia, con piacere io le significhino, che tale scienza, e la Chimica sono gli 'unici piaceri, che io gusti. Da fanciullo volevo attendere alla Botanica, nei rapporti, che generalmente udiva al sommo decantarsi nell'arte della Medicina, ma grazie [a] Dio dopo poco venni a comprendere il mio abbaglio. Indi l'intrinsichezza con il fu P.e Cortenovis, il Matematico²⁷, mi fece prendere diletto alle pietre belle d'aspetto: ma il viaggio che col medesimo io anni fa intrapresi a Pavia, col minuto esame, che ebbi l'opportunità di fare a quel' l.e Museo di Mineralogia mi sviluppò (sic) all'affetto ai rapporti dell'utile, e vero dilettevole in tale scienza, sebbene abbia potuto acquistare poche cognizioni, mancandomi quella della teoria corelativa (sic). Dopo molte pene mi riuscì di ottenere 200 pezzi e più dal Pini, in essi poi ad

24 "Amico carissimo, la gentilezza del S. Baron Zois mi cede l'offerta adesso fatta da un Conchiologgista di così per circa 600 saggi di Minerali, ch'esso per altro non ha veduti. Ricorro alla sua amicizia ed intelligenza nella scienza affinché faccia un esame e se ritroverà che in gran parte li pezzi scieno scelti (sic), e caratteristici per la Sistematica vedda (sic) di accordarmeli, purché ciò sia con molt'avvantaggio nel prezzo [...]. Effettuandosi l'accordo, tosto Ella assisterà all'impacchettamento delle casse da trasportarsi presso del med. mo S. de Zois: ed una copia del Cattalogo (sic) [...] mi spedirà; se potesse amerei che facesse un segno pei pezzi migliori, e l'originale sarà riposto nelle casse. Di ogni piccola spesa mi avviserà [...]. Lo accerti poi [il proprietario] che se io resterò della compera soddisfatto, voglio dimostrarlielo con un regalo di Conchiglie, che le manderei a scelta (sic)."

(NMS RAR M 5 P16).

25 Il seguito della corrispondenza fa capire che l'interessato doveva essere Hohenwart.

26 Già in precedenza (minuta del 25. 01. 1801) Zois aveva chiesto dei ragguagli sul contenuto della collezione del bassanese: se contenesse cioè solo saggi dei mari locali o anche dell'altro emisfero.

27 Donazzolo Cristante (1983) segnala che Mario Cortenovis (1735–1798) "trascorse [...] buona parte della vita a Udine, insegnando presso il seminario retorica, lingua greca e filosofia (1770–1780) e matematica (1774 c.–1793)"; aggiunge che, oltre ai suoi interessi di matematico e architetto, coltivò anche quelli per le scienze naturali "e collezionò una raccolta di minerali". Un ruolo importante nell'ambiente erudito friulano lo ebbe anche il fratello, Angelo Maria Cortenovis.

onta delle mie ricerche vi mancavano diversi pezzi principali, e siccome fino d'allora mi era proposto di esaminare, e fare conoscere tal genere di prodotti del Friuli, così io con varie corrispondenze ho cercato di procurarmene alquanti; ma avendo trovato de' sbagli [...] in altri pezzi provenienti dalli stessi amici, mi ha posto in diffidenza (sic) per quelli, che io non arrivo a conoscere; e la guerra indi sopraggiunta mi tolse di fare qualche viaggio in Germania alfine di istruirmi, mentre non ho il ros[s]ore di confessare che sono tutt'ora ignorante in tale scienza. Ora sono ammogliato, e ad onta delle mie occupazioni commerciali (sic) continuo a fare delle osservazioni corellative (sic) al mio intento, ed a procurarmi degl'esemplari al fine di poterle eseguire in modo da essere inteso dagl'altri. La Entimologia la coltivo malvolentieri, e iterinalmente ad oggetto solamente di facilitarmi il possesso di qualche cosa di Mineralogia. [...].

Restando a tale dichiarazione, a un certo punto della sua giovinezza Cernazai avrebbe quindi vissuto, a fianco di Cortenovis, un'esperienza decisiva che lo avrebbe stimolato a dedicarsi a quella materia. Nello stesso contesto parla anche dei suoi approcci alla botanica, che liquida stranamente come un *abbaglio* fanciullesco, forse per enfatizzare la passione che condivide con Zois e rendersi meglio accetto da costui. Sarà invece proprio la botanica a costituire un grande interesse della sua vita: è su tale materia, tra l'altro, che verte la maggior parte della sua corrispondenza (cf. Ferino, 2015). Di questo profilo autobiografico e intellettuale merita rilevare un paio di aspetti che delineano le posizioni di Cernazai: in primo luogo la definizione di *utile* e *dilettevole* a proposito della scienza mineralogica, espressione che, per quanto logora reminiscenza oraziana, conferma il suo tipo di approccio alle scienze naturali, e poi la confessione di voler *esaminare e far conoscere [...] prodotti del Friuli*, intento che egli perseguirà anche nelle indagini svolte in altri ambiti.

POSIZIONI CONDIVISE: "LA NATURA SI RIDE DI TUTTI I SISTEMI"

Nel parlare di sé, Cernazai si presenta *ignorante* nella scienza mineralogica, e però ne aveva già ben appreso i rudimenti e li metteva pure in pratica, come testimonia il carteggio che ebbe con il già menzionato Martin de Colerus. Di quest'ultimo

sono conservate ancora sei lettere inviategli negli anni 1796–1800.²⁸ De Colerus era collezionista ed esperto di minerali (fa sapere di possedere una collezione di ottocento-novecento pezzi) e da quanto scrive a Cernazai si capisce che aveva relazioni con altri collezionisti, fra cui Coronini²⁹ e, in quel di Trieste, il barone Bareaux (Cernazai entra in contatto con entrambi). È evidente che de Colerus intende fare da guida al giovane nello studio della materia che lo appassiona. Nella lettera del 28. 11. 1796 gli spiega che cosa dovrebbe leggere, sottolineando l'importanza della conoscenza del tedesco per accedere alla migliore trattatistica sulla mineralogia; in quella occasione loda senza mezzi termini il trattato dell'"immortale" Cronstedt. In una lettera successiva, del 25. 01. 1797, gli impartisce invece una lezione di metodo: "Caro signore, a un mineralogo non è sufficiente de dire ho dei sospetti [...] subito ch'Ella ha de sospetti si dovrà spiegare, da dove e da qual fondamento gli viene quel sospetto³⁰." Altre sue lettere (fra cui quella del 14. 10. 1796) fanno riferimento all'invio a Cernazai di uno *chalumeau*, strumento usato per l'analisi delle sostanze minerali attraverso l'impiego del calore.

All'epoca del dialogo con Zois, come emerge del resto dall'intero carteggio con lui, Cernazai doveva avere quindi già dei discreti orientamenti su tale scienza; in quegli scambi di idee e informazioni mostra di fatto di conoscere in certa misura il contemporaneo dibattito in materia. Ne rende atto anche una sua lettera del 4. 01. 1801 in risposta a un'altra del 26. 12. 1800 ricevuta da Lubiana, in cui Zois esprimeva il suo parere sullo stato degli studi e rimarcava la relativa durata delle teorie nel tempo. Ne resta la minuta che riprendiamo qui sotto. Zois scriveva (NMS RAR M 13 P8):

Li volcanisti hanno ormai persi i loro maggiori corifei. Li Nettunisti all'incontrario conservano tuttora il Capo di Scola Werner, ed i suoi scolari. Io che fui iniziato nella vecchia scola di Stahl, e de Svedesi, muoio ora convinto da Lavoisier e dai Lapponi. Ma la natura si ride di tutti i Sistemi e non accorda che parco premio alle fatiche di chi osserva de' fatti, e non precipita sentenze.

Nel passo citato il barone menziona dunque due casi di superamento di teorie scientifiche che egli stesso aveva potuto seguire nel corso della sua vita: uno in merito all'origine delle rocce con la viva disputa fra nettunisti e plutonisti, e l'altro in merito ai fenomeni di combustione. In relazione a questo secondo caso supponiamo che si riferisse a un capitolo rilevante

28 BSAU Fondo Cernazai b1 (Colerus a Cernazai; lettera del 28. 11. 1796).

29 Evidentemente Giovanni Battista Coronini conte di Cronberg (1761–1847), appassionato di mineralogia.

30 BSAU Fondo Cernazai b1 (Colerus a Cernazai; lettera del 25. 01. 1797).

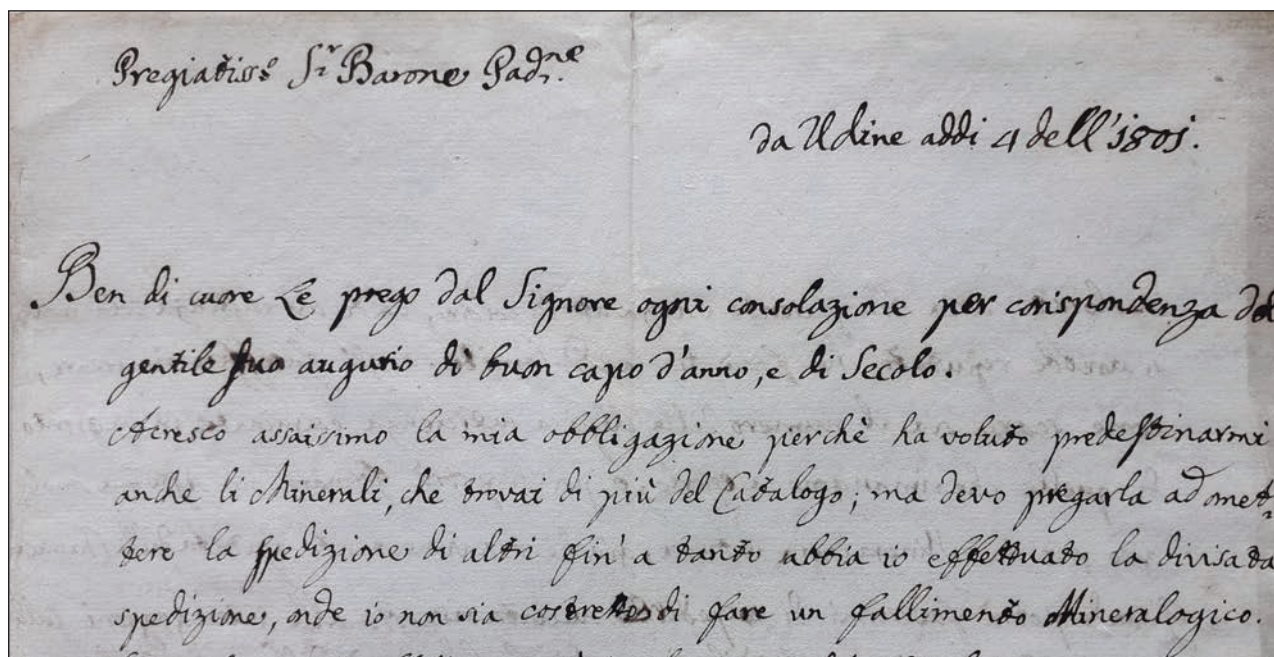

Immagine 6: Stralcio della lettera di Cernazai a Zois del 4. 1. 1801 (NMS RAR M5 P12, Foto: P. Farinelli, autorizzata).

della storia settecentesca della chimica ovvero al superamento da parte di Lavoisier e di altri scienziati contemporanei (fra cui il chimico e mineralogista finlandese Gadolin) della teoria flogistica lanciata da uno dei pionieri della chimica moderna, Georg Ernst Stahl e poi ripresa da diversi studiosi della materia fra cui lo svedese Carl Wilhelm Scheele³¹.

Nella lettera del 4. 01. 1801 Cernazai ritorna dunque su quanto constatato dal suo interlocutore lubianese e conferma di dividerne le posizioni.

Ella molto saggiamente riflette che la Natura ride de' Sistemi; ed io sono di parere che ben presto vedremo dominare una nuova scuola di Geologia a spese de' due partiti combattenti, cioè quella delli veri Naturalisti osservatori semplici della Natura, li quali renderanno (sic) giustizia a quei che di già battono tale strada. I professori di Mineralogia in luogo di perdere soverchio tempo nell'inniziar (sic.) li scolari in uno de' partiti, dovrebbero esortarli (a somiglianza dell'immortale Wallerio) di comperare molte scarpe per visitare le Montagne scevri di sistema Geologico; e dovrebbero apportargli per esempio il detto di Saussure, che conviene di andare dieci volte nello stesso sito [...]. (NMS RAR M5 P12)

Come esempio di successo raggiunto dai ricercatori attraverso l'osservazione diretta, il giovane adduce il caso di Dolomieu, che trovò la tormalina "dove non si sarebbe reputato ci fosse, cioè fra la Dolomite." Nella lettera successiva, del 25. 01. 1801, ricorda a Zois le disgraziate vicende di questo "Letterato Naturalista"³² e aggiunge che intende trarre profitto dalle ricerche svolte da costui in Egitto e dall'articolo di mineralogia che aveva scritto "per la Classe dell'Enciclopedia", necessario soprattutto a chi, come lui, non comprendeva il tedesco (NMS RAR M5 P13).

Nella minuta di lettera stilata il 25. 1. 1801 anche Zois aggiorna Cernazai sulle proprie letture: "Stiamo leggendo con mio cugino la Nuova Mineralogia di Lenz, ch'è un compendio del sistema di Werner il più recente, e contiene ogni cosa, ma in succinto, aggiungendovi però anche la nomenclatura italiana nonché l'ongherese, che fa uno strano contrasto di parole, che spaventano" (NMS RAR M13 P9). Gli conferma pure l'imminente invio dei pezzi già promessigli, oltre ad altri aggiunti di sua iniziativa e chiede a sua volta se l'altro possa fargli pervenire certi saggi di minerali, fra cui la calcarea compatta del Pulo di Molfetta e un duplicato della dolomite semplice o di quella contenente del tormalino incolore.

³¹ Per una sintesi del ruolo della teoria flogistica cf. Salvemini & Benigno (2015, 13).

³² Dolomieu, al rientro dall'Egitto, dove si recato al seguito della spedizione napoleonica per svolgervi degli studi geologici, fece naufragio e venne imprigionato per ragioni politiche. A Messina fu tenuto in carcere per 21 mesi tra il 1799 e il 1801. Zois, in una lettera qui riportata, lo definisce "Maltese" con riferimento al fatto che fino al 1790, prima di essere espulso dall'ordine, era stato Cavaliere di Malta. Cf. Millosevich (1932).

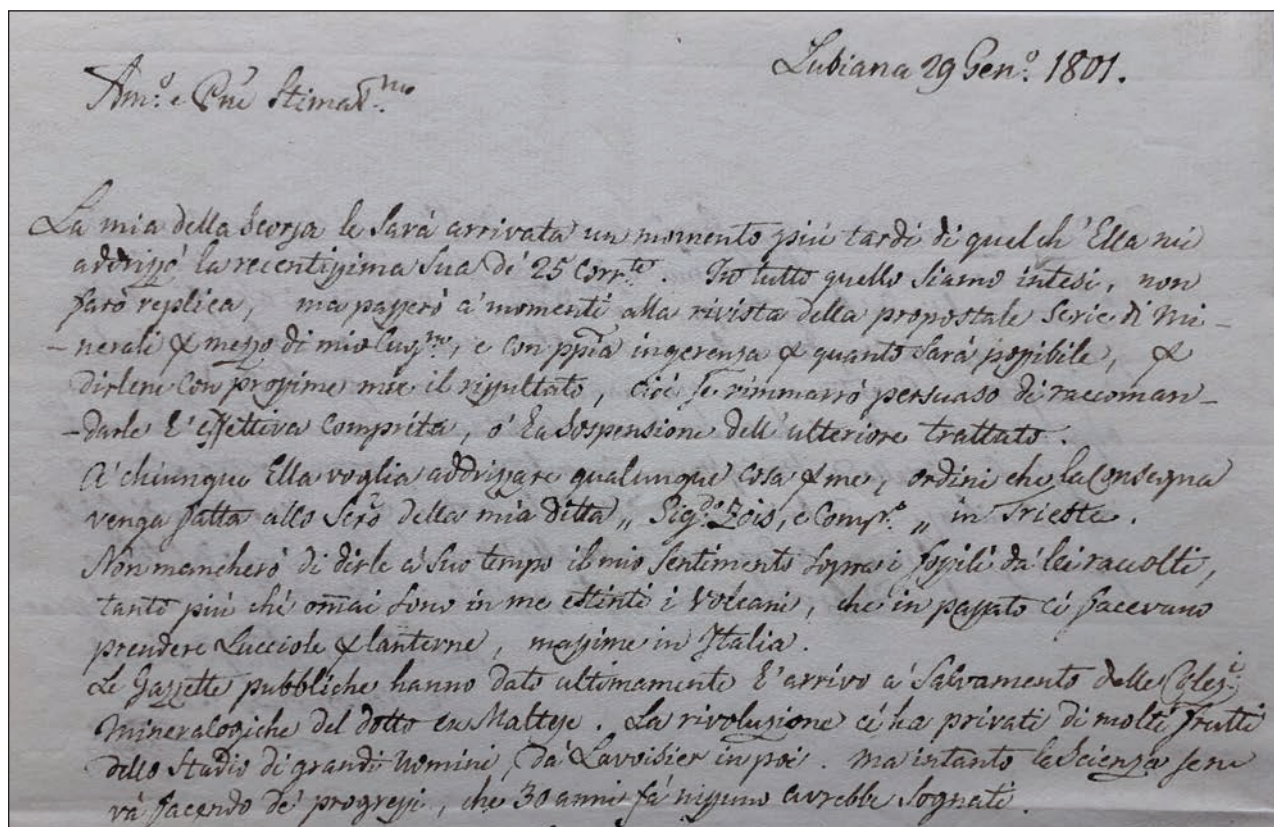

Immagine 7: Stralcio della lettera di Zois a Cernazai del 29. 1. 1801 (NMS RAR M5 P14, Foto: P. Farinelli, autorizzata).

Di pochi giorni dopo è un'altra lettera di Zois, quella del 29. 1. 1801, in cui questi ringrazia il giovane udinese dei fossili ricevuti. E aggiunge: "Non mancherò di dirle a suo tempo il mio sentimento sopra i fossili da lei raccolti, tanto più che ormai sono in me estinti i vulcani che in passato ci facevano prendere lucciole per lanterne, massime in Italia" (NMS RAR M5 P14). Ci sfugge il senso di quella dichiarazione: se il barone intendesse esprimere gratitudine per i fossili inviatigli, oggetti verso cui in passato aveva provato una passione tale da arrivare a prendere degli abbagli ("lucciole per lanterne")³³, o volesse semmai far capire con eleganza al suo interlocutore che su quei pezzi era stato commesso, per troppo entusiasmo, qualche errore di valutazione.

La lettera prosegue con un riferimento a notizie recenti relative alle collezioni del Dolomieu³⁴, e anche in quel caso Zois osserva quanto galoppasse veloce la scienza (MNHN ms. 1994/ 902, 903):

Le Gazzette pubbliche hanno dato ultimamente l'arrivo a Salvamento delle Coll.i Mineralogiche del dotto esc. Maltese. La rivoluzione ci ha privati di molti frutti dello studio di grandi uomini, da Lavoisier in poi. Ma intanto la Scienza se ne va facendo de' progressi, che 30 anni fa nissuno avrebbe sognati.

Segnala quindi l'arrivo di un recente acquisto, da Vienna, di nuovi fossili e altri pezzi "bene scelti, e bene conservati"; lui stesso non avrebbe saputo valutare se il loro costo fosse adeguato; riporta allora il prezzo di alcuni perché l'altro possa farsene un'idea. Come si può constatare, un'attenzione per le questioni economiche non mancava a nessuno dei due.

L'INCONTRO A LUBIANA

In una lettera del 19. 04. 1801 Cernazai annuncia a Zois che da lì a un mese avrebbe intrapreso un viaggio

³³ Né è da escludere che Zois facesse riferimento, in quel contesto, al fatto di aver parteggiato un tempo per una delle due teorie in voga sulla origine di rocce e fossili, per superarla in seguito.

³⁴ Come emerge pure da alcune lettere di Zois a Picot de La Peyrouse (MNHN ms. 1994/ 902, 903) in un carteggio pubblicato da Šumrada nel 2000, il barone seguiva già da molto tempo le attività di Dolomieu; lo studioso nel 1784 gli aveva anche fatto visita a Lubiana. Sul rapporto Zois-Dolomieu si veda nello specifico Šumrada (2001).

per Vienna in compagnia di alcuni amici: se l'altro lo avesse gradito, sarebbe passato da Lubiana per incontrarlo personalmente e vedere la sua collezione (NMS RAR M5 P18). Nella lettera successiva del 28. 05. 1801, da Villaco, gli comunica un cambiamento di itinerario: "Avrò per altro l'avvantaggio di riverirla personalmente al mio ritorno" (NMS RAR M5 P19). A Lubiana avrebbe anche ritirato i pezzi di un nuovo acquisto. Chiede quindi a Zois informazioni su mineralogisti di Vienna e anche il nome del migliore "mercadante di consimile genere." Il contenuto della missiva successiva, del 30. 7. 1801, inviata a conclusione del viaggio, rende noto che passò di fatto a far visita a Zois. Tale incontro dovette quindi aver luogo tra il giugno e il luglio del 1801. In quello stesso foglio, dopo una calorosa espressione di gratitudine verso il suo interlocutore, lo aggiorna sulle sue nuove letture ("Nel N. 54 del *Journal des Mines* trovo che il cit. Pontier nel Dipartimento del Varo ha scoperto il Ferro-Chromato") (NMS RAR M5 P20) e menziona ancora una volta Dolomieu a proposito di un articolo di quest'ultimo apparso sul *Journal de physique* nel marzo del 1798 dove si parlava del "Cölestin" della Sicilia. Nella stessa lettera nomina il barone de Hochenwart³⁵, studioso della cerchia zoisiana, appassionato di scienze naturali e mineralogia (Jaršek, 2019), e prega Zois di informare costui che il "Museo Zanussi" era ancora invenduto. In un *post-scriptum* Cernazai chiede infine delle precisazioni su un saggio di zinco epatico ricevuto presumibilmente proprio a Lubiana e avanza un'ulteriore richiesta: "Mi manca per la mia raccolta il Koralenertz, onde a lei mi raccomando" (NMS RAR M5 P20).

Nella lettera seguente del 4. 10. 1801, ultima di questo scambio di notizie, pareri e favori, l'udinese suggerisce a Zois l'opportunità di un acquisto: "Ella mi parlò anche d'un certo Gabinetto di Minerali della Transilvania, che le fu offerto. Che se mai fosse quello del Barone de Bruchental, questo secondo l'opinione dell'Esmark è il più perfetto in cristallizzazioni d'Oro di quel paese sia in cubi che piramidi [...] sicché l'acquisto non potrà che essere interessante." (NMS RAR M5 P21).³⁶ Ancora una volta si può cogliere lo sforzo del giovane d'impostare il dialogo su un livello paritario: è lui, ora, a stimare il valore di un affare. Tra le notizie che invia al barone v'è quella del nuovo trattato che il Fortis "sta dando alle stampe a Parigi"³⁷ e dell'imminente rientro in patria di questo amico, occasione in cui lui stesso vede qualche vantaggio: "siché (sic) avrei un nuovo mezzo per fornire al di lei Museo di oggetti interessanti pe' quali di già al medesimo mi sono rivolto" (NMS RAR M5 P21).

UN BILANCIO

Ci si è soffermati su molti dettagli che mostrano il tipo di interessi capaci di tenere in vita la corrispondenza fra Zois e Cernazai. Volendo stringere il discorso, quanto emerge dal carteggio conferma che entrambi seguono le materie scientifiche d'interesse all'interno di una rete di relazioni interpersonali, consci dell'utilità pratica dello scambio; riconoscono, inoltre, la velocità con cui si evolvono le scienze naturali e ne prendono atto mantenendosi aggiornati; difendono infine una evidente posizione di sostegno all'approccio empirico. Zois, con maggiori orientamenti in materia rispetto al giovane udinese, segnala anche quanto siano di breve durata i sistemi orientati alla descrizione dei fenomeni naturali e ne riporta due esempi.

Da queste lettere emerge anche qualche dato interessante sulla biografia di Cernazai: le sue prime passioni scientifiche (compresa quella per la entomologia), una serie di letture legate alla mineralogia (articoli da le *Journal des Mines*, dal *Journal de Physique*, studi di Vauquelin, Pontier, Horace-Bénédict de Saussure, Dolomieu, Spallanzani, Wallerius, Werner, Esmark), la frequentazione di alcuni uomini di scienza (il matematico Cortenovis, il Pini, il Fortis) nonché attività legate al suo interesse per la mineralogia (il rapporto con altri collezionisti, l'allestimento di una raccolta di pezzi e il loro studio, la progettata spedizione sui colli Euganei e sui monti Berici, il viaggio a Vienna per nuovi contatti e acquisti). Vi si profila poi, come evidenziato, la sua posizione di sostegno a indagini sul campo.

Di Zois passano nel carteggio solo delle scarse notizie; si comprende comunque che si prestava con sollecitudine a soddisfare le richieste avanzate dal giovane e che mostrava interesse verso quanto questi gli inviava. Si può inoltre constatare che continuava ad aggiornarsi in mineralogia e che seguiva attentamente i dibattiti in corso.

Non da ultimo, queste lettere rendono conto di parecchi esemplari da collezione che i due s'inviarono negli anni in cui durò quel dialogo nonché di acquisti effettuati grazie alla reciproca mediazione. La lettura di tale carteggio permette così di ricostruire i percorsi di alcuni pezzi che andarono ad arricchire le rispettive raccolte, fornisce cioè dei tasselli relativi alla storia delle due collezioni, una storia fatta di analisi, letture, ipotesi, confronti, abbagli ed entusiasmi, non solo di acquisti, scambi, doni e mediazioni.

35 Il titolo nobiliare qui usato è forse una svista: presumiamo trattarsi del conte Franc Hohenwart/Hochenwart (1771–1844).

36 Cernazai si riferisce a Jens Esmark (1763–1839).

37 Si richiama verosimilmente allo studio *Mémoires pour servir à l'histoire naturelle de l'Italie*, che sarebbe uscito solo nel 1802.

IZMENJAVA PISEM MED DVEMA LJUBITELJEMA MINERALOGIJE: GIUSEPPEJEM CARLOM CERNAZAIJEM IN ŽIGO ZOISOM

Patrizia FARINELLI

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: patrizia.farinelli@ff.uni-lj.si

POVZETEK

Članek obravnava doslej še neobjavljeno in neraziskano dopisovanje med Žigo Zoisom in Josephom Karlom (Giuseppe Carlo) Cernazaijem iz Vidma, članom družine bogatih trgovcev in posestnikov madžarskega porekla, ki se je v mladih letih zanimal za mineralogijo, pozneje pa tudi za botaniko in agronomijo. Izmenjavo pisem je mogoče 'brati' z metodološke in interpretativne zgodovinsko-kulturne perspektive, ki obravnava preučevanje predmetov v povezavi s kroženjem znanja ter medosebnimi in medkulturnimi odnosi, ki so se razvili ob njih. Posebno pozornost smo najprej usmerili na načine in razloge, ki so vodili obe osebnosti k preučevanju naravoslovja. Njuna miselnost je dejansko odražala paradigmo razmišljanja generacije, ki se je ukvarjala z opisnim raziskovanjem in klasifikacijo ter pri tem želela spoznati značilnosti svojega ozemlja. Ob tem je na pridobljeno znanje gledala kot na uporabno vrednost. Nato smo pokazali vrsto odnosa, ki se je razvila med dopisovanjem. Zagotovo ni šlo za dialog med enakovrednima sogovornikoma glede na njuno razliko v znanju in ugledu. Kljub temu pa je po Zoisovi zaslugi dialog potekal tako, da razlika ni bila poudarjena. Za ohranitev živahnega dopisovanja je očitno obstajala tudi pragmatična perspektiva, ki jo je usmerjala obojestranska korist, saj sta si tako oba dopisovalca lahko izmenjevala zbirateljske predmete. Vsebina pisem na eni strani kaže, kako zelo je Cernazai cenil dopisovanje s Zoisom o mineraloških vsebinah in kako mu je ta stik pomagal dopolniti njegovo zbirko: z baronom si je začel izmenjevati fosile in minerale ter ga prosil za posredovanje pri novih nakupih. Obstaja tudi nekaj podatkov o njegovem študiju, ki ga je opravil kot samouk, ter o člankih in knjigah s področja mineralogije, ki jih je prebral v tistih letih. O teh podatkih je bilo doslej znanega malo ali nič. Po drugi strani pa je mogoče spoznati še druge vidike, ki potrjujejo Zoisov intelektualni profil, njegovo odprtost za dialog in široko znanje, pa tudi stališče, ki ga je zagovarjal glede razvoja naravoslovja in zlasti mineralogije. Mnenja, ki sta jih sogovornika izrazila v tej izmenjavi pisem, potrjujeta, da sta se oba zavedala pomena neposrednega opazovanja pojavov in obenem kratkotrajnosti rezultatov, ki so jih dosegli znanstveniki na področju naravoslovja ter relativnosti sistemizacije, ki so jo predlagali med raziskovanjem. Poleg opisovanja njunih stališč do vsebine, ki sta jo proučevala in ki ju je navduševala, nam dopisovanje omogoča pridobiti podatke glede zgodovine obeh zbirk, vključno z izvorom nekaterih predmetov in okoliščinami, v katerih so prišli v roke zbirateljev. Ti podatki bi bili zato lahko koristni za videmsko zbirko, ki do zdaj še nikoli ni bila raziskana z zgodovinskega vidika in ki še čaka na strokovno obravnavo.

Ključne besede: Giuseppe Carlo Cernazai, Žiga Zois, Martin de Colerus, kulturni transfer, mineralogija, zbiranje, izmenjava pisem

FONTI E BIBLIOGRAFIA

Acierio, Rosanna (1996): La collezione Cernazai nel museo archeologico di Cividale. *Forum Julii: annuario del museo archeologico nazionale di Cividale del Friuli*, 13–27.

BCU m. 1504/c – Biblioteca civica “Vincenzo Joppi” di Udine, Fondi principali, lettere di Giuseppe Cernazai a Leonardo Brumati.

BSAU b1 e b2 – Biblioteca del seminario arcivescovile di Udine, Fondo Cernazai, b1 e b2, Archivio, VI/4, Biblioteca e lasciti.

Cantù, Cesare (1856): Storia degli italiani. Torino, UTET, t. 6.

Cernazai, Giuseppe Carlo (1811): Metodo di nutrire i vitelli colle patate e pomi di terra. *Annali di agricoltura del Regno d’Italia*, 29, 154–156.

Cernazai, Giuseppe Carlo (1812): Delle castagne impiegate qual succedaneo al caffè. *Annali di agricoltura del Regno d’Italia*, 13, 239–244.

Cittadella, Alex (2016): Girolamo Venerio, Agronomia Meteorologia e in Friuli fra Settecento e Ottocento. Trieste, Edizioni Università di Trieste.

De Renzi, Salvatore (1845): Storia della medicina in Italia, v. 5. Napoli, Filiale Sebezio.

Donazzolo Cristante, Cristina (1983): Cortenovis, Mario. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 29. [https://www.treccani.it/enciclopedia/mario-cortenovis_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/mario-cortenovis_(Dizionario-Biografico)/) (ultima consultazione: 2022-03-18).

Faganel, Jože (1999): Zoisovi rokopisi. Ljubljana, ZRC SAZU.

Farinelli, Patrizia (2020): Da Dante a Casanova: Libri in italiano nella biblioteca di Zois. *Kronika*, 68, 2, 181–190.

Farinelli, Patrizia (2022): Od naravoslovja do književnosti: knjige v italijanščini v knjižnici barona Zoisa. In: Vidmar, Luka (ed.): *Zois. Študije*. Ljubljana, Založba ZRC.

Ferino, Giovanni (2015): Una rete di saperi che supera i confini. Giuseppe Carlo Cernazai (1773–1849) ed i suoi corrispondenti. Tesi di laurea. Università degli studi di Udine, Dipartimento di studi umanistici e patrimonio culturale, corso in Studi storici dal Medioevo all’età contemporanea.

Jameson, Robert (1820): A System of Mineralogy in Which Minerals are Arranged According to the Natural History Method. 3rd Edition. Edinburg, A. Constable & co.

Jeršek, Miha (2019): Zbirka mineralov barona Sigismonda (Žige) Zoisa / Baron Sigismondo Zois Mineral Collection. Scopolia, 97, 37–90.

Kacin, Marija (2001): Žiga Zois in italijanska kultura / Sigismondo Zois e la cultura italiana. Ljubljana, ZRC SAZU.

Kacin, Marija (2019): Žiga Zois, Casanova in Trst. Ljubljana – Trst – Benetke. Trieste, Bogataj.

Klemun, Marianne (2000): Internationale Kontakte und Funktionen des Mineraliensammelns am Beispiel von Sigmund Zois (1747–1819). *Berichte der Geologischen Bundesanstalt*, 51, 13–20.

Millosevich, Federico (1932): Dolomieum, Déodat-guy-Silvain-Tancrède Gratet de https://www.treccani.it/enciclopedia/dieudonne-sylvain-guy-tancrede-de-gratet-de-dolomieu_%28Enciclopedia-Italiana%29/ (ultima consultazione: 2022-03-18).

MNHN ms 1994/ 900-903 – Bibliothèque centrale du Musée de l’histoire naturelle, Paris, ms 1994/ 900-903.

NMS RAR M13 P8–P9 – Narodni muzej Slovenije, Zoisovi rokopisi.

NMS RAR M5 P1–P21 – Narodni muzej Slovenije, Zoisovi rokopisi.

Pederoda, Carla (2021): Un botanico udinese dell’Ottocento, Giuseppe Carlo Cernazai e il suo erbario. In: *Cultura in Friuli 5: settimana della cultura friulana = setemane de culture furlane*, 6–16 maggio 2021. Udine, Società filologica friulana (in corso di stampa); conferenza videoregistrata (2021-05-09) <https://www.setemane.it/?s=Cernazai&taxonomy=anno&term=2021&anno=2021> (ultima consultazione: 2022-03-18).

Rossi, Elena (2000): Alle origini della collezione libraria dell’udinese Pietro Cernazai. *Amici dei musei: bollettino dell’Associazione udinese Amici dei musei e dell’arte*, 10, 6, 5.

Salvemini, Biagio & Francesco Benigno (2015): Progetto storia – Percorsi interdisciplinari. Scienza, tecnica e società, vol. II., 1650–1900. Bari, Laterza.

Šumrada, Janez (2000): Hacquet, Žiga Zois in francoski naravoslovec Picot de La Peyrouse. *Scopolia*, 44, 1–34.

Šumrada, Janez (2001): Žiga Zois in Déodat de Dolomieu. *Kronika*, 49, 1/2, 65–72.

Svoljšak, Sonja (2019): Knjižnica Žige Zoisa: med osebnimi in javnimi razsvetlenskimi agendami. In: Svoljšak, Sonja & Luka Vidmar (ed.): *Knjižnica barona Žige Zoisa*. Ljubljana, NUK, 9–82.

Svoljšak, Sonja & Luka Vidmar (ed.) (2019): Knjižnica barona Žige Zoisa: središče razsvetljske kulture na Slovenskem = Baron Sigismund Zois’s Library: the Centre of Enlightenment Culture in Slovenia. Ljubljana, NUK.

Trampus, Antonio (1990): Talent et erudition: Casanova nelle lettere del barone Sigismondo Zois. *L’Intermédiaire des casanovistes. Etudes et informations casanoviennes*, 7, 25–35.

Valenčič, Vlado, Faninger, Ernest & Nada Gspan-Prašelj (2013): Zois pl. Edelstein, Žiga (1747–1819). *Slovenska biografija*. Ljubljana, SAZU. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi872726/#slovenski-biografski-leksikon> (ultima consultazione: 2022-03-18).

Vidmar, Luka (2020): Grandi speranze di bene: Metternich, Wrba and Lažanský at the Zois Palace in May 1816. *Acta Histriae*, 28, 2, 243–265.

received: 2021-04-20

DOI 10.19233/ASHS.2022.15

RACCONTO DI VIAGGIO E ATTIVISMO POLITICO: UN ARTICOLO DI BRUNO ROSELLI NELLA STAMPA AMERICANA SULLA »QUESTIONE MONTENEGRINA«

Olivera POPOVIĆ

Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Crna Gora
e-mail: oliverap@ucg.ac.me

Slavko BURZANOVIĆ

Univerzitet Crne Gore, Istorijски institut, 81000 Podgorica, Crna Gora
e-mail: sburzanovic@ucg.ac.me

SINTESI

L'articolo prende in esame il contenuto, il contesto e l'eco di un racconto di viaggio sul Montenegro di Bruno Roselli, un professore italiano che ha cercato di attirare l'attenzione del pubblico americano sugli eventi in Montenegro dopo la scomparsa di questo piccolo regno balcanico dalla mappa politica europea successivamente alla Prima guerra mondiale. In seguito all'analisi imagologica dell'articolo di Roselli, gli autori sottolineano l'uso propagandistico di questo e di altri articoli simili negli Stati Uniti e in Italia, nonché l'approccio alla "questione montenegrina" dei circoli politici americani e italiani.

Parole chiave: Bruno Roselli, questione montenegrina, racconto di viaggio, *Outlook*, *Adriatico Nostro*, Antonio Baldacci

TRAVEL WRITING AND POLITICAL ACTIVISM: AN ARTICLE BY BRUNO ROSELLI IN THE AMERICAN PRESS ON THE »MONTENEGRINE QUESTION«

ABSTRACT

The article examines the content, context and echo of a travel account about Montenegro by Bruno Roselli, an Italian professor who tried to draw the attention of the American public to the events in Montenegro after the disappearance of this small Balkan kingdom from the political map of Europe after the First World War. Following the imagological analysis of Roselli's article, the authors emphasize the propaganda value of this and other similar articles in the United States and Italy, as well as the approach in both American and Italian political circles to the "Montenegrin question".

Keywords: Bruno Roselli, the Montenegrin question, travel story, *Outlook*, *Adriatico Nostro*, Antonio Baldacci

INTRODUZIONE

L'interesse per il Montenegro di autori stranieri a cavallo tra l'Ottocento e il Novecento fu principalmente motivato da eventi storici che avevano segnato questo Paese. Dalla fine del XIX secolo, questi avvenimenti furono seguiti con particolare attenzione dal pubblico italiano, sia per ragioni politiche che per quelle economiche e dinastiche. L'instaurazione di rapporti di parentela tra le dinastie montenegrina e italiana nel 1896, con il matrimonio del principe ereditario italiano Vittorio Emanuele e la principessa montenegrina Jelena Petrović Njegoš, contribuì notevolmente a stimolare l'interesse degli italiani per questo piccolo principato balcanico (Burzanović & Popović, 2016, 512, 514). L'interesse politico ed economico del governo italiano in quest'area si intensificò soprattutto dopo il crollo della sua politica coloniale in Africa (1896).

I giornalisti italiani hanno spesso fornito informazioni di prima mano sulla situazione in Montenegro sotto forma di racconto di viaggio, perché questo genere ha permesso loro di plasmare la propria esperienza nella letteratura e di presentarla come una sorta di avventura, trattando vari argomenti, da quelli scientifici a quelli politici, pur mantenendo la loro posizione di testimoni oculari e insistendo sul lato documentaristico e sulla veridicità delle loro opinioni. In questo modo, mescolando *utile dulci*, gli autori potevano contare su una cerchia di lettori molto più ampia rispetto a quelli che pubblicavano relazioni o opere scientifiche. Mentre durante il XIX e l'inizio del XX secolo gli autori di libri odepotici si sono occupati di un ampio spettro di diverse sfere della vita sociale montenegrina, dai tempi delle Guerre balcaniche, nei racconti di viaggio degli italiani sul Montenegro prendono il sopravvento i temi politici (Popović, 2018, 29–48). Ne fu ispirato Bruno Roselli, un membro della diaspora italiana che con i suoi testi si rivolgeva al pubblico americano. Lo scopo di questo articolo è quello di fare luce sulle sue attività intellettuali e pubbliche volte ad aggiornare la questione del destino dello Stato montenegrino dopo la perdita della sua indipendenza con la conclusione della Prima guerra mondiale. Questo problema ha avuto un posto particolare nella politica estera dell'Italia, i cui interessi sono stati promossi da Roselli.

Basato sulla stampa d'epoca e sul materiale archivistico, il presente articolo fornisce risposte alle domande su chi fosse Bruno Roselli¹, come

abbia cercato di attirare l'attenzione degli emigrati italiani in America sulla questione montenegrina, come abbia visto il Montenegro, come abbia percepito i rapidi cambiamenti di cui è stato testimone dopo la sua annessione al Regno dei Serbi, Croati e Sloveni, e quanto sia effettivamente affidabile e utilizzabile il suo racconto di viaggio come fonte storica. L'analisi imagologica e il metodo di lettura attenta (*close reading*) permettono di esaminare come Roselli abbia utilizzato la sua testimonianza a fini propagandistici. Attingendo al metodo comparativo si determina l'originalità delle opinioni di Roselli e il posto assegnato al suo testo rispetto ad altri libri e opere che furono allora pubblicati sull'argomento. L'attenzione è rivolta anche alla ricezione del racconto di viaggio di Roselli nel suo ambiente d'origine, cioè l'Italia. Le opere di Bruno Roselli non sono state finora oggetto di ricerca scientifica.

LA PERSONALITÀ POLIEDRICA DI BRUNO ROSELLI

Bruno Roselli, nacque nel 1887 a Firenze e terminò gli studi di giurisprudenza presso l'Università degli Studi di Urbino nel 1911. Nello stesso anno iniziò a tenere una serie di conferenze sulla cultura italiana in America e nel 1915 diventò uno dei fondatori e Vicepresidente dell'Associazione degli insegnanti di lingua italiana negli USA. Partecipò alla Prima guerra mondiale come volontario, svolgendo compiti di intelligence². Il suo impegno accademico, che includeva una serie di conferenze in quaranta paesi americani e in Canada, gli servì anche per promuovere gli interessi italiani e per evidenziare i meriti del Partito Nazionale Fascista (Salvemini & Roselli, 1927), il che gli portò elogi dal suo leader Benito Mussolini. Dal 1919 al 1933 Roselli insegnò la lingua italiana alla Vassar University, nello stato di New York, e poi in altre università americane, ma lì, col tempo, le sue simpatie per il partito fascista iniziarono a essere invise. Si trasferì in Argentina nel 1940 e presso l'Università di Cuyo, a Mendoza, fondò un programma di studio per la lingua italiana. Concluse la sua carriera di insegnante in Perù, presso l'Università di San Marcos, dove insegnò storia dell'arte, dedicandosi alla campagna per la preservazione del patrimonio architettonico di Lima. Il suo studente e in seguito vincitore del premio Nobel per la letteratura Mario Vargas Llosa dedicò una delle sue opere a questo tema³.

1 Sebbene in alcune fonti il suo nome sia scritto come Bruno Rosselli, gli autori del presente contributo si sono decisi per la variante con cui erano firmati i suoi articoli.

2 *The Outlook*, 22. 2. 1922: Contributors' Gallery, 315.

3 Si ritiene che un personaggio di nome Aldo Brunnelli di questo pièce di Llosa (*El Loco de los Balcones*, 1933) corrisponda a Roselli (Cf. Vassar Encyclopedia, 2021).

Durante i decenni passati in America, Roselli fu anche addetto presso l'Ambasciata italiana di Washington. Pubblicò numerosi articoli su periodici, trattando principalmente argomenti di natura politica (Di Giovanni, 2009, 173). Dopo la fine della Prima guerra mondiale mostrò interesse per le relazioni geopolitiche nel Mediterraneo, soprattutto per la posizione dell'Italia nella nuova costellazione di forze, nonché per i problemi interni che in quel momento questo Paese stava affrontando (Roselli, 1920; Roselli, 1922a; Roselli, 1922b; Roselli, 1923a; Roselli, 1923b). Da tali interessi derivò appunto l'interesse di Roselli per il Montenegro.

LA TESTIMONIANZA DI ROSELLI SUL MONTENEGRO

Roselli fu uno degli autori che si sono serviti della forma odepórica per affermare alcune opinioni politiche. Il suo articolo "Rifling the Eagle's Nest" tratta la situazione in Montenegro dopo l'annessione di questo Paese al Regno dei Serbi, Croati e Sloveni (Roselli, 1923c). È stato pubblicato nel dicembre 1923 sull'importante settimanale americano *The Outlook*, che si occupava di questioni socio-politiche e religiose⁴. Questa rivista aveva scritto sul Montenegro in diverse circostanze, principalmente in tono apologetico: in occasione della guerra montenegrino-turca del 1876–1878, delle nozze Savoia-Petrović (1896), della proclamazione del Regno del Montenegro (1910), delle Guerre balcaniche (1912–1913), della Prima guerra mondiale e della perdita di indipendenza dello Stato, prestando attenzione anche alla persona e all'opera del principe Nikola Petrović Njegoš (Vacaresco, 1905).

Come motivo della sua visita in Montenegro, Roselli ha citato il desiderio di vedere di persona come vivevano i Montenegrini nel nuovo Stato, dopo che il Montenegro aveva perso la propria indipendenza nel 1918. Ha descritto il suo viaggio prendendo le vesti di un "turista" e fornendo pochissimi dettagli sugli incontri e sugli eventi che avevano segnato la sua permanenza di dieci giorni in questo Paese.

Provenendo da Cattaro, aveva visitato la capitale montenegrina Cettigne e il porto di Antivari, ma non è chiaro quando abbia esattamente visitato il Montenegro, come abbia raggiunto Cattaro, da solo o in compagnia di qualcuno, quali luoghi sia riuscito a vedere, né quali attività abbiano segnato il suo soggiorno in Montenegro⁵. Sulla base delle informazioni fornite nell'articolo di Roselli sulla Dalmazia, pubblicato nel marzo 1924 nella stessa rivista, si può concludere che egli abbia visitato il Montenegro nell'estate del 1923 (Roselli, 1924, 435). Il flusso narrativo che fa da filo conduttore nel suo racconto di viaggio è scaturito dall'intenzione dell'autore di segnalare i cambiamenti politici e sociali avvenuti in Montenegro con l'annessione di questo regno alla Serbia.

Nelle descrizioni del paesaggio lungo il percorso da Cattaro a Cettigne, Roselli testimonia di aver visto numerose case bruciate dei Montenegrini che si erano ribellati al nuovo governo⁶. L'autore afferma che le autorità serbe presentavano i ribelli montenegrini come briganti, ma ne mette in dubbio la veridicità, sottolineando il fatto che il Montenegro, prima delle mutate circostanze politiche, era libero da briganti e da ogni sorta di ladri (Roselli, 1923c, 587)⁷. Roselli enfatizza che le informazioni sulla reale situazione in Montenegro difficilmente raggiungevano l'opinione pubblica internazionale. A suo avviso, il divieto di pubblicare il rapporto ufficiale della missione britannica sulla situazione in questo Paese ne era una indubbia prova⁸. Qualificando quella situazione come "terrore generale", l'autore rileva la grande presenza di soldati armati serbi, i numerosi controlli della polizia e la limitazione della libertà di movimento dei cittadini. Afferma che la strada da Cattaro a Cettigne non poteva essere percorsa dopo le sei del pomeriggio. La sua attenzione era anche attirata dalla simbolica marcatura del territorio con le iniziali "A" e "P", sormontate dalla corona serba, scritte in pietra nera nelle posizioni più in vista della montagna, in onore del sovrano serbo Pietro Karadordević e di suo figlio reggente Alessandro. Trattando il fenomeno della

4 La rivista usciva a New York dal 1870 al 1935, prima con il nome di *The Christian Union* (fino al 1893), e tra i collaboratori vi fu anche il presidente degli Stati Uniti Theodore Roosevelt, dopo la scadenza del suo mandato (Cf. Mott, 1930, 422–435; Roosevelt, 2021).

5 Nella rivista *Carroccio* si afferma che questo autore visitò più volte la costa orientale dell'Adriatico (Gli Italiani negli Stati Uniti, 1924, 361).

6 Gli oppositori dell'annessione del Montenegro alla Serbia sollevarono un'insurrezione all'inizio del 1919, che subì un fallimento militare, ma attirò l'attenzione dell'opinione pubblica europea sulla "questione montenegrina". Le attività di guerriglia dei ribelli continuarono negli anni successivi (Cf. Vujović, 1962, 331–370).

7 Un racconto simile è riportato nel diario del capitano Jaffe Louis (1888–1950), funzionario della Croce Rossa americana che nel 1919 era responsabile del servizio di notizie della Commissione per i Balcani. Gli scritti di Louis, che ha ricevuto il Premio Pulitzer nel 1929, sono conservati nella biblioteca dell'Università della Virginia (Cf. Čagorović, 2018, 57–58).

8 La formazione di questa commissione e la pubblicazione del suo rapporto furono particolarmente caldegiate dal professore britannico Alexander Devine (1865–1930), che, difendendo il diritto all'indipendenza del Montenegro, pubblicò diversi testi su questo argomento e scrisse instancabilmente al presidente degli Stati Uniti Wilson. Nel rapporto del membro americano della commissione, il colonnello Sherman Miles, furono confermate le accuse di repressione e venne espressa la conclusione che lasciare il Montenegro alla Serbia sarebbe stato un "crimine politico". Il rapporto del membro britannico della missione, il conte John de Salis, dimostra che le sue conclusioni erano in linea con quelle di Miles (Cf. Treadway, 1991, 9–12).

marcatura dello spazio, l'autore sottolinea anche la soppressione dei simboli della dinastia montenegrina attraverso il processo di autocensura. Infatti, Roselli descrive la bizzarra situazione in cui si era trovato non riuscendo a scoprire dai Montenegrini a chi fosse dedicato un imponente monumento nella capitale montenegrina Cettigne, né di trovare una persona che accettasse di accompagnarlo al luogo dove si trovava, tanto che solo in Dalmazia fu in grado di scoprire che si trattava del monumento dedicato al vescovo Danilo, l'antenato della dinastia montenegrina Petrović Njegoš, per il quale la bozza era stata fatta dalla regina italiana Jelena, figlia del defunto re montenegrino Nikola I Petrović Njegoš. L'autore fornisce anche una fotografia del monumento, l'unica presente nell'articolo.

Anche in tali circostanze, Cettigne ha lasciato una forte impressione su Roselli. Egli paragona la capitale montenegrina persino a un paradiso "che non fu mai forse abitato da angeli ma che certamente è ora popolato da diavoli" (Roselli, 1923c, 588). L'immagine vivida e nostalgica dell'ex capitale, dove il vecchio re amministrava la giustizia una volta alla settimana seduto sotto un vecchio olmo, della minuscola città dove era cresciuta la regina italiana, è messa in contrasto con la cupa immagine della borgata provinciale senza vita dove il palazzo reale era trasformato negli uffici del nuovo stato jugoslavo. Il monastero di Cettigne in cui Ivan Crnojević, il fondatore della capitale montenegrina⁹, aveva condotto la vita di "profeta e di condottiero politico-religioso" Roselli lo descrive come "chiuso e silenzioso". L'autore percepisce le chiuse residenze ufficiali dei rappresentanti delle grandi Potenze come "case estive in fronte a un mare di dicembre" che stavano come testimoni della tragedia. Il silenzioso declino dello stato montenegrino è rappresentato anche attraverso la descrizione dello yacht del re Nikola, che l'autore aveva visto ad Antivari. Questo vascello, scriveva Roselli, "rosso dalla ruggine e verde dall'erba" si disintegrava "con una tristezza così toccante, così caratteristica delle navi morenti, che mi è sempre sembrato che avessero abbastanza anima per sapere che erano condannati, ma non abbastanza vita per combattere la morte" (Roselli, 1923c, 588).

Mentre la descrizione di Cettigne in questo articolo è servita all'autore a mettere in risalto il crollo della dinastia montenegrina e l'atmosfera di ansia e paura in cui viveva la popolazione, la sua descrizione di Antivari mirava a evidenziare le perdite subite dagli uomini d'affari italiani a causa della mutata situazione politica. Roselli rimarca che le

attività della *Compagnia di Antivari* avevano svolto un ruolo importante nella competizione italo-austriaca per la supremazia economica nell'Adriatico. Annotando la sua conversazione con gli Italiani che vi erano rimasti, e il cui lavoro nelle nuove circostanze si limitava a salvaguardare la proprietà della società, l'autore menziona l'infrastruttura portuale e ferroviaria che questa società aveva costruito in Montenegro e le sue precedenti attività economiche, ormai cadute in letargo.

La responsabilità principale per la rovina del Montenegro Roselli la attribuisce alle Grandi Potenze. "Povera gente, li abbiamo traditi" – afferma il capitano del piroscafo, un dalmata originario di Fiume, con il quale Roselli si era incontrato ad Antivari. Condividendo questa opinione, l'autore analizza il ruolo di ciascuna delle Grandi Potenze in relazione alla "questione montenegrina" e alle varie implicazioni della sua risoluzione. Riguardo alla Francia e all'Inghilterra, cita gli interessi politici da cui erano mossi questi Paesi, valutando che la Francia doveva mantenere la Serbia come sentinella contro l'Italia, mentre l'Inghilterra non poteva tollerare che l'Adriatico fosse troppo italiano. Per quanto riguarda l'Italia e l'America, Roselli mette in primo piano l'aspetto etico della questione. Secondo l'autore, l'Italia aveva tradito il Montenegro, sebbene essa fosse "la più vicina e la più cara" di tutti i paesi, e l'America aveva promesso la restaurazione del Montenegro, come lo avevano fatto tutti gli altri, ma si teneva "appartata da tutti i suoi poveri parenti europei" (Roselli, 1923c, 589). In questo contesto, l'autore cita la famosa dichiarazione di Herbert Gladstone alla Camera dei Lord britannica: "Che cosa sarebbe accaduto di peggio al Montenegro se, invece di essere stato il nostro alleato dalla prima ora, avesse combattuto contro di noi?" (Roselli, 1923c, 586)¹⁰.

Spiegando queste tesi, Roselli presenta ai lettori informazioni sugli eventi che avevano portato alla scomparsa del Montenegro dalla mappa politica Europea, come l'impedimento del ritorno del re Nikola dall'esilio in Francia, l'organizzazione di un'assemblea a Podgorica nel 1918 per formalizzare l'adesione del Regno del Montenegro al Regno di Serbia e il consenso dell'Italia a chiudere la "questione montenegrina" nel 1922. Nella parte introduttiva del suo racconto di viaggio, l'autore cita varie voci in ambienti diplomatici, ma anche in altri circoli, in base alle quali la responsabilità di un esito così sfavorevole per il Montenegro era da attribuirsi al governo reale montenegrino, a causa di presunti negoziati segreti con l'Austria.

⁹ Ivan Crnojević (1442–1490), il più potente sovrano della terza dinastia montenegrina Crnojević, governò il Montenegro dal 1465 fino alla sua morte.

¹⁰ Anche il padre del visconte Gladstone nutriva simpatie particolari per il Montenegro, dedicando un contributo storico a questo Paese (Cf. Gladstone, 1877, 360).

“Se qualche padrone reale del Montenegro non avesse cercato di servire tanto Dio quanto Mam-mone, la sua terra non avrebbe maturato ora un così spaventoso raccolto”, ha sentito dire l'autore da un amico del servizio diplomatico italiano (Roselli, 1923c, 586). Queste insinuazioni Roselli le contrasta, adducendo come prova della lealtà del Montenegro nei confronti degli alleati il fatto che il Paese durante la guerra aveva perso quasi la metà dei suoi soldati. Era convinto che queste voci venissero usate per scoraggiare personalità di spicco della scena politica e culturale europea nel loro desiderio di aiutare il Montenegro con le loro apparizioni pubbliche, mentre un'intera nazione rimaneva ricattata. Riferendosi ai disordini interni che avevano colpito molti paesi dopo la fine della Prima guerra mondiale, l'autore li considerava una giusta punizione per “la più vergognosa opera di Real-Politik” degli alleati, cioè “tradimento, imbavagliamento e impiccagione del loro amico” (Roselli, 1923c, 589). Roselli, quindi, paragona il Montenegro allo spirito di un uomo assassinato che non può darsi pace finché non punisce i suoi carnefici.

Nel testo di Roselli viene fornita una breve descrizione della baia delle Bocche di Cattaro, in cui vengono enfatizzate le somiglianze e i legami con le località costiere italiane. In questo contesto, l'autore scriveva di Cattaro come di un simbolo della civiltà latina. Questa città economicamente sviluppata sulla costa orientale dell'Adriatico era allo stesso tempo un simbolo dei benefici a cui i Montenegrini avevano rinunciato per poter vivere liberamente¹¹. Coltivando la visione romantica dei Montenegrini come eroi che avevano preservato la loro purezza di spirito grazie ai sacrifici e all'isolamento¹², l'autore continua la tradizione del *discorso eroico* su questo popolo, che aveva preso vita nella seconda metà dell'Ottocento, specialmente durante la Grande Crisi d'Oriente del 1875–1878 (Cf. Šistek, 2009, 265–266).

Oltre ai legami storici, economici e dinastici, Bruno Roselli cercò di evidenziare anche i legami culturali tra il Montenegro e la sua patria. Nell'introduzione al suo racconto di viaggio, egli sottolinea la forte impronta della cultura italiana sulla costa adriatica orientale, che si rifletteva

particolarmente nell'uso della lingua italiana in varie occasioni, soprattutto quelle formali. Inoltre, l'autore non esita a chiamare l'italiano la lingua “dell'unica vera civiltà che questo mare abbia mai sentito” (Roselli, 1923c, 586). Roselli riconosceva l'influenza della lingua italiana anche nel fatto che il nome dello Stato montenegrino è conosciuto nel mondo attraverso la sua traduzione in italiano. Pensando a quel nome, egli mette in risalto anche il fatto che le autorità del Regno dei Serbi, Croati e Sloveni non avevano incluso il popolo montenegrino nel nome ufficiale dello Stato, quindi i Montenegrini, a differenza dei loro vicini, non erano menzionati. Pertanto, secondo l'autore, al momento della sua visita, il Montenegro non aveva più “nemmeno un nome”, era “solamente una memoria” (Roselli, 1923c, 586). Sottolineando la secolare tradizione libertaria montenegrina, l'autore conclude che i Serbi erano riusciti in qualcosa in cui nemmeno i Turchi né gli Austriaci avevano potuto avere successo.

IL TENTATIVO DI ATTUALIZZARE LA QUESTIONE MONTENEGRINA IN AMERICA

L'articolo di Roselli era più rivolto al pubblico americano, poiché i membri dell'emigrazione montenegrina in America potevano apprendere vari aspetti della “questione montenegrina” in modo molto più dettagliato e documentato dagli articoli di diversi giornali montenegrini e slavi meridionali lì pubblicati, che hanno scritto su questo problema dal punto di vista sia degli oppositori che dei sostenitori del nuovo governo¹³. Il momento della pubblicazione dell'articolo di Roselli coincide con il periodo di permanenza negli Stati Uniti dell'autoproclamato Primo Ministro del governo montenegrino in esilio, Jovan Plamenac, giunto nel Paese nella primavera del 1923, dopo essere stato espulso dalle autorità italiane, nello spirito dell'Accordo di Rapallo sulla determinazione dei confini firmato tra l'Italia e il Regno dei Serbi, Croati e Sloveni¹⁴. Plamenac rimase in America dal 1923 al 1924 con l'intento di ottenere il maggior numero possibile di sostenitori favorevoli all'idea di restaurare l'indipendenza del Montenegro (Larson, 2020, 70–73). Collaborò con

11 Una descrizione un po' più dettagliata di Cattaro è stata data da Roselli nel suo articolo sulla Dalmazia pubblicato il 12 marzo 1924 nella stessa rivista, dove l'autore sottolinea l'influenza veneziana in questa città (Cf. Roselli, 1924, 434–437).

12 L'idealizzazione romantica del Montenegro come antica comunità sana ed eroica è presente anche nelle opere di altri autori di libri odeporeici stranieri (Cf. Jezernik, 2004, 103, 141; Čagorović & Carmichael, 2006, 62, 66).

13 Tali erano, ad esempio, i giornali *Crnogorski glasnik*, che usciva a Detroit e rappresentava le idee del *Partito montenegrino di lavoratori e contadini*, e *Amerikanski glasnik Crnogoraca*, che usciva a Chicago come l'organo ufficiale dell'associazione emigrante montenegrina chiamata *Alleanza di montenegrini indipendenti* (Cf. Vujović, 1962, 467).

14 Jovan Plamenac (1873–1944) è stato un importante politico montenegrino e uno dei leader dell'Insurrezione di Natale (1919) contro l'adesione del Montenegro alla Serbia dopo la Prima guerra mondiale. Fallita l'insurrezione, fuggì in Italia dove fu Primo Ministro del Montenegro in esilio dal 1919 al 1921. Fu sostituito da Milutin Vučinić e dopo la sua morte Plamenac si autoproclamò presidente, rifiutandosi di riconoscere la regina Milena Petrović-Njegoš come governatrice (Cf. Burzanović, 2020, 473–480, 524–525).

l'Alleanza dei montenegrini indipendenti guidata da Luigi Criscuolo, un italiano delegato del Montenegro negli Stati Uniti dal 1921 e uno dei più accesi sostenitori della sua restaurazione, che per il suo impegno ricevette l'alta decorazione montenegrina, l'Ordine del Principe Danilo ¹⁵. Nel gennaio 1922 Criscuolo pubblicò un articolo sulla rivista newyorkese *Forum* dal titolo "Montenegro's betrayal", in cui venivano presentate le stesse tesi politiche presenti anche nell'articolo di Roselli (Criscuolo, 1922, 64–73). L'articolo di Criscuolo fu portato all'attenzione dei lettori della rivista di propaganda italiana *Carroccio*, pubblicata a New York e destinata agli emigranti italiani, e di cui Criscuolo e Roselli erano collaboratori (Gli Italiani negli Stati Uniti, 1921, 746). Nello stesso spirito, corredato da molte più considerazioni storiche e politiche, era stato scritto il libretto *Montenegro: the crime of the peace conference*, dal pubblicista americano Whitney Warren, anche esso uscito alle stampe nel 1922 (Warren, 1922) ¹⁶. La redazione della rivista *Carroccio* aveva informato i propri lettori anche di questo libretto (Gli Italiani negli Stati Uniti, 1922, 656). Presso il pubblico americano, questo argomento non ebbe un impatto significativo. Nei confronti del Montenegro, il governo degli Stati Uniti optò per la politica di "fait accompli", nonostante avesse a disposizione il rapporto della missione investigativa anglo-americana, che aveva confermato le accuse di una violenta annessione di questo paese (Cf. Živojinović, 1996, 361–409).

L'ECO DEL TESTO DI ROSELLI IN ITALIA

L'articolo di viaggio di Bruno Roselli fu pubblicato anche in italiano, in versione un po' più breve, nel 1924, sul mensile milanese *Adriatico nostro*, che propagandava gli interessi nazionali italiani nell'Adriatico (Baldacci, 1924a, 224–226). Fu curato da Antonio Baldacci, un botanico che aveva dedicato gran parte della sua carriera alla ricerca scientifica e alle attività economiche in Montenegro, e dal 1921 era molto operoso nelle attività di diversi comitati filo-montenegrini, in particolare quello fondato a Bologna ¹⁷. Oltre al lavoro uma-

nitario, questo comitato si occupò anche di lavoro politico, come dimostra l'appello dei suoi membri al pubblico italiano durante l'organizzazione di manifestazioni a sostegno del Montenegro ¹⁸.

Baldacci ha accorciato l'introduzione dell'articolo di Roselli, nonché la parte in cui era descritta la storia delle attività economiche italiane in Montenegro. Dal testo originale ha rimosso diversi riferimenti alla cultura anglosassone e, infine, ha aggiunto la sua conclusione, in cui concordava con il giudizio dell'autore riguardo alla difficile situazione dei Montenegrini, confutando quelli che, come egli afferma, "pagati dai serbi" sostenevano che il Montenegro all'interno del nuovo Stato stava trovando prosperità (Baldacci, 1924a, 226). Il contributo di Baldacci comprende anche un'ode del console montenegrino a Costantinopoli, Ivan Jovičević, intitolata "Gli Undici Vendicatori", in cui è cantata la morte di undici insorti montenegrini vicino a Nikšić il 28 dicembre 1923 ¹⁹. Come indicato nell'articolo, la canzone di Jovičević era stata precedentemente pubblicata su *Amerikanski glas Crnogorca* [La voce del Montenegrino d'America] ²⁰, e tradotta in italiano da Giacomo Golfer, segretario politico del Comitato italiano per l'indipendenza del Montenegro.

Il testo pubblicato sulla rivista italiana, per via della parte introduttiva più sintetica e per la presenza di una poesia in cui si descrive la sofferenza dei Montenegrini, ha una dimensione emotiva più pronunciata. Tenendo conto degli altri articoli sul Montenegro pubblicati in entrambe le riviste citate, è ovvio che la rivista *Outlook* aveva più una dimensione informativa, mentre la redazione di *Adriatico Nostro* aveva assunto una posizione più attiva, cercando di incoraggiare i propri lettori a fornire supporto o un aiuto concreto ai Montenegrini.

L'insoddisfazione di alcuni circoli italiani per l'esito della Conferenza di Versailles (1919) e soprattutto per la posizione dell'Italia sull'Adriatico dopo la delimitazione dei confini tra il Regno dei Serbi, Croati e Sloveni con il Regno d'Italia influì sulla solidarietà con i combattenti montenegrini per l'indipendenza. Ad alcuni circoli politici italiani, la

15 Criscuolo era diventato delegato negli Stati Uniti attraverso il Comitato internazionale per l'indipendenza del Montenegro costituito a Ginevra, con il compito di interessare il Congresso e il Senato Usa alla "questione montenegrina" (Cf. Larson, 2020, 70; Tomasi, 2002, 1250; Vujović, 1962, 449).

16 Questa pubblicazione fu tradotta in italiano l'anno successivo.

17 Sugli interessi e sulle attività di Baldacci in Montenegro cf. Burzanović, 2008.

18 Vedi *Adriatico Nostro* (1922); Ranelletti (1922); Mollica (1922); Guerrazzi (1922); Il Montenegro vittima della dominazione serba (1923); Rocco (1923).

19 La rivista *Adriatico Nostro* ha informato l'opinione pubblica italiana anche di quest'evento. V. Baldacci (1924b). Baldacci in questo articolo paragona l'episodio montenegrino al fallito tentativo del rivoluzionario italiano Carlo Pisacane (1818–1857) di provocare una rivolta contro i Borboni nel Regno delle Due Sicilie con un piccolo gruppo di mazziniani, che si è conclusa con la strage di un gran numero dei ribelli.

20 Questo settimanale era contrario all'annessione serba del Regno del Montenegro, propagandando il sistema federale della Jugoslavia. La poesia "Gli Undici Vendicatori" fu pubblicata in questo periodico il 29 marzo 1924 (n. 11) (Cf. Adžić, 2021).

“questione montenegrina” servì come strumento per criticare il lavoro del governo italiano (Burzanović, 2020, 510–516). I più prominenti critici all’interno del Parlamento italiano e i più decisi combattenti per la restaurazione del Montenegro furono i membri del Partito Nazionale Fascista. Tuttavia, dopo la salita al potere, il loro leader Benito Mussolini continuò la politica dei governi precedenti e, più energicamente dei suoi predecessori, pose fine a tutte le attività politiche dell’emigrazione montenegrina in Italia e nel gennaio 1924 concluse un accordo con il governo jugoslavo a Roma (Burzanović, 2020, 525–526). Nello stesso tempo, le autorità jugoslave stroncarono la resistenza degli ultimi gruppi ribelli in Montenegro, il che portò alla perdita di interesse del pubblico sia italiano che americano per la “questione montenegrina” (Burzanović, 2020, 521–526).

La pubblicazione dell’articolo di Roselli sulla rivista americana *Outlook* e della sua traduzione sul mensile italiano *Adriatico Nostro* rappresenta, quindi, un altro contributo all’internazionalizzazione della “questione montenegrina”, dopo una serie di fallimenti nel risolverla a favore del Montenegro alle conferenze internazionali tenutesi dal 1919 al 1922. Sebbene, dopo l’ascesa al potere, il partito fascista, abbia completamente abbandonato la sua posizione sulla necessità di restaurare lo Stato montenegrino, Roselli continua a scrivere sul Montenegro nello spirito di quel discorso. In tal modo, al pubblico americano e alla diaspora italiana non vengono presentate le posizioni dominanti dei principali circoli politici in Italia, ma si verifica la situazione opposta. Il racconto di viaggio di Roselli fu portato all’attenzione del pubblico in Italia come

una sorta di critica rivolta alla politica estera italiana, evocando la questione montenegrina quando il numero dei suoi sostenitori in Italia era diminuito.

CONCLUSIONE

Bruno Roselli è stato un illustre professore universitario che ha propagato gli interessi imperiali italiani al pubblico americano, da posizioni vicine al Partito Nazionale Fascista. Il suo interesse per il Montenegro derivava dal suo interesse per la questione adriatica. Usando la forma di un racconto di viaggio, per mezzo dell’articolo “Rifling the Eagle’s Nest”, Roselli ha messo in risalto il problema della scomparsa dello stato montenegrino, cioè la questione montenegrina. Egli vi riporta la sua testimonianza di un Paese lacerato dalla guerra e internamente diviso, che aveva perso la sua indipendenza a causa dell’occupazione alleata e che stava subendo la cancellazione della propria identità. Roselli ha posto in esame questo problema sia dal punto di vista dei sentimenti di giustizia e di umanità, sia dal punto di vista degli interessi italiani. Nel suo discorso fu favorita una delle parti in conflitto: gli indipendentisti montenegrini, ai quali, fino alla firma del Trattato di Rapallo, il governo italiano aveva dato un considerevole sostegno.

L’articolo di Roselli è stato strumentalizzato nell’attività propagandistica anche sulla scena politica italiana, come una sorta di critica alla politica estera del Paese, accusata di atteggiamento sleale nei confronti di un Paese alleato, per di più patria della regina italiana, e di negligenza degli interessi italiani nell’Adriatico.

POTOPIS IN POLITIČNI AKTIVIZEM: ČLANEK BRUNA ROSELLIJA V AMERIŠKEM TISKU O »ČRNOGORSKEM VPRAŠANJU«

Olivera POPOVIĆ

Univerza v Črni gori, Filološka fakulteta, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Črna Gora
e-mail: oliverap@ucg.ac.me

Slavko BURZANOVIĆ

Univerza v Črni gori, Zgodovinski inštitut, 81000 Podgorica, Črna Gora
e-mail: sburzanovic@ucg.ac.me

POVZETEK

*Prispevek govori o vsebini, kontekstu nastanka in odmevu potopisa o Črni gori italijanskega avtorja profesorja Bruna Rosellija, ki je želel ameriško javnost opozoriti na tragično usodo Črne gore, ki je kljub temu, da je bila del zmagovite koalicije v prvi svetovni vojni, po njenem koncu izginila s političnega zemljevida Evrope. Avtorja analizirata kontekst obiska in imagološke vidike Rosellijevega članka, pri čemer opozarjata na propagandno uporabo tega in podobnih prispevkov v ZDA in Italiji. Prispevek opozarja na povezavo med Rosellijevim pristopom k črnogorski problematiki in zunanjepolitičnimi idejami italijanskih nacionalistov, kar je tudi z objavo Rosellijevega članka posebej zastopala revija *Adriatico Nostro*. Avtorja poudarjata, da so italijanski fašisti kot najglasnejši zagovorniki obnove Črne gore to vprašanje uporabljali le kot instrument v svojih prizadevanjih za prihod na oblast in da so po uresničitvi tega cilja, bolj energično od prejšnjih vlad, končali delovanje črnogorske emigracije v Italiji.*

Ključne besede: Bruno Roselli, črnogorsko vprašanje, potopis, *Outlook*, *Adriatico Nostro*, Antonio Baldacci

FONTI E BIBLIOGRAFIA

- Adžić, Novak (2021):** Crnogorski junak Savo Raspopović. <https://montenegrina.net/nauka/istorija/crna-gora-u-xx-v/bozicni-ustanak/crnogorski-junak-savo-raspopovic-novak-adzic/> (last access: 2021-03-11).
- Baldacci, Antonio (1924a):** Come un viaggiatore nord-americano ha trovato oggi il Montenegro. *Adriatico Nostro*, 4, 42–43, 224–226.
- Baldacci, Antonio (1924b):** La guerriglia divampa nel Montenegro. Dalla Sapri Montenegrina al fatto d'arme di Nikshich e alla morte eroica del Garibaldi del Montenegro Savo Raspopovich e di dieci suoi compagni. *Adriatico nostro*, 4, 40–41, 199–201.
- Burzanović, Slavko (2008):** Antonio Baldacci e il Montenegro. In: Kilibarda, Vesna & Julijana Vučo (eds.): *Contesti Adriatici, studi di italianistica comparata*. Roma, Aracne, 69–89.
- Burzanović, Slavko & Olivera Popović (2016):** Vico Mantegazza e il Montenegro. *Acta Histriae*, 24, 3, 511–526.
- Burzanović, Slavko (2020):** Crna Gora u Italijanskoj spoljnoj politici, 1861–1923. Podgorica, CANU.
- Čagorović, Nebojša (2018):** Amerikanski crveni krst u Crnoj Gori. In: Burzanović, Slavko & Nebojša Čagorović: *SAD i Crna Gora: misija američkog crvenog krsta u Crnoj Gori*. Podgorica, Crveni krst Crne Gore, 41–79.
- Čagorović, Nebojša & Cathie Carmichael (2006):** Constructing and Rethinking Montenegrin National Identity. *Narodna umjetnost*, 43, 1, 59–74.
- Contributors' Gallery (1922):** The Outlook, 22 February 1922, 315.
- Criscuolo, Luigi (1922):** Montenegro's betrayal. *Forum*, 64–73.
- Di Giovanni, Antonino (2009):** Gaetano Salvemini sotrico del presente politica estera e spionaggio durante il ventennio. In: *Annali della facoltà di Scienze della formazione Università degli studi di Catania*. Catania, Università degli studi di Catania, 149–185.
- Gladstone, William Ewart (1877):** Montenegro: A Sketch. *The Nineteenth Century*, May, 360.
- Gli Italiani negli Stati Uniti (1921):** Carroccio, 6, dicembre, 746.
- Gli Italiani negli Stati Uniti (1922):** Carroccio, 12, dicembre, 656.
- Gli Italiani negli Stati Uniti (1924):** Carroccio, 3, Marzo, 361.
- Guerrazzi, Gian Francesco (1922):** Il Montenegro oppresso. *Adriatico Nostro*, 2, 24, 296–298.
- Il Montenegro vittima della dominazione serba (1923):** *Adriatico Nostro*, 3, 30–31, 70–71.
- Jezernik, Božidar (2004):** Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers. London, Saqi.
- Larson, Ethan (2020):** The New “Old Country” the Kingdom of Yugoslavia and the Creation of a Yugoslav Diaspora 1914–1951. Illinois, Urbana.
- Mollica, Francesco (1922):** La funzione del Montenegro nell'equilibrio adriatico. *Adriatico Nostro*, 4, 24, 283–286.
- Mott, Frank Luther (1930):** A History of American Magazines. Cambridge, Belknap Press.
- Popović, Olivera (2018):** Montenegro in Travel Accounts of Italian Authors in the Period of the Balkan Wars. *International Journal of Euro-Mediterranean Studies*, 11, 1, 29–48.
- Ranelletti, Eutimio (1922):** Per l'indipendenza del Montenegro. *Adriatico Nostro*, 2, 24, 282–283.
- Rocco, G. (1923):** Le condizioni economiche del Montenegro. *Adriatico Nostro*, 3, 30–31, 72–74, 34–35, 126–127.
- Roosevelt, Theodore (2021):** Theodore Roosevelt joins The Outlook. Theodore Roosevelt Brithplace National Historic Site. <https://www.theodorerooseveltcenter.org/Research/Digital-Library/Record?libID=o283073> (last access: 2021-03-11).
- Roselli, Bruno (1920):** II- The Italian lock-in. Labor's Excursion into Politics. *The Outlook*, 10 November, 458–459.
- Roselli, Bruno (1922a):** How Italy Governs her New Teutonic Citizens. *The Outlook*, 22 February, 298–301.
- Roselli, Bruno (1922b):** The New Mediterranean. *The North American Review*, November, 592–604.
- Roselli, Bruno (1923a):** Albania – a Poor Little Rich Land. *The Outlook*, 17 October, 261–263.
- Roselli, Bruno (1923b):** Fiume – the Martyr of Universal Blunders. *The Outlook*, 7 November, 403–406.
- Roselli, Bruno (1923c):** Rifling the Eagle's Nest. *The Outlook*, 5 December, 586–589.
- Roselli, Bruno (1924):** Dalmatia – The Slav Body with a Latin Soul. *The Outlook*, 12 March, 434–437.
- Salvemini, Gaetano & Bruno Roselli (1927):** Italy Under Fascism: Its Economic, Political and Moral Aspects. Stenographic report of the 94th New York Luncheon Discussion, January 22, 1927. New York, Foreign Policy Association.
- Šistek, František (2009):** Naša braća na Jugu: češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006. Cetinje, Podgorica, Matica Crnogorska.
- The Outlook (1923):** Bruno Roselli. 21 November 1923, 478.
- Tomasi, F. Lydio (2002):** Sources Available at the Center for Migration Studies of New York. In: *Emigrazione italiana 1870–1970*. Roma, Ministero per i beni e le attività culturali, 978–1034.

Treadway, John D. (1991): Anglo-American Diplomacy and the Montenegrin Question, 1914–1921. Wilson Center. <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/OP%2026.pdf> (last access: 2021-03-11).

Vacaresco, Hélène (1905): The Prince of Montenegro. *The Outlook*, 3 June, 312–313.

Vassar Encyclopedia (2021): Bruno Roselli. <http://vcencyclopedia.vassar.edu/faculty/prominent-faculty/bruno-roselli.html> (last access: 2021-03-11).

Vujović, Dimitrije (1962): Ujedinjenje Crne Gore i Srbije. Titograd, Istorijski institut Narodne Republike Crne Gore.

Warren, Whitney (1922): Montenegro: the Crime of the Peace Conference. New York, Brentano's.

Živojinović, Dragoljub (1996): Misija Salisa i Majlsa u Crnoj Gori 1919. godine. In: Živojinović, Dragoljub: Crna Gora u borbi za opstanak 1914–1922. Beograd, Vojna knjiga. 361–409.

VERNACULAR ARCHITECTURE OF MALTA

Borut JUVANEČ

Institute of Vernacular Architecture, Prijateljjeva 11, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: borut.juvanec@stoneshelter.org

ABSTRACT

A drystone construction means laying one stone beside another and laying course over course on top. Corbelling is a three-dimensional construction around a central axis and composes a false dome. The article uses the author's documentation and survey, comparison and a historical methodology, revealing their connections to pre-historical monuments. The vernacular architecture of Malta is used as a temporary shelter, apiary, well, irrigation system and hunters' shelters. Such objects are mostly hidden in nature but – sadly- also out of the mind of local people. This important architectural heritage needs more professional work, care and activities aimed at informing people and raising pride in the local culture.

Keywords: Malta, vernacular architecture, drystone, construction, corbelling, girna, migbha

ARCHITETTURA VERNACOLARE MALTESE

SINTESI

Il muro a secco è una costruzione in cui le pietre sono posizionate l'una accanto all'altra, mentre gli strati superiori possono essere sporgenti. La mensolatura è una struttura tridimensionale attorno all'asse verticale centrale e forma una cupola irregolare. Dal presente articolo traspaiono la documentazione dell'autore e ricerche nell'ambito del metodo di revisione, comparativo e storico per rivelare i collegamenti tra l'architettura vernacolare e i monumenti preistorici. L'architettura vernacolare maltese è utilizzata per rifugi occasionali, alveari, pozzi, sistemi di irrigazione e rifugi di cacciatori. Tutti questi edifici sono nascosti nell'ambiente, quindi necessitano di maggiore attenzione, elaborazione professionale, cura e attività per presentare il problema nonché per aumentare la cultura e l'orgoglio della popolazione locale.

Parole chiave: Malta, architettura vernacolare, muri a secco, costruzione, corbeling, girna, migbha

INTRODUCTION

The Maltese archipelago, especially Malta and Gozo, is mainly rocky, and the stone (*globerigina*) is soft and can be cut. The harder stone found on the surface can also be used for drywall constructions. Simple architecture in this style is extremely rich in Malta, especially *girna* (plural: *giren*), structures for hunters, and carved architecture such as *apia-ries* and wells, also with irrigation systems. Today, this architecture is almost no longer in use, disappearing both in the environment and in memory. There are few professional treatments, even less quality documentation. Despite the fact that some solutions are unique, there are few even scientific works, so it is not surprising that there are works by non-professionals, laymen in the field, but are a valuable contribution to the knowledge of this disappearing culture. On the other hand, Malta has an extraordinary number of prehistoric monuments in stone, which are richly and elaborately worked and are a model for vernacular architecture. The presentation of simple Maltese stone architecture is based on the composition of a transparent, comparative, developmental and historical methodology. It thus encroaches on various fields of science and provides a basis for further processing by various disciplines, its main purpose being to challenge scientists to present an in-depth treatment from their side as well.

DRYSTONE

Stone is a perfect building material. The simplest construction is laying one stone beside another and laying course over course on top (Rholf, 1963). Drystone is construction without any mortar or cement: stone is a heavy material and its weight helps give it stability (Juvanec, 2004). Constructions with clay, gypsum and lime mortar are the next step in the building hierarchy.

Clearing a field increases its productivity, and the plants are needed as animal fodder. A side effect is an abundance of stones. Stones in a pile, a heap, simply disappear over time. The only way to hold them together is a construction (Juvanec, 2013). The simplest 'construction' in stone is a megalith. Vertical stones, even if there are a series of them, standing in lines, are not architecture. Not yet. A dolmen is the first step into architecture: two uprights are covered by a stone plate (Oliver, 1997). This composition enables a usable room, a shelter.

A dolmen can also be made of several uprights and plates. These compositions are more usable.

Alternating stones can be used for walls but the simplest construction, corbelling, is made for bridging a gap. A dolmen can also create usable space:

dolmen by dolmen composes a 'corridor', a long narrow room, used in prehistory as religious objects and tombs (Juvanec, 2001). Many of them can be seen in Sardinia in the Nuraghe culture of the second and first millennia BC.

CORBELLING

Corbelling is a stepped construction of overlapped courses and composes an open room: a usable space. Corbelling in rows provides a longitudinal construction. Such constructions can be seen in Egyptian pyramids (corridor in the pyramid of Khufu, some cells in the Bent pyramid); in vernacular architecture they are rare. The well, 'aljibe', in Spain near Valencia is composed as longitudinal corbelling and its construction can also be seen from the outside (Juvanec, 2017).

In three dimensions around a central axis, corbelling composes a false dome (Rovero & Toniatti, 2014). The groundplan is theoretically circular, but it can be square or even rectangular – but only at floor level. After 50 cm, it becomes more and more circular. The upper part of the false dome has to be a circle, because there are horizontal stresses (Rovero & Toniatti, 2012).

The construction can be covered by a stone plate or with a wedge. All systems of groundplans are familiar in Malta: circle with circle, square with circle and square with circular groundplan inside.

Corbelling can be composed of similar stones (with at least two even surfaces, as fractured blocks of rock), or as a composition of random stones – as volcanic rock in Iceland or the Canaries. Objects with even shaped stones can make better architecture: they have vertical walls and controlled false cupolas. The most beautiful objects are *trulli* in Apulia and *kažun* in Croatia, as well as *cabane* in France.

Recent architecture in Malta is constructed of soft stone, 'globerigina' (Jaccarini, 2002), because it is suitable for sawing into blocks. Vernacular architecture is the product of circumstances, it is built in unshaped stone, found in the terrain. It is very hard to find proper stones with at least one even surface, but some structures in Malta are really perfect compositions.

The verticality of all stresses is the most important aspect of compositions in drystone. An inclination to the centre, for both walls and shelters, is essential. The main idea is to build objects as truncated cones or pyramids.

Exact blocks enable controlled compositions and details (roofs, overhangs, lintels, slings, fittings such as bowls and pans), but all existing constructions are made with the help of the square root of three.

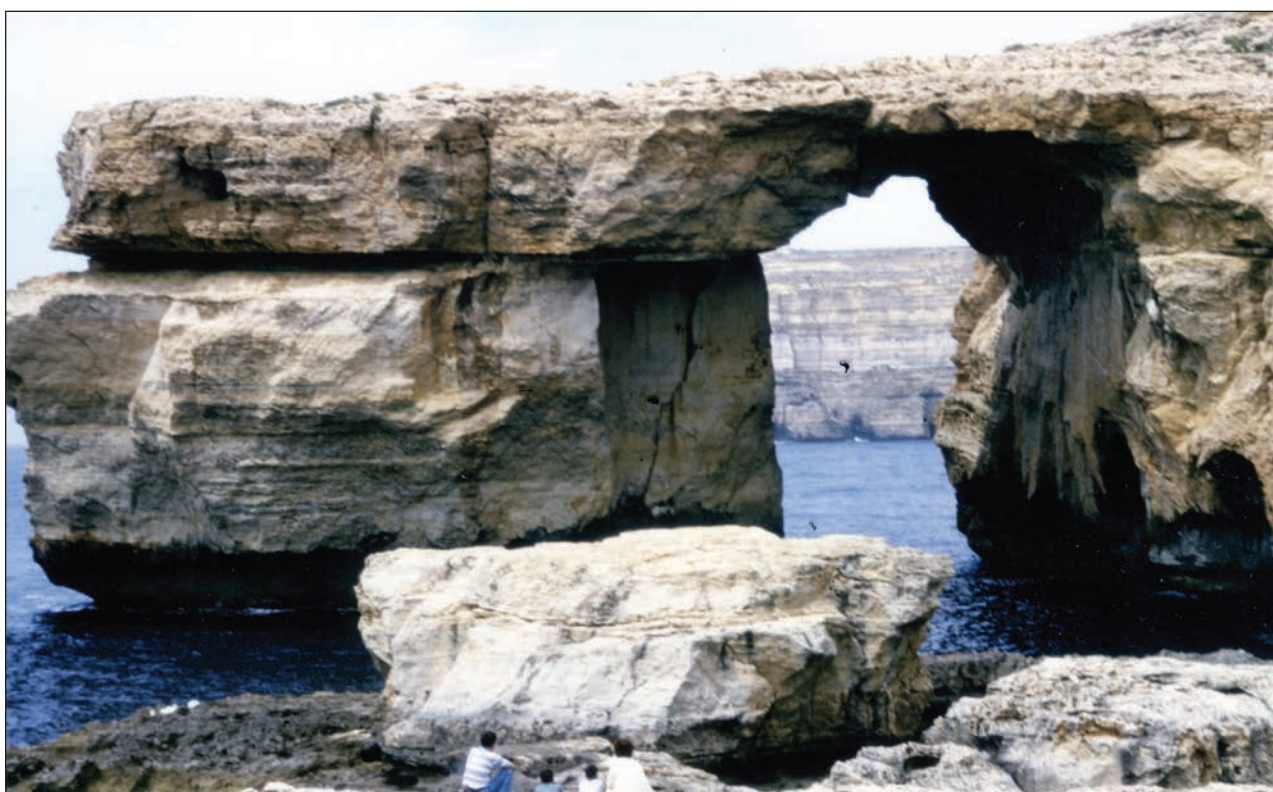

Image 1: a/ Lintel in prehistoric architecture, Hagar Qim, certainly built on the model of a natural structure in Gozo. b/ On the right-hand picture can be seen its origin. Nature teaches, but a lintel has to be firm enough. In the Gozo example, nature was successful in teaching in the past, but not for the weather conditions: it collapsed some years ago.

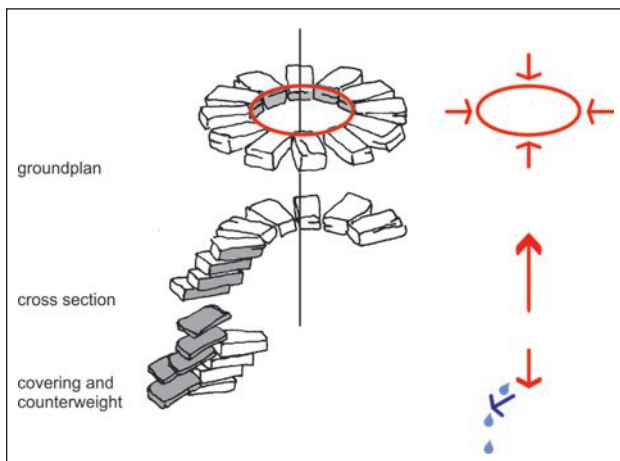

Image 2: A construction of corbelling consists of horizontal courses of stone, overlapping each other. This is the principle in cross section, but a circle is needed in groundplan, especially at the top of the false dome. The point is: there must only be vertical stresses.

Use of the square root of three sounds complicated. It is not. It can be composed with three sticks of the same length. This length is $2r$ (diameter of the inner space) plus two halves of the width of the wall ($2r + 2xw/2$ or $2r + w$). The complicated length can be measured as depth, simplified by measuring from the entrance to the deepest point of the room (Juvanec, 2009a).

The only composition of three sticks is an equilateral triangle. Where the length of the sticks is equal to 'one', the height is equal to the square root of three, according to Pythagoras (Juvanec, 2013).

This is essential: it is the height of a false dome from the floor to the topstone.

This height is the shortest possible dimension used for a false dome. Of course, the structure can be taller – but it uses much more material and work. There is more space to be heated, a bigger fire is needed, which means loss of firewood.

This is not very difficult mathematics, and it is used in all existing objects constructed in corbelling with small stones. An equilateral triangle is also found in Atrous Treasury, a three and half millennia old structure with a false dome (Juvanec, 2018).

CORBELLED OBJECTS

Corbelled buildings in vernacular architecture can be used as temporary shelters or dense buildings in a city – such as Alberobello in Apulia. Structures can be devoted to people (the dead and the living, for religious purposes or for living), animals or materials (tools, cheese). Structures can stand above ground or below it, covered with plates, gravel or soil, can stand alone or in a combination of several shelters, separating people, animals and even sorting them – by age or size.

Objects in drystone are well known from the Stone Age – and they are still in perfect condition: the tombs on the border between Yemen and Saudi Arabia (Rohlf, 1963) are from the 6th millennium BC, nawamis in Sinai from the 4th, and tombs in Oman from the third millennium BC, the sacred well Sant'Anastasia in Sardinia is from the second millennium BC (1200 BC; Juvanec, 2014) – to mention only a few of them.

The most important architecture in drystone composed in corbelling is the Italian 'trullo'. There

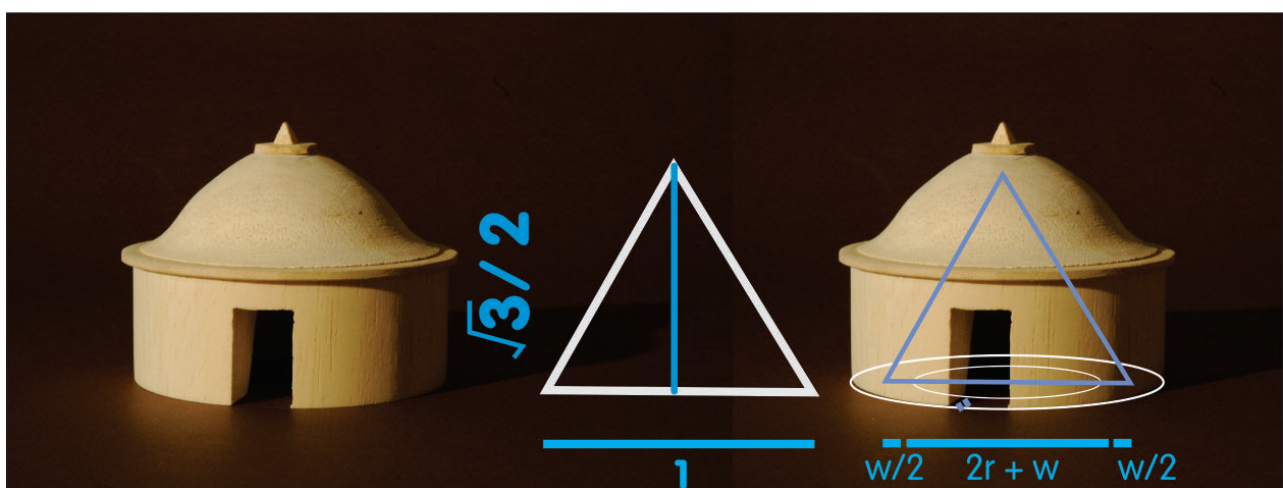

Image 3: An equilateral triangle can be found in a false dome. The dimension of the baseline can be measured as the diameter of the groundplan plus two halves of the width of the walls.

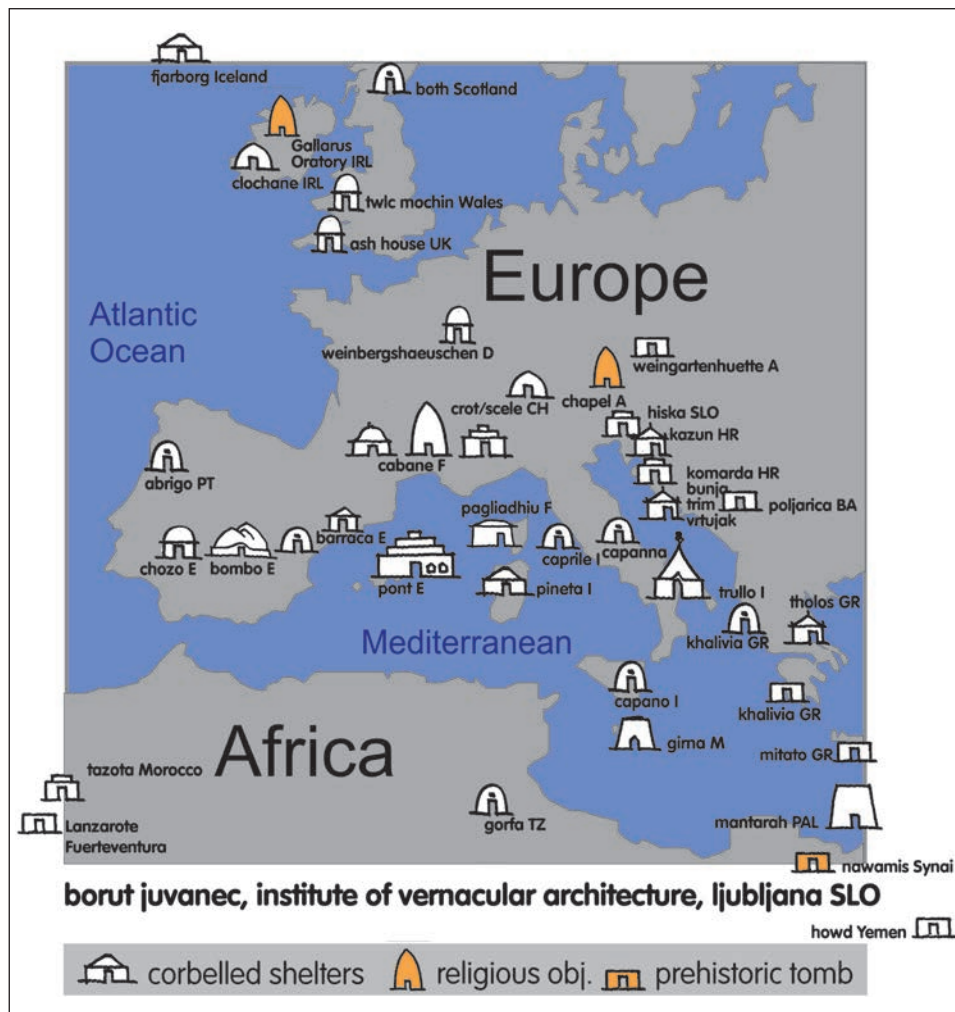

Image 4: Documentation of drystone objects in a false dome in Europe and around the Mediterranean (Institute of Vernacular Architecture, Ljubljana, Borut Juvanec 2021).

are three cities made in this system: Alberobello, Locorotondo and Martina Franca in Apulia. This architecture is used as living structures for people and animals. Typical circular constructions can be found in these three towns, but in the countryside, trulli have all possible shapes (groundplans, cross sections, elevations).

Drystone constructions can be found everywhere in the world, though most densely in the Mediterranean, on both European and African sides. The oldest sacral object is Atreus Treasury in Mycenae, where the false dome was hewn (it was covered by metal sheets) and looks like a real dome (Juvanec, 2009b).

Stone shelters – as vernacular architecture – in Sardinia have a direct model in Nuraghe culture with nuraghi towers (some of them have a double or even triple false dome, one above another, Juvanec, 2014).

Drystone and its inscription into the UNESCO List of Intangible Heritage in 2018 (UNESCO, 2018) is important for both architecture and local culture.

MALTA

Malta, or the Maltese archipelago, lie at the apparent junction between Europe and Africa. Its rich history eloquently testifies that over the centuries, or rather millennia, it has played an important strategic role as a defensive point in the middle of the Mediterranean (Hidič, 2009). The vulnerability of Maltese culture to various foreign influences and its consequent dynamism are reflected in art and architecture (Buhagiar, 1991). Professor De Lucca mentions ‘primitive stone shelters’ – the shelters are primitive in their basic constructional system only. Their importance is in using found unshaped stones for a pretentious composition: a false dome. The

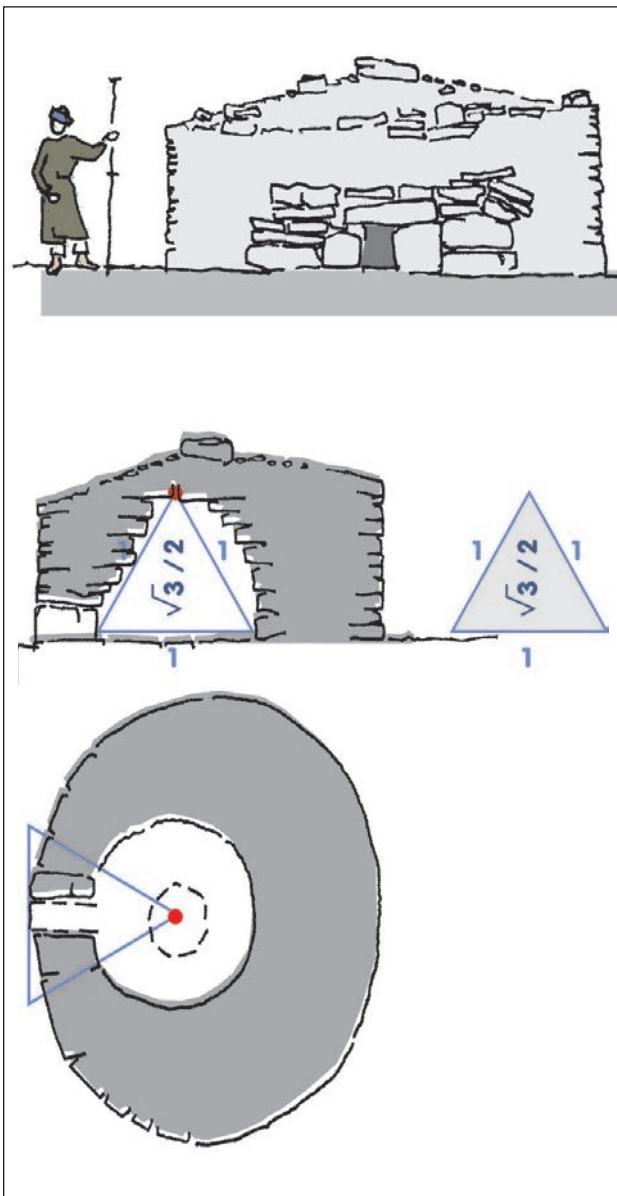

Image 5: Indirizzo di destinatario e mittente; lettera di Cernazai del 19. 11. 1799 inviata in data 21.11.1799 (NMS RAR M5 P1, Foto: P. Farinelli, autorizzata).

predominant influence of a typical Mediterranean island climate, favourable to building activity, must be mentioned here (De Lucca, 1993). The majority of the stone architecture in other countries of Europe is invented anew – without any models (Juvanec, 2022). In Maltese vernacular architecture, models can be recognized from prehistoric temples – but only in principle. All these remains of corbelling are unfinished or ruined. A sound intellect is needed for understanding the principle. Builders of Maltese vernacular architecture showed this intellect in practice. The Skorba temples are from the Neolithic and

Bronze Ages, as calculated by radiocarbon dating by Trump. An important link with prehistoric building traditions can be seen here, which constitute a vernacular building type with widespread formal and constitutional parallels in neighbouring countries (De Lucca, 1984).

The Maltese archipelago, mostly Malta and Gozo, are rich in stone: the soft material, called 'globerigina' (Globerigina and Coralline limestone; Hidič, 2009), is suitable for sawing into blocks, but a harder version, found on the surface, can be built into firm compositions, using corbelling, with the final result a 'false dome'. A girna is a herdsman's and animal shelter, migbha is a beehive hut or cave, carved wells and irrigation systems are interesting and, finally, hunters' structures such as 'dura' and 'ruffjana', not to mention walls with all their details, and scarps, which are an important part of the built environment.

The vernacular architecture of Malta consists of the following typical objects:

Girna (plural: giren, also grieni (Fsadni, 1992; Jaccarini, 2002)) is a field shelter.

Migbha (plural: mgiebah) is an apiary or beehive cave.

Water systems consist of stone waterways and basins.

Dura is a hunter's hide.

Ruffjana is a bird trap.

Xbiek is not an object, but an interesting tool, a net for laying to catch birds.

Vernacular architecture, and a girna is a typical representative of it, is invented in every example anew (Juvanec, 2013). In Malta can be seen an exception: the origin, corbelling appears in Mnajdra temples (3700 – 3200 BC) with typical overlapping courses. The system was repeated in Hal Saflieni hypogeum (3300 – 3000 BC). Is this a repetition of the system – but hewn in soft stone? Did builders of giren understand this phenomenon?

Whether they did or not, it is real model for the construction of a girna: corbelling.

GIRNA, GIREN, GRIENI

Human settlements in the Mediterranean have their origins in prehistory, and they are the result of needs and local possibilities – not only in Malta, but throughout the region (Mallia, 2008). Any structure needs to be understood as a cultural unit within its landscape (Vella, 2013).

All these can be seen in Malta for sheltering herdsman and animals. Barumbari (pigeon huts), giren and mgiebah (apiaries) appear as field objects (Vella, 2014).

Image 6: Mnajdra temples in the shape of a cluster could be seen before the roof was built. Nowadays, neither their groundplan or the possible height of the monuments can be seen, calculated with help of the square root of three (photo 1995).

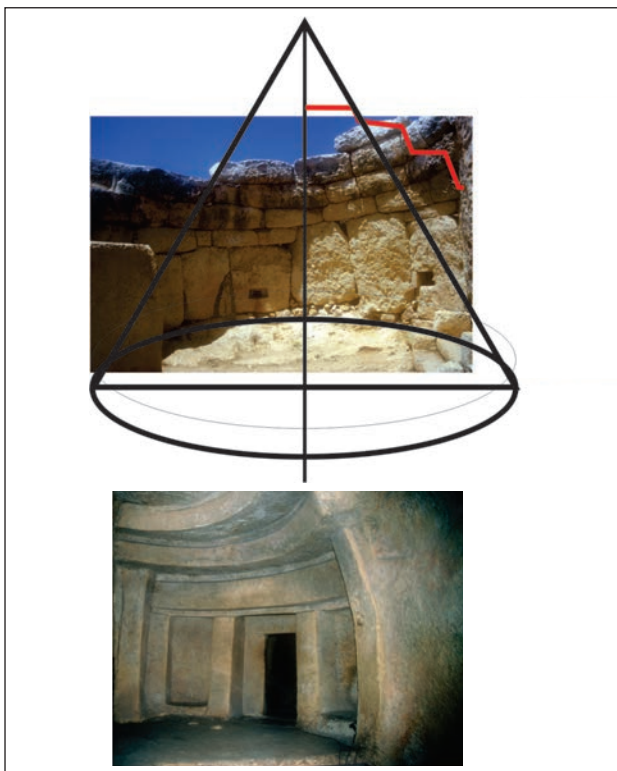

Image 7: Mnajdra and Hal Saflieni: the first courses of stone show the beginning of the corbelling – unfortunately unfinished or today collapsed. The hewn shape of the tomb Hal Saflieni is a repetition of corbelling construction. Overlapping courses are clearly visible: this is proof that corbelling was understood by ancient builders.

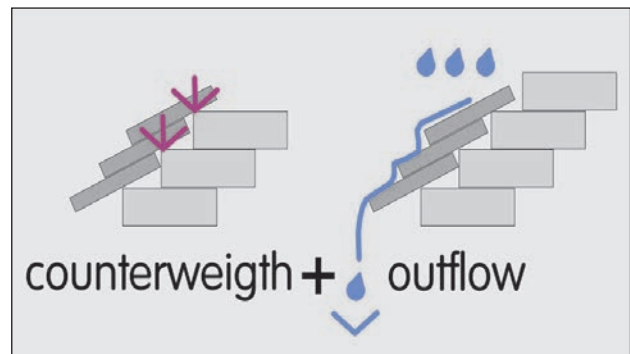

Image 8: Corbelling appears only very rarely as a single layer: it normally contains two– the construction is the first layer and its covering the second. The covering acts as a counterweight and for the outflow of water. There is often a third layer between the two: filler such as gravel or smaller stones. All three layers represent a final stable, watertight and usable composition of a hut.

The earliest cartographic evidence demonstrates that the surviving giren investigated in this field survey were built after 1784 and before 1862, and between 1882 and 1903 (Vella, 2013).

The first scientific article about Maltese giren appeared in 1961, by Paul Cassar (Cassar, 1961), and after some specific articles about this architecture came the book *The Giren* by Father Mikiel Fsadni (Fsadni, 1998). Its importance is in providing complete information of the subject. This is rare in this field of science, only a few books exist covering

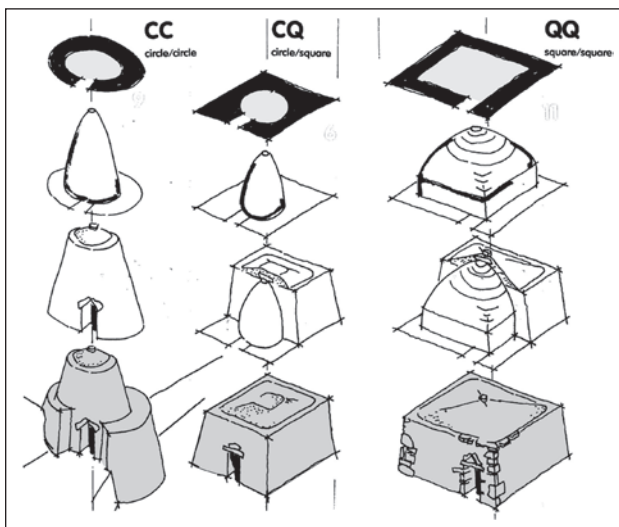

Image 9: A circular outer shape of the groundplan can also have a circular inner surface. Square or rectangular groundplans can have circular or square (rectangular) surfaces. A circular shape outside with a square inside cannot be found on Malta.

all countries: Corbelled Domes (more or less all corbelled constructions in Europe; Loebbecke, 2012), Cabane en pierre sèche in France for French cabanes (Lassure & Repérant, 2004), Tholoi d'Italia for Italy (Miosi, 2012) and Hiška in Slovenia (Juvanec, 2016). Other books or articles cover only partial questions within regional borders.

Important articles about giren were also published by Carol Jaccarini (Jaccarini, 2002) and Ernest Vella (Vella, 2013), with detailed reports and photos of these interesting objects.

Giren appear in the northern part of Malta and the southern part of Gozo. Some objects stand alone in the terrain – above all shelters for herdsmen, shelters for animals are incorporated into walls or have yards, enclosures (Vella, 2013). Those open spaces are designed without any order, or have circular or rectangle groundplans. The structures are devoted to feeding, controlling, separating young and older animals and, of course, their safety.

The construction

Although the building of a girina appears deceptively straightforward, it is in fact an elaborate piece of workmanship that requires good planning, considerable skill and much patience (Fsadni, 1998). The technique used is that of corbelling, in which successive courses of dry rubble are laid horizontally, each layer projecting slightly inwards above the previous one up to the desired height, until the opening is finally closed with a few slabs of rock

Image 10: Giren can stand alone in terrain, in the wall or can be built into a wall, with several outbuildings for animals.

(Jaccarini, 2002). This is the principle: in reality there are two layers: bearing construction and covering – inside and outside. Overused material – especially with square structures with a circular groundplan – is used to direct all stresses to verticality. Drystone supports only vertical stresses.

Groundplan

Constructions in drystone can normally be found as single-cell objects. They can be composed together, one to another, without any inside connection. Multi-cell compositions, with which cells are devoted to special species or for differentiation of them, are rare: in trullo, Apulia, animals are separated by height (donkeys, swine, chickens), in Croatia (bunja, Dalmatia) by age (younger animals are smaller and also need smaller cells; Juvanec, 2016).

There are three systems in Malta: circle in a circle, circle in a square, square in a square – whereby the square can be prolonged into a rectangle.

A girina stands alone in a pasture, in a wall or uses the wall for composing one or several enclosures.

The shape

The construction needs stability. Vertical wall can be built with real verticality only with exactly hewn stones. If not, the walls have to be leant inwards. This is the first characteristic of a girina construction.

The shape of a circular girina, using this typology, is a truncated cone. A cubic girina is never a real cube: theoretically it is a truncated pyramid. The inclination is of course minimised.

The stepped construction of a circular girina is the result of an abundance of stone. The most widely used stone is frost-shattered outcropping limestone, depending on the geology of the area (Vella, 2013). Clearing a pasture is also needed after the finished giren. The abundance of stone can be constructed into a separate structure (without any use, but a depository of redundant stones: Lassure & Repérant (2004) mentioned 'le clapas', Juvanec (2016) 'grublja' in Slovenia). A second possibility is to make a secondary wall around the object. This wall has no constructional connection to

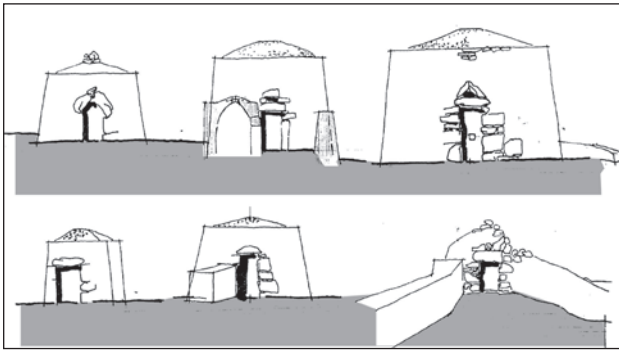

Image 11: Several objects have several shapes of groundplans and elevations. The last has a smaller entrance, devoted to livestock.

the primary wall, it is added later, but seems to be a complete composition of a stepped girna (Ghajn Tuta at Red Tower; Juvanec, 1995).

Proportion systems

Jaccarini noted that 'a recent analysis of the primitive stone shelters of Europe, including giren, indicates that there is a mathematical relationship among the various key dimensions of each of these structures (Jaccarini, 2002).

The widely used proportion system, the 'golden section', as the 'human proportion', seems very

complicated, but it is not (Juvanec, 2009a). It also appears in giren as structures in Ghajn hadid, Ix-Xaghra I-Hamra 1 and 2 (Juvanec, 1995).

The most widely used proportion system is a square with its diagonal, equal to the square root of two, if the baseline is equal to 'one'. Squares, rotated by 45 degrees, follow this relation, as the central point of a circle.

A rectangle with width equal to the square root of two (if the height is 'one') is also frequently used. It uses the diagonal of the square and is very simple to compose.

The golden section appears first of all in the human body. Giren are built by human beings, so this proportion system can be understood.

While a square and its diagonal can be composed simply with primitive tools (a wire or sticks, composing a right angle), the golden section can only be the result of the human brain.

Irregular plans are rare and can be seen only as animal shelters, in Malta as pigsties, where the walls have several widths. Even those constructions may have been built as reconstructions of older buildings, on collapsed objects and their ruins.

Specialities

Italian trulli can be found with staircases to the top – because of drying fruit. The same composition is rare in Malta, but it exists near Cirkewwa.

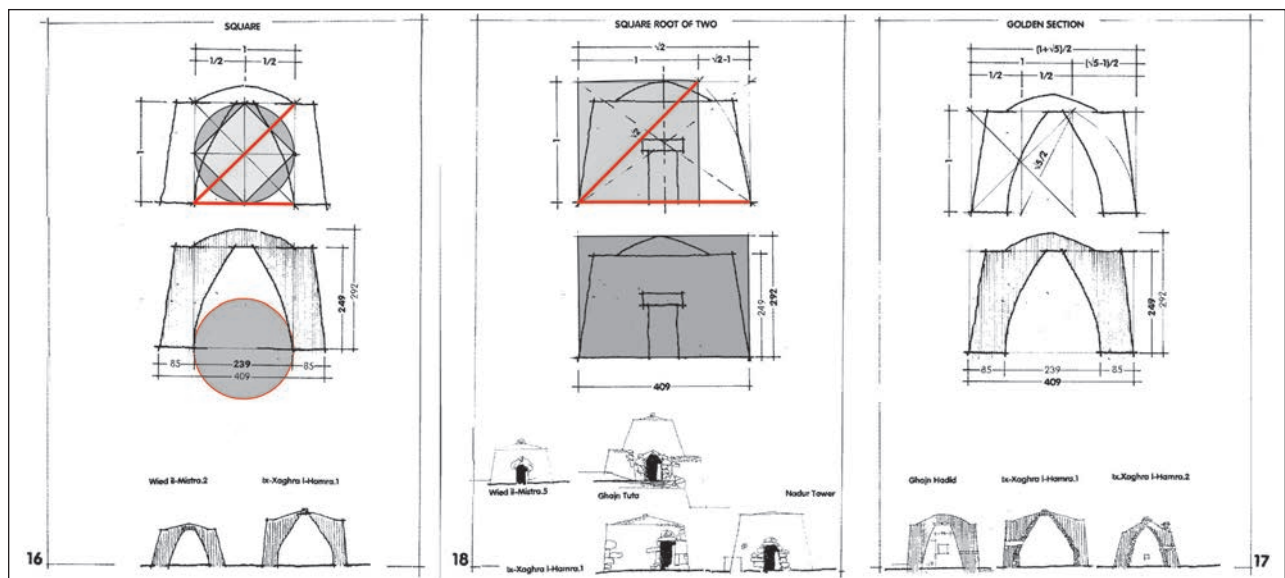

Image 12: Proportions on the basis of 'averaged girna', calculated as a composition of averaged dimensions in the documentation (Juvanec, 1995). Found proportions:

a Square (or circle in groundplan): Wied il-Mistra 2, Ix-Xaghra I-Hamra 1

b Square root of two: Wied il-Mistra 5, Ghajn Tuta, Ix-Xaghra I-Hamra 1, Nadur Tower

c Golden section: Ghajn Hadid, Ix-Xaghra I-Hamra 1, Ix-Xaghra I-Hamra 2.

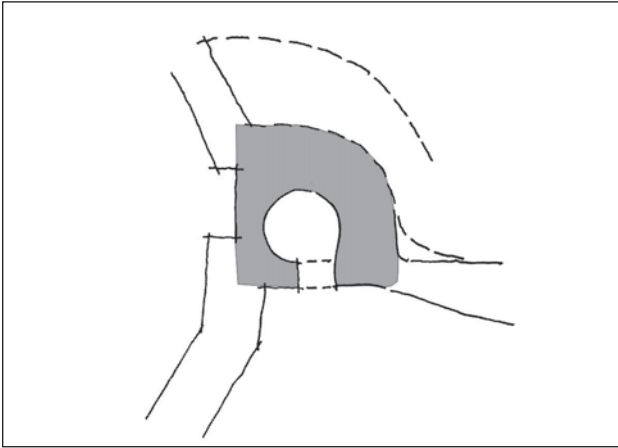

Image 13: A very rare structure without any order shows the exact circular construction of corbelling, although the walls are built without the same widths. These structures were used for livestock.

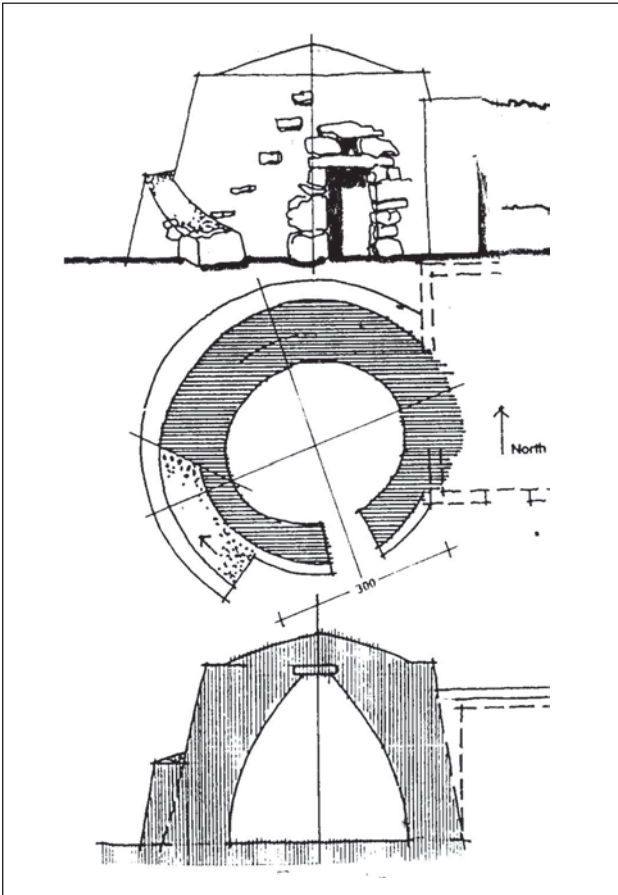

Image 14: In 1995, I met the owner of the girna at the object. I asked about the two constructions, and the man said: 'Oh God, I was young and I used to climb by the steps. Now I'm old and I have to mount slowly around the girna'. Clever mind.

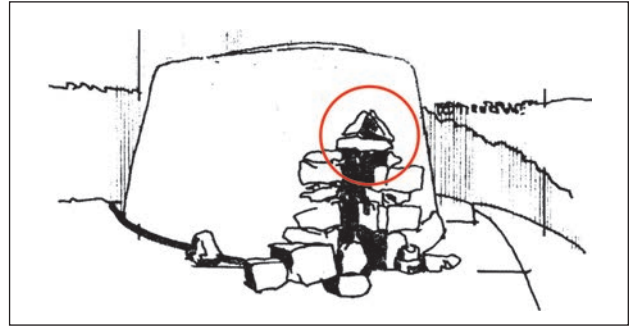

Image 15: A window appears above the door opening: composed of a lintel or made of two flat stones, making an opening in the shape of an 'A' (Mistra, Mizieb). Some giren also have this detail for the main doors.

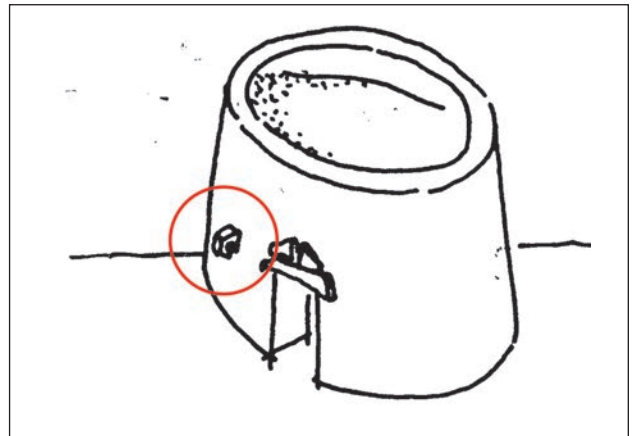

Image 16: The sling is used for tethering the donkey while the farmer is on the field or sleeping after working in the girna (near Nadur Tower).

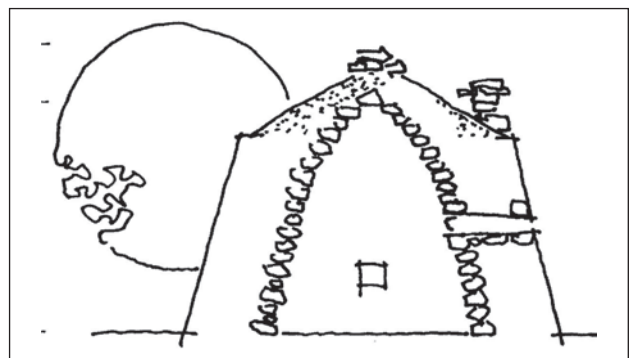

Image 17: Where appropriate, there is a window, especially in hard of access areas, more on Gozo than in Malta. Openings are directed to the most dangerous parts of the pasture, rocks or precipice, to keep an eye on the flock. The unusual position (height from the floor) of the window is understood as such (Ix-Xaghra l-Hamra).

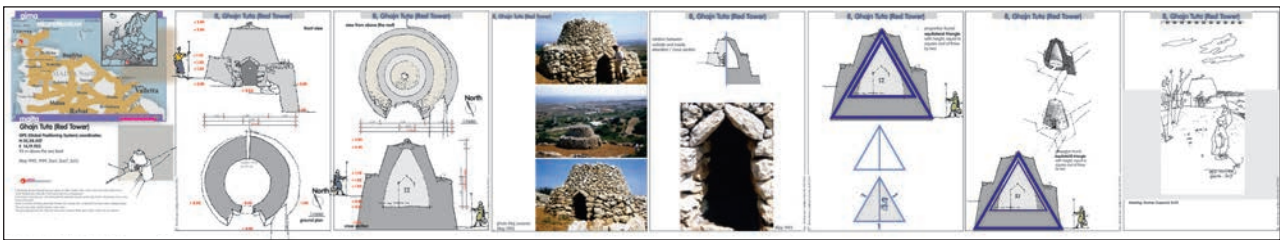

Image 18: Basic documentation consists of several sheets: the first has a map, GPS data, description and a sketch. The technical part has a groundplan with all dimensions, cross section, elevation and view from above. Photo documentation shows the object from the outside, inside and if possible from above (aerial photography, with drone), the next sheet contains details. Proportion analyses as laboratory work, are an important part of documentation. Finally is there a sketch, a hand drawn picture. Documentation can consist of some ten sheets, depending on accessible material and the object's importance. This example is Ghajn Tuta at Red Tower.

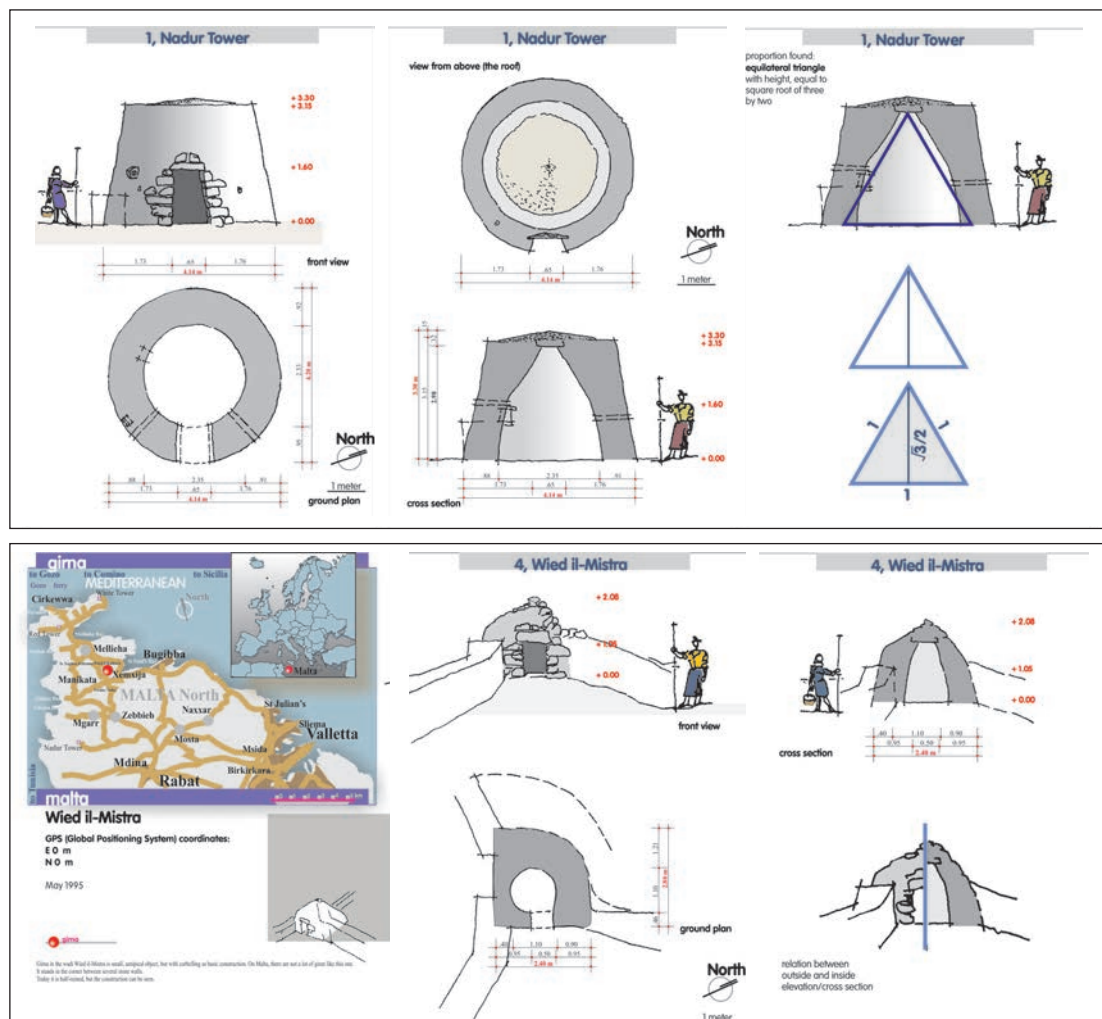

Image 19: A/ 1 Nadur Tower. The typical truncated cone with a height of 3.30 m stands alone on karstic terrain. An extremely good construction in half hewn stone. Near the entrance can be seen the sling for a donkey. a/ elevation and groundplan, b/ view from above and cross section, c/ proportion found: square root of three, divided by two in an equilateral triangle, 1995. B/ Wied il-Mistra. Irregular shape of the girna in the corner of the yard. a/ first page with basic data and map, GPS data, b/elevation and groundplan, c/ cross section and elevation-cross section, 1995.

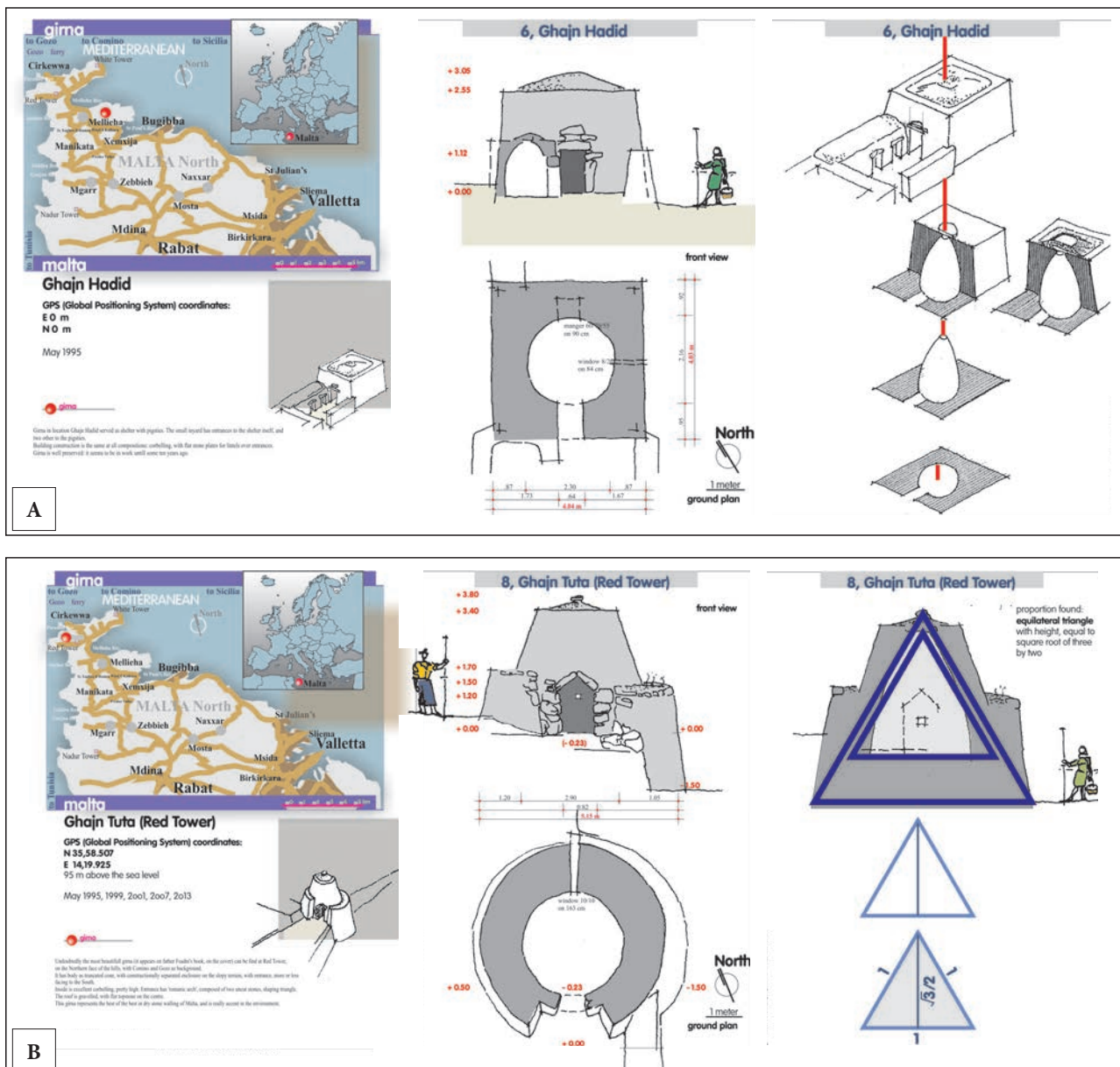

Image 20: A/ 6 Ghajn Hadid. Girna with pigsties (also in corbelling). a/ introductory page with basic data, b/ elevation of the girna and cross section of pigsty. c/ 3D view, 1995. B/ 8 Ghajn Tuta (Red Tower). The most remarkable girna, with double walls. The second wall has been added and is not part of the basic one. a/ basic data, b/ front elevation and groundplan, c/ equilateral triangle in cross section, 1995.

A circular girna – today stands connected to a utility building in concrete – there are both a spiral on the left and a staircase on the right side.

Details

A lot of details appear on giren. The most interesting are the entrances: they are normally covered by a lintel, but in some places there is a small window over the door opening. It is used for light if the door is shut.

Some in-built fittings in herdsmen's shelters are added as needed. The simplest object for this purpose is a niche or a shelf. Animal shelters are without those elements.

Documentation of giren

Documentation, including architectural plans with all dimensions and details, photos, plans of action, all data about the location and testimony of local people – owners, builders and users - are of extreme importance.

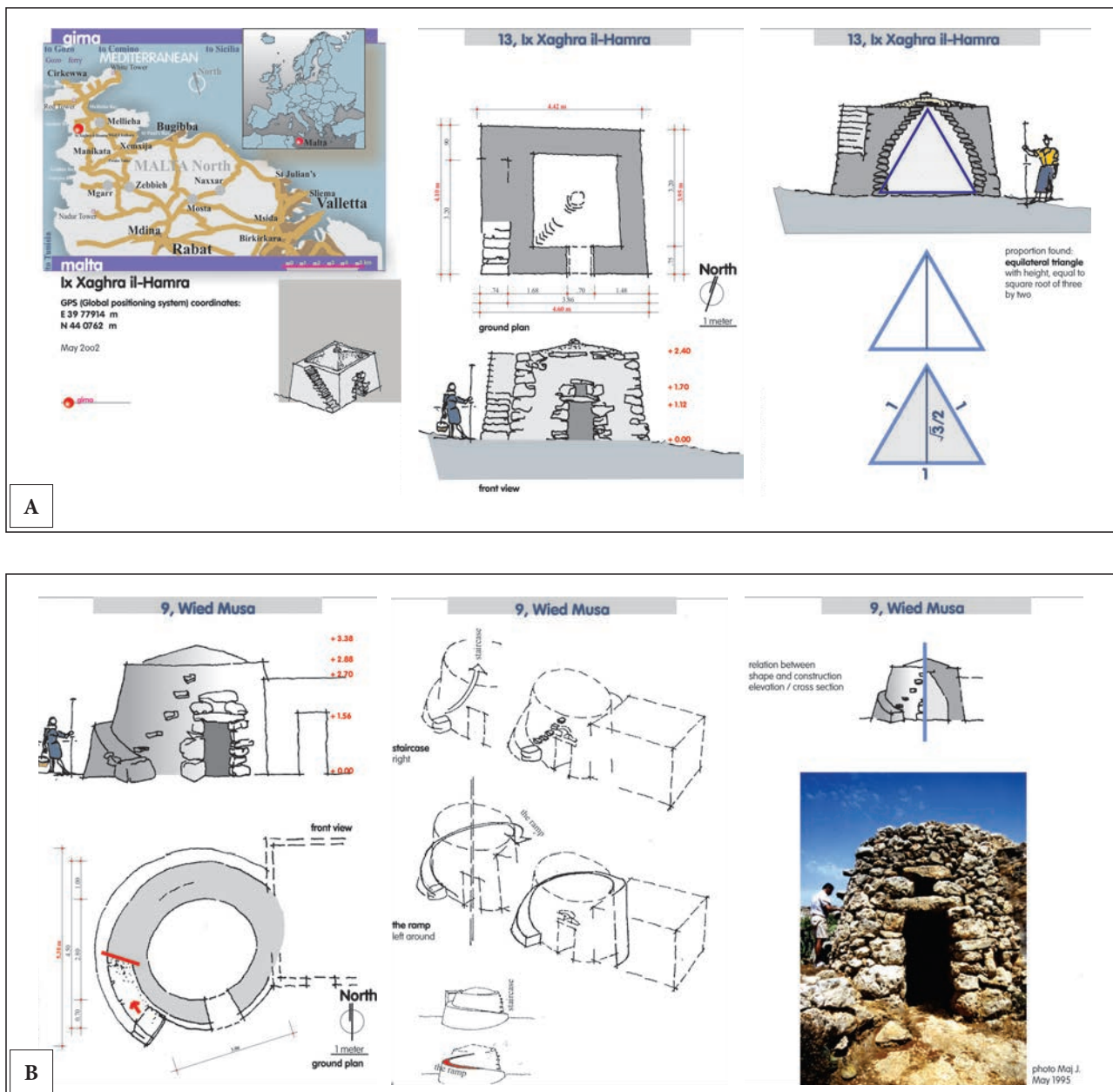

Image 21: A/ 9 Wied Musa (toward Cirkewwa). A girna with flat roof for drying figs. a/ front elevation, b/ principles of the spiral and staircase, c/ elevation – cross section and photo, 1995. B/ 10 Ix-Xaghra il-Hamra 1. A girna with square groundplan outside and inside. a/ elevation shows the entrance by the right wall, b/ view from above and cross section, c/ 3D cross section and photo, 1995.

Jaccarini wrote in better English than I can do that this knowledge is needed for increasing public awareness of these long-forsaken vestiges of our agricultural past, and it would help to respect and safeguard the unique natural and constructed heritage of the beautiful locality (Jaccarini, 2002).

Architectural documentation consists of technical drawings (groundplans, cross sections, elevations, details), photos and videos, written oral presentations). A

description and GPS data must be included. Architectural documentation is the work of several professional disciplines, devoted to different users.

The documentation of the Institute of Vernacular Architecture, Ljubljana Slovenia (Borut Juvanec) from 1995, 2006 and 2013 consists of 15 architectural plans of giren on Malta, 2 on Gozo, 2 wells, 1 dura and 1 ruffjana. Eleven plans from 1995 were supervised by Father Mikiel Fsadni, author of the book *The Girna*.

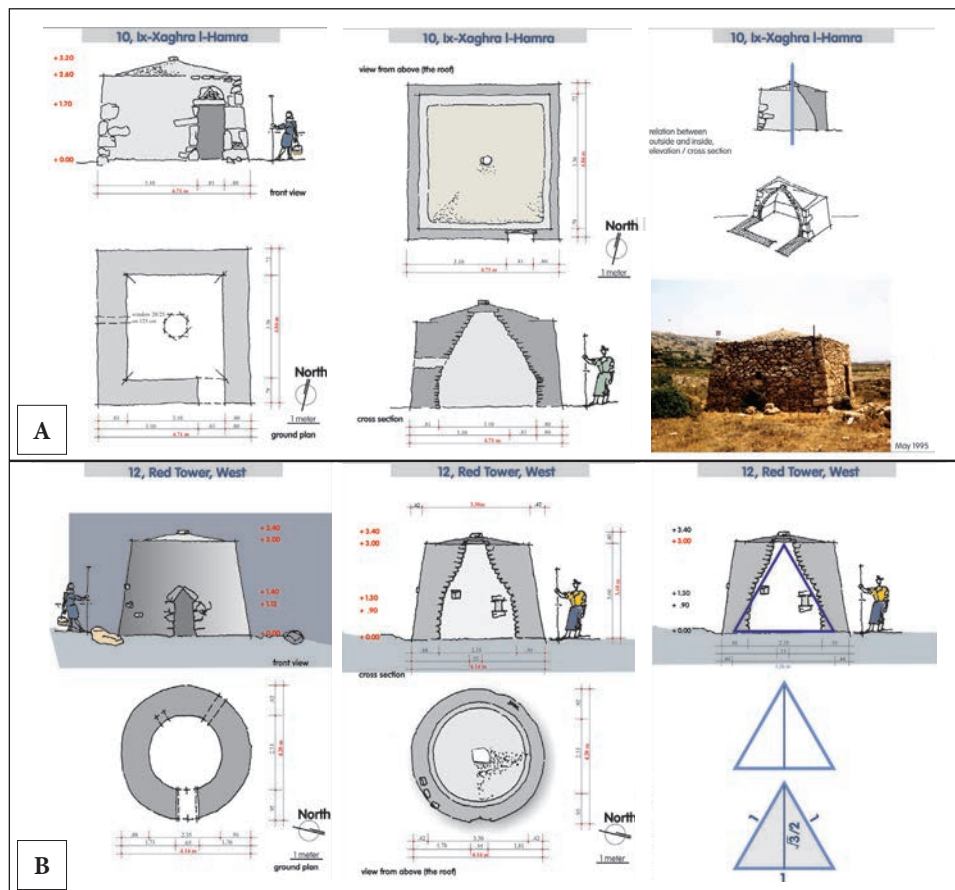

Image 22: A/ 13 Ix-Xaghra il-Hamra 2. A girna with a straight staircase on the left side. a/ basic data, b/ groundplan and front elevation, c/ cross section and proportion system (equilateral triangle), 2006. B/ 12 Red Tower. A girna in the shape of a truncated cone with two stone plates instead of a lintel. a/ elevation and groundplan, b/ cross section and view from above, c/ cross section with proportion system, 2006.

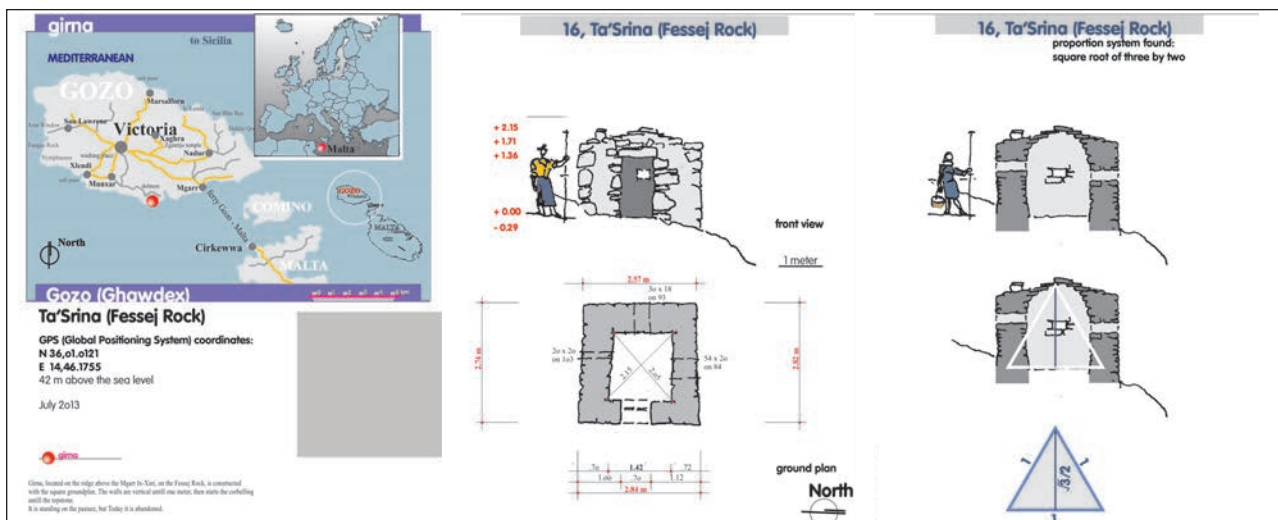

Image 23: 16 Ta'Srina (Fessej Rock), Gozo. A girna on steep terrain with windows on all three sides, for monitoring the flock. a/basic data and map, b/ elevation and groundplan, c/ cross section and equilateral triangle, documentation 2013.

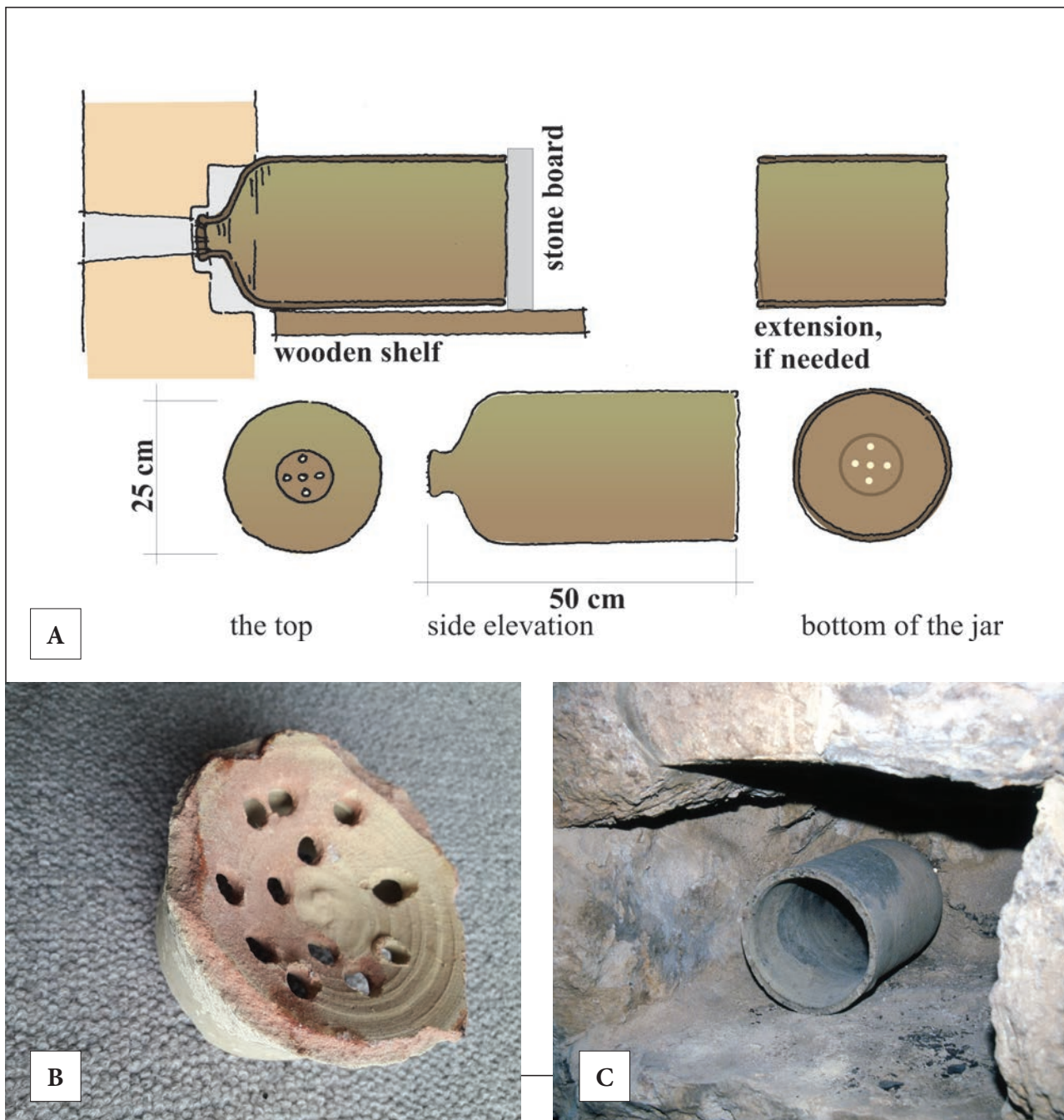

Image 24: A/ Beehive as a clay jar in Malta, technical drawing (Red Tower, 2002). B/ A beehive mouth with 12 holes. C/ beehive from behind, Red Tower (2002).

A selection of typical types of giren follows, with the numbers of documentation from 1995, 2006 and 2013:

The public visibility of the documentation is very important, in the form of articles and books, also TV and social networks, and in scientific, professional and popular treatments. Special treatments are needed for younger generations, with a simplification of problems for education.

MIGBHA, MGIEBAH (APIARY)

The Roman name of Malta was derived from 'meli', the Greek word for honey. The existence of beehive huts on the islands thus has a long tradition. The oldest documents mentioning honey production are from 1472 and 1579 (Jaccarini, 2002).

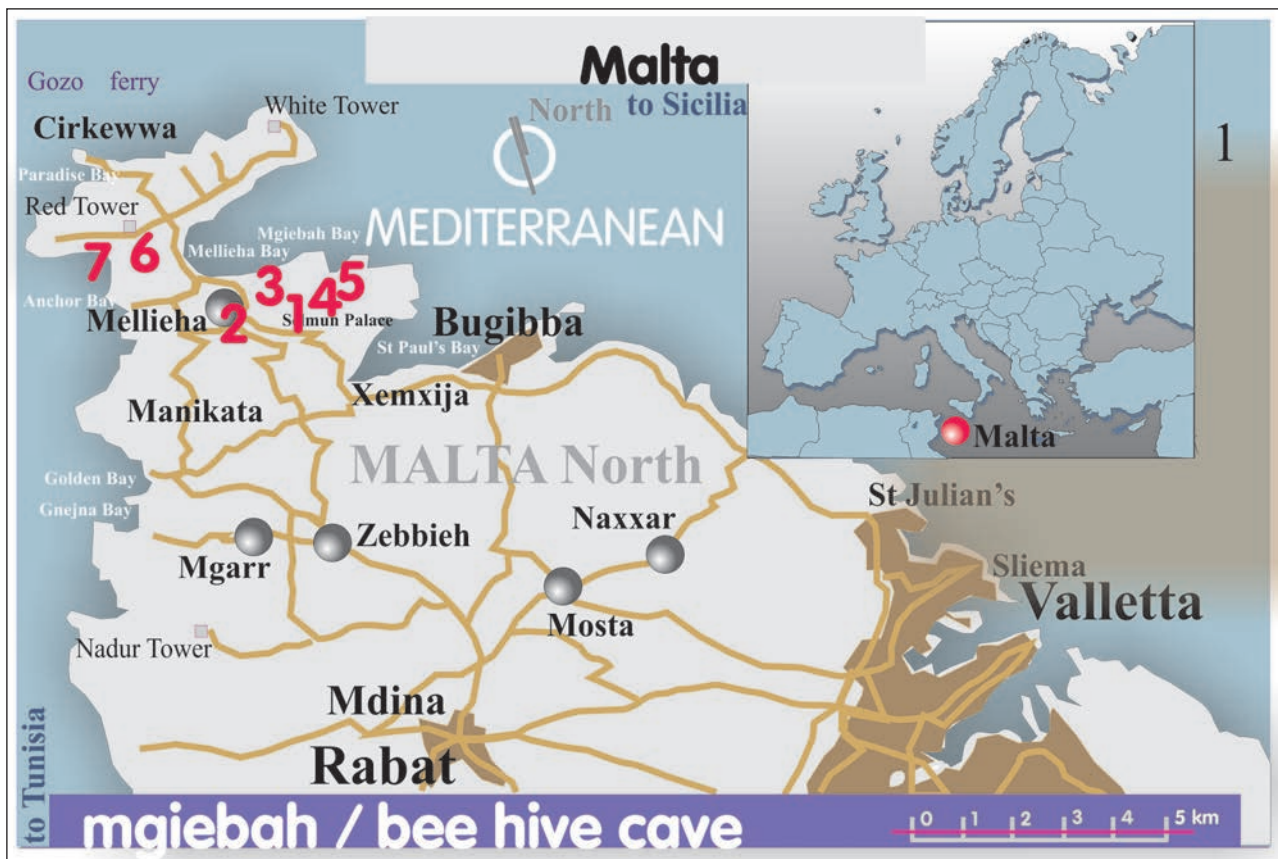

Image 25: Northern part of Malta with beehive caves.

Today, swarms of bees are provided with hive-boxes, which can be arranged in rows. This is practical, but historically, beehives have been made of wattle, cork (Spain) and clay (as a tube). Such beehives are well known from Assyrian times and are still in use in Yemen (Juvanec, 2010).

Circular clay tubes can be found in beehive caves in Malta, and their construction is strong enough for heavy and brittle beehives made of fired clay. The clay beehive has entrances on one side as several small openings in the mouth (every opening is big enough for one bee only).

There are several types of beehives. The simplest is spreading wooden hives on the ground – with no proper structure. This type is used in the ‘transport beehive craft’, also today, especially in the Mediterranean.

The second type is a beehive wall, whereby the hives are placed in holes. These walls can be arranged on terraces – for instance in the island of Brač, Croatia, where 240 beehives can be found around a monastery (Juvanec, 2010).

The third system is a stone beehive hut, made from a single piece of stone, hewn for several beehives (Apulia).

The modern beehive hut is more or less in wood. The most interesting is the beehive hut in Slovenia, in which

all the dimensions are the same: the object is contained in a cube. It is divided into three parts: one is covered, but with an open space for the bees, the second part contains the beehives, and the third is for the beehive keeper (Juvanec, 2010).

In Malta, beehives objects in stone can be found.

Rarely, objects are built with smaller stones, on the ground.

Beehive caves are more often hewn into the rock directly.

The most interesting is the system in which the cave is hewn into steep rock is the most interesting. The stone prisms, as ‘collateral material’, are built back into the vertical wall, shutting the cave. Beside the door, there are only openings for the beehive mouths, which is only visible on the elevation.

Inside are built small cells, covered with an inverted v-pointed ‘arch’ with shelves. The beehives can be elongated – if necessary, or they are shut with a flat stone.

A very interesting thing happens over the course of time: water leaks from the upper positions downwards and a calcareous sinter forms a bond between the stones. The compound wall becomes naturally a single piece with the object again. It looks like natural rock. Nature is a really wonderful thing.

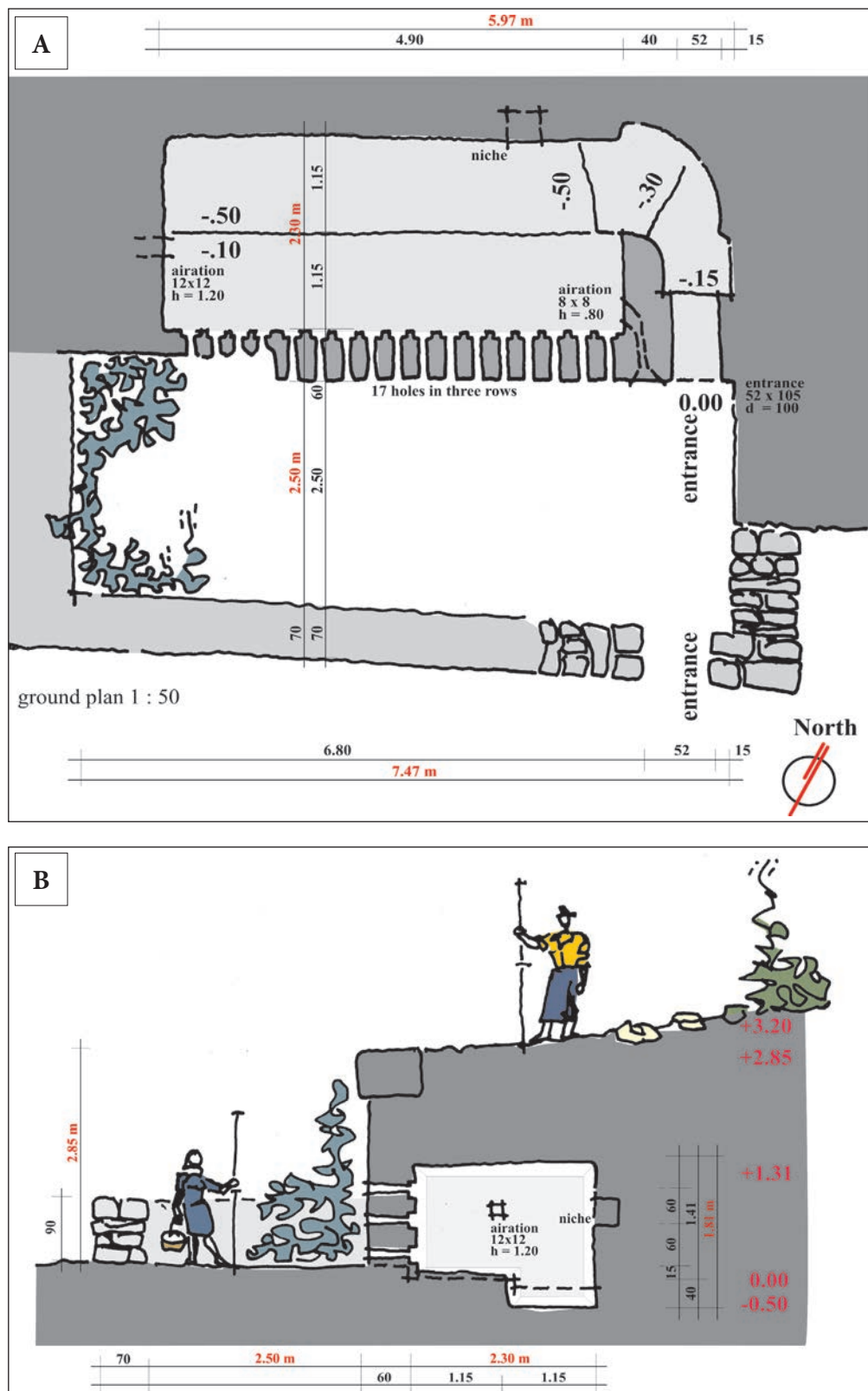

Image 26: A/ The beehive cave with yard faces southeast on steep terrain. Over the 'roof' is a green pasture, around it grow meadow plants – as far as possible on stony terrain. B/ Cross section of the beehive cave shows the natural calcination of the built wall.

Image 27: *A/ Inside can be seen the cell, the shelves are missing (Red Tower). B/ It is hard to get a real view of the beehive caves. They are certainly invisible from the plateau, in front of them is a hundred-metre drop to the sea (Red Tower 2).*

The documentation of the Institute of Vernacular Architecture consists of seven objects: Mgiebah Valley 1, 2 and 3; Mellieha, Zejtuna and Red Tower 1 and 2.

Three of them are preserved and in more or less good condition: Mellieha Valley (Zejtuna) and two of them near Red Tower.

The abandoned beehive cave in the Mellieha Valley, by the road to Zejtuna, has an 11.27 m² main room and three rows of 17 beehives, all together 51. The room has two aeration holes, the floor is 0.5 m lower than the yard.

This beehive cave had wooden shelves, but in the objects near Red Tower there are stone shelves, which are covered by an inverted v-pointed 'arch'.

The second beehive cave near Red Tower lies under a plateau, hidden in steep terrain, looking out over the sea. It has a typical construction and only the entrances for the beekeeper and the bees can be seen.

Today, wooden beehives are in the shape of a box, standing alone in the terrain, without any structures like beehive huts in other countries. Both the history and the architecture of beehive caves in Malta are important, not only for the local culture, but because they are unique objects in beekeeping. Their protection in practice and in law are strongly needed, especially at a time when this architecture is disappearing. Publishing the problem is just a first step.

WELLS AND WATERWAYS

There are several types of waterwells: for humans and animals, irrigation and as religious objects. The Nu-

raghe culture in Sardinia consists of very important wells (Juvanec, 2014). There are two types of water systems in Malta: individual underground systems and the public irrigation system.

Individual underground well

Malta has a very dry climate and water is needed for the rare fertile tilled ground between the stones.

Image 28: *A basic object for watering small gardens and fields is a basin. a/ It seems there is a natural water source: there is not. The hole is visible, big enough for a man and for maintenance. An open basin has strong evaporation – this means loss of precious water (1995). The basin is today covered, the inspection hole is surrounded by concrete bricks (2013).*

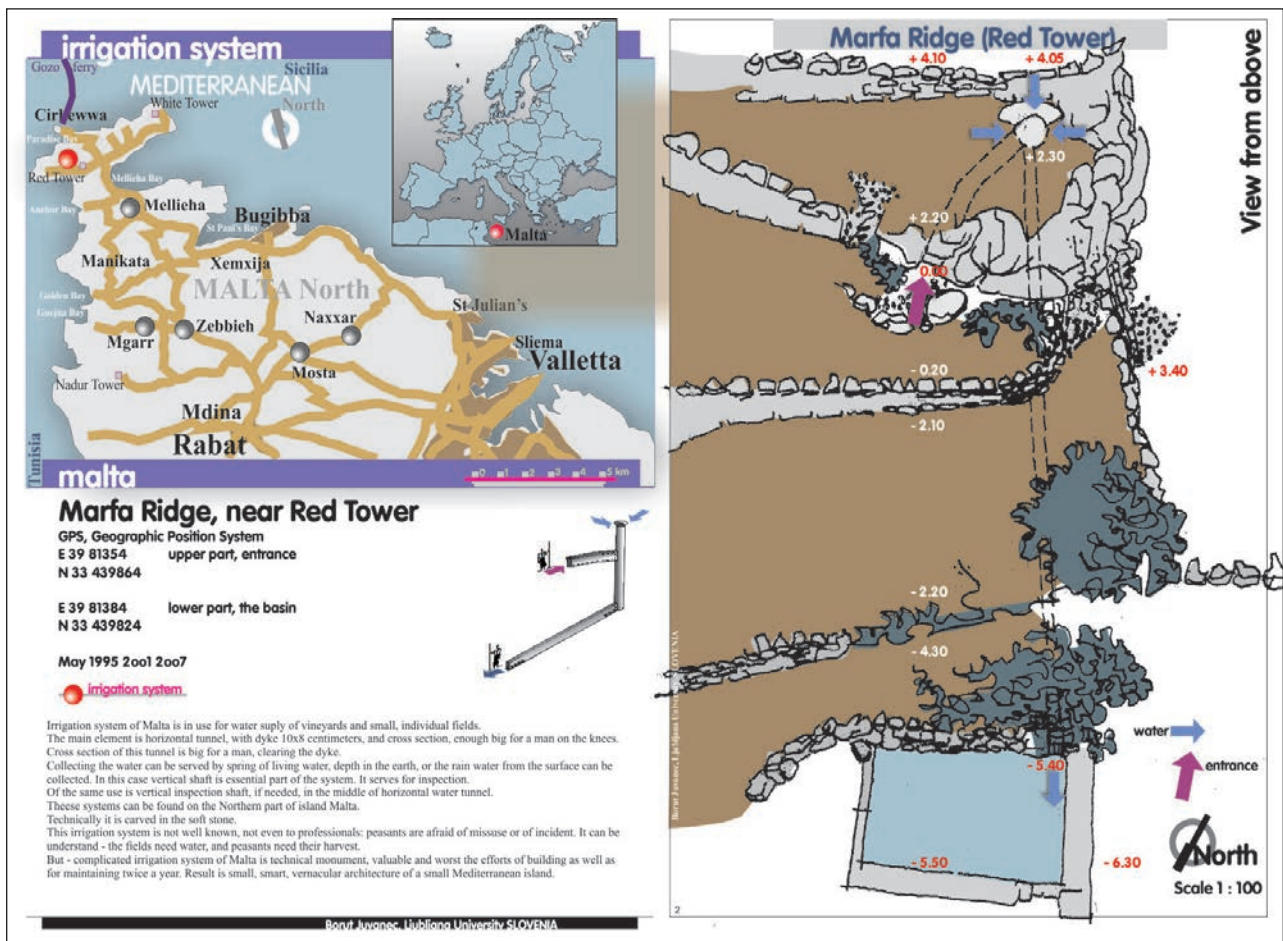

Image 29: The collecting holes are hard to find, they are covered with stones, and only the owner knows where they are (Marfa Ridge behind Red Tower).

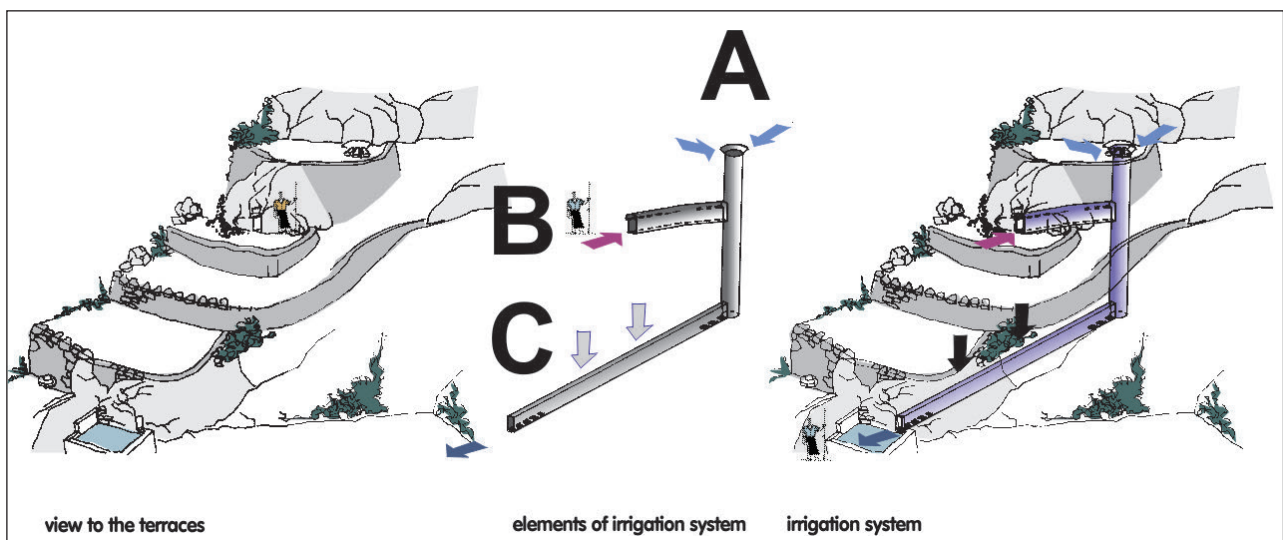

Image 30: The system consists of a vertical shaft, horizontal channel and a basin. Inspection openings are on the top A, with horizontal tunnel B and holes in the terrain C.

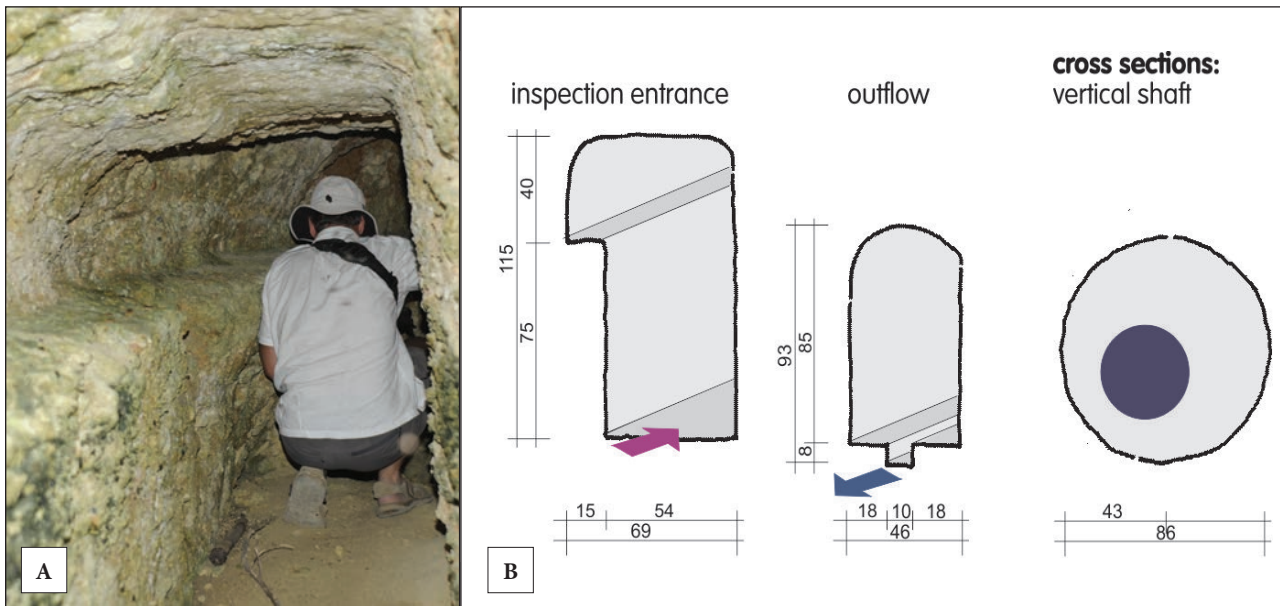

Image 31: A/ The horizontal tunnel to the vertical shaft is hewn in the rock. Its profile shows a tight fit for a farmer with tools in his left hand. B/ Details show their well-considered shapes: the tunnel, horizontal channels and the shaft. The tunnel is tight, but 'comfortable' for a man with his tool; the channel is only big enough for the farmer on his knees, with the waterway below (which has to be cleaned every year); the shaft is circular with steps inside.

Maltese farmers have small parcels of soil, needed for cultivating vegetables, far from their homes – wherever it is possible. A girna is understood there as a field shelter. Where possible, every piece of field is equipped with a basin. It seems that the source of water is next to it. This is not true – or only on very rare occasions.

The source of water is a very complicated underground system. Hard to see, there are several openings for inspection and maintenance. There are

three types of such holes: the top hole is covered by stone plates, indicating its position. An intermediate horizontal tunnel enables entrance to the vertical shaft in the middle. There are also holes located over the horizontal channel, for maintenance.

These well-considered water systems for precious water are hidden in the natural stony terrain. Only the owners now where they are. The system shows all the intelligence of our predecessors. We have to preserve it carefully as our precious heritage.

Image 32: The dikes are open for cleaning and for monitoring.

Image 33: A stone container with water and fish can be seen. The water is drinkable (it was tested in 2013 by the author's team).

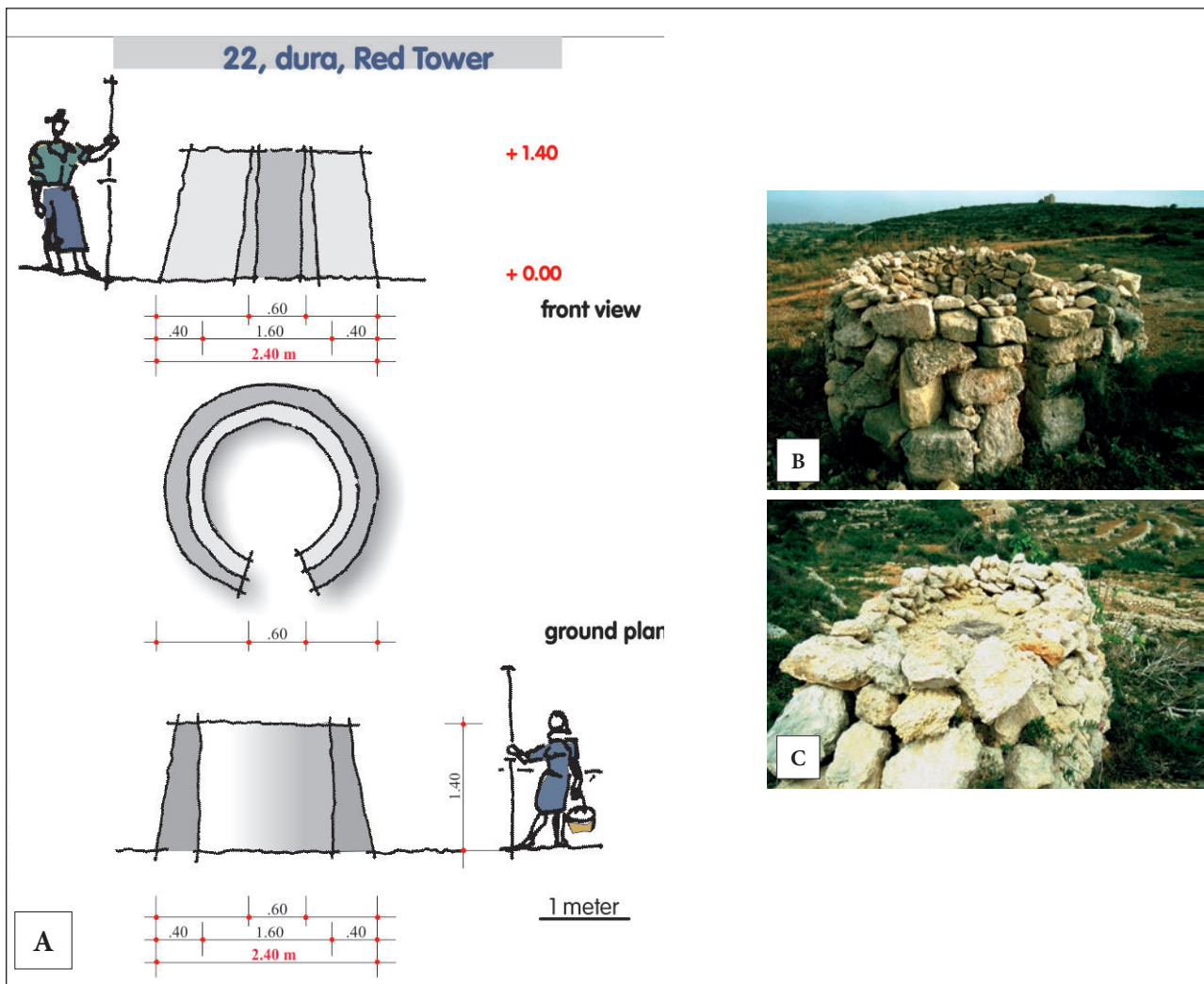

Image 34: Dura, A/ drawing, B/ photo, C/ A ruffjana seems to be a heap of stones to people, but is easily noticed by birds of the bait.

Public pipelines and irrigation system

There are numerous individual gardens for vegetable under the vertical ridges of northern Gozo. The sunny position in the morning and shade in the afternoon are perfect conditions for this natural agronomy. Water is needed for this rural economy. A communal pipeline leads from the upper plateau to the seashore by pipes, and individual dikes in stone are made from the general pipeline.

There is not enough pipeline for all customers: each farmer can use water only every second day, and water has to be stored for further use. Basins are needed.

The simplest basin is an open circular tub. Fresh water is needed and an open object can also easily be poisoned. The idea of using fish to test it is brilliant. If they are alive, the water is not poisoned

and can be used for watering the gardens, also for drinking.

HUNTERS' ARCHITECTURE

Hunters' structures can be used for active or passive hunting. Such structures are needed because the terrain is not overgrown, and because of the large number of small wild animals, mostly rabbits.

Dura

A dura is just a hunter's screen, for hiding from animals. It is constructed as a wall at approximately one meter, normally with a circular groundplan. The hidden hunters wait there for rabbits and birds. Today the duras are normally covered with a canvas roof, because of the hot sun.

Ruffjana

A ruffjana is passive bird trap. It has an oval groundplan, with a height suited to man. Small branches are put in, with some food as a bait, and glue. The birds try to catch the bait, but the quicker hunter can catch entangled animals.

Xbiek

A xbiek is an active bird trap. The hunters, hidden in a dura, spread a net of hemp rope and sticks. They set bait inside, and catch the feeding bird with a sudden pull.

PROBLEMATICS

Drystone architecture in Malta exists today as an important monument to our heritage. Giren, mgiebah, well systems, as well as hunters' structures still stand, but only a few of them are vital, in use. The stone compositions are hidden in the stony environment, and of interest only to a few professionals. Those phenomena, as important architectural heritage, need more actions for raising pride in the local culture.

The problem of Maltese culture can be found in its self-sufficiency – in both geography and in the history. It seems as closed, introverted culture, but is not. The rich vernacular architecture is especially insufficiently scientifically elaborated, in contrary to some other fields. There can be found impressive baroque studies in the Università ta' Malta with professor De Lucca, some important archaeological works exist and besides this plays Xpeditions an important role. Xpeditions, as international anthropological workshops started in 1985 with Dr. Marc Vanlangendonck and works till today, con-

necting theory and practice on international level. The stone architecture, as the most visible part of the culture, seems to be hidden in the landscape, forgotten in the mind of local people and missing in the scientific circles.

CONCLUSIONS

Malta contains enormous number of architectural monuments – from the pre-history till today in all the fields of architecture: from religious objects to vernacular architecture in drystone.

Local people know about the objects and the ruins. Their recognition with the help of professionals is the first step, an inventory is the second. Valorisation and documentation of all objects must be done by professionals. Their task is renovation, reconstruction and protection in practice and by law.

A book with documented drystone architecture of this type would also be welcome. To start with, it is possible to create a folder with basic data, a map and graphic material – of course with a professional description of the construction system and the typology. Boards with short texts would be encouraging for both the local people and visitors from abroad. Tourists in particular are very interested in this knowledge.

Education has no limits. The simple constructions in stone, composing a false dome, are a good example of using local material and a wise brain, especially in comparison to classical architecture from prehistory. This is important not only for schoolchildren and students, but for the wider public, also for professionals. Entry into the UNESCO List of the Intangible Heritage in 2018 is of great importance for this purpose.

Image 35: Giren at Ghajn Tuta, one of the most beautiful giren on Malta.

VERNAKUALRNA ARHITEKTURA MALTE

*Borut JUVANEC*Institut vernakularne arhitekture, Prijateljeva 11, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: borut.juvanec@stoneshelter.org

POVZETEK

Osnovni namen članka je razkrivanje skrite, pozabljene in neznane arhitekture Malte v kamnu. Kamen je imeniten gradbeni material. Najpreprosteje ga je sestavljati drugega ob drugega, zgornje plasti pa lahko previsevajo spodnje. Korbelling je prostorski sistem previsevanja okrog navpične osi in tvori nepravo kupolo. Vernakularna arhitektura Malte je namenjena občasni zaščiti človeka, živali ali orodja. Članek predstavlja avtorjevo dokumentacijo in desetletja terenskih raziskav ter uporablja pregledno, primerjalno in zgodovinsko metodo za razkrivanje vezi s predzgodovinskimi spomeniki iz 4. tisočletja. Malteško otočje je predvsem kamniti svet, mehak kamen, imenovan globerigina, tam žagajo v zidake, obstojnejši in trši kamen s površja pa sestavljajo v korbellingu in tvori prostor. Girna je zatočišče za pastirje in živali, mighba je čebelnjak, vklesan v podzemne jame, zanimiv je sistem namakanja, lovcem pa so namenjeni zakloni kot dura in ruffjana. Vsi ti objekti še kar stojijo, a le redki še vedno služijo svojemu namenu. Kamnite strukture so skrite v okolju, žal tudi v spominu ljudi, celo profesionalcev. Kamnite konstrukcije so pomemben del arhitekturne dediščine in si zaslužijo več pozornosti, skrbi in predstavitev prebivalcem, predvsem za dvig vedenja in ponosa lokalne kulture.

Ključne besede: Malta, vernakularna arhitektura, suhozid, konstrukcija, korbelling, girna, mighba

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Buhagiar, Mario (1991):** Post Muslim Malta: A Case Study in Artistic and Architectural Cross-currents. In: Fiorini, Stanley & Victor Mallia-Milanes (eds.): *A Case Study in International Cross Current*. Malta, Malta University Publications, 13–35.
- Cassar, Paul (1961):** The Corbelled Stone Huts of the Maltese Islands. *MAN*, 61, 65–68.
- De Lucca, Denis (1984):** Mediterranean Architecture – The Vernacular Idiom in Maltese Architecture. *Atrium*, 4, 12–14.
- De Lucca, Denis (1993):** Maltese Vernacular Architecture: A Living Tradition? In: Farmer, Ben & Hentie Louw (eds.): *Companion to Contemporary Architectural Thought*. London, New York, Routledge, 210–214.
- Fsadni, Mikiel (1998):** The Girna – The Maltese Corbelled Stone Hut. Rabbat, Dominican Publication.
- Hidič, Damjan (2009):** Maltese Stone. *OMERTAA, Journal of Applied Anthropology*, 430–437.
- Jaccarini, Carol (2002):** Ir-Razzett: The Maltese Farmhouse. Malta, PEG.
- Juvanec, Borut (1995):** Girna. Documentation. Ljubljana, University of Ljubljana.
- Juvanec, Borut (2004):** The Stone. <https://www.stoneshelter.org/stone/objects.html> (last access: 2022-03-06).
- Juvanec, Borut (2008):** Chozo de Extremadura, Joya en Piedra. Cáceres, ARTE.
- Juvanec, Borut (2009a):** Basic of Proportion Systems in Architecture. *Prostor*, 17, 1, 192–199.
- Juvanec, Borut (2009b):** Corbelling of the Mediterranean. In: Mecca, Saverio & Letizia Dipasquale (eds.): *Earthen domes and habitats. Villages of Northern Syria. An architectural tradition shared by East and West*. Pisa, ETS, 65–80.
- Juvanec, Borut (2010):** Slovenski čebeljak (Slovene Apiary). Ljubljana, Čebelarska zveza Slovenije.
- Juvanec Borut et al. (2013):** Arhitektura Slovenije. 5, Vernakularna arhitektura, kraški svet. Ljubljana, i2.
- Juvanec, Borut (2014):** Sacred Well Sant'Anastasia, Sardinia (Pozzo Sacro Sant'Anastasia, Sardegna). *Restauro archaeologico*, 22, 1, 79–94.
- Juvanec, Borut (2016):** Hiška: pastirsko zatočišče na Krasu. Ljubljana, i2.
- Juvanec, Borut (2017):** Vodnjak. Ljubljana, i2.
- Juvanec Borut (2018):** Classical Corbelling in Greece. In: Beriatou, Mania & Ioulia Papaeftychiou (eds.): *Dry Stone Constructions and Built Heritage*. Argostoli, IKI, 22–31.
- Juvanec, Borut (2022):** The Antithesis of Baroque – the Vernacular Architecture of the Mediterranean Islands. *Journal of Baroque Studies*, 3, 2, in press.
- Lassure, Christian & Dominique Repérant (2004):** Cabanes en pierre sèche de la France. Aix-en-Provence, Edisud.
- Loebbecke, Renate (2012):** Corbelled Domes. Köln, Walter König.
- Mallia, David (2008):** Indizi sull'architettura autonoma tra Malta e gli Iblei. In: Bonanno, Antony & Pietro Militello: *Malta in the Hybleans, the Hybleans in Malta: Malta negli Iblei, gli Iblei a Malta*. Palermo, Officina di Studie Medievali, 269–281.
- Miosi, Marco (2012):** Tholoi d'Italia. Trulli e capane in pietra a secco con copertura a tholos. Bari, Edizioni di Pagina.
- Oliver, Paul (ed.) (1997):** Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World. Cambridge, Cambridge University Press.
- Rohlf, Gerhard (1963):** Primitive Construzioni a Cupola in Europa. Firenze, Leo S. Olschki Editore.
- Rovero, Luisa & Ugo Tonnietti (2012):** Statical Behaviour of Earthen Corbelled Domes in Aleppo's Region. *Materials and Structures*, 45, 1–2, 171–184.
- Rovero, Luisa & Ugo Tonnietti (2014):** A Modified Corbelling Theory for Domes in Horizontal Layers. *Constructions and Building Materials*, 50, 1, 50–61.
- UNESCO (2018):** Art of Dry Stone Walling, Knowledge and Techniques. <https://ich.unesco.org/en/RL/art-of-dry-stone-walling-knowledge-and-techniques-01393> (last access: 2022-03-06).
- Vella, Ernest (2017):** A Stratigraphic Study of the giren at ix-Xaghra l-Hamra, Limits of Mellieha, Malta. *Malta Archaeological Review*, 11, 68–78.
- Vella, Godwin (2014):** Barumbari, Giren and Mgiebah – Vernacular Gems in Oblivion. *Gozo Observer*, 30, 3–11.

SLOVENIAN LITERATURE IN THE PROVINCES OF GORIZIA AND UDINE FROM THE PERSPECTIVE OF TURBULENT HISTORICAL EVENTS

Ana TOROŠ

University of Nova Gorica, Vipavska 13, 5000 Nova Gorica, Slovenia
e-mail: ana.toros@ung.si

Neva MAKUC

Research Center of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Milko Kos Historical Institute, ZRC SAZU Research Station,
Delpinova 12, 5000 Nova Gorica, Slovenia
e-mail: neva.makuc@zrc-sazu.si

ABSTRACT

This article discusses twentieth-century Slovenian literature in Italy, especially the provinces of Udine and Gorizia. Due to the complex developments of the twentieth century (i.e., wars, demarcation lines, borders, linguistic, ethnic, and other divisions, and an earthquake), every area of Slovenian literature in Italy (i.e., the provinces of Trieste, Gorizia, and Udine) was afflicted in its own way by suffering and disappointment. Taking into account the historical realities facilitates understanding the literary works themselves because every area of Slovenian literature in Italy has helped shape literary discourse in a different way. In addition, the message conveyed by this part of Slovenian literary discourse can be even better understood by considering contemporary Friulian and Italian works in this area.

Keywords: Slovenian literature in Italy, province of Gorizia, Slavia Veneta, border, 20th century

LA LETTERATURA SLOVENA DELLE PROVINCE DI GORIZIA E DI UDINE ALLA LUCE DEI TURBOLENTI EVENTI STORICI

SINTESI

L'articolo tratta della letteratura slovena in Italia, soprattutto quella composta nelle province di Udine e di Gorizia nel Novecento. Prendendo in esame le complesse realtà storiche di un'area specifica è possibile comprendere meglio le opere letterarie, dato che ogni area ha elaborato – tramite i turbolenti avvenimenti storici del Novecento (guerre, linee di demarcazione, confini, divisioni linguistiche, etniche etc., terremoto) – il discorso letterario in modo differente. Inoltre, il messaggio di questa parte del discorso letterario sloveno può essere inteso in modo più approfondito se si include nell'analisi anche le opere scritte, in quel periodo e in quei territori, in friulano e in italiano.

Parole chiave: letteratura slovena in Italia, Goriziano, Slavia Veneta, confine, Novecento

INTRODUCTION

In examining the past of today's Slovenian–Italian border region, a great deal of attention is primarily dedicated to the turbulent events of the nineteenth and especially twentieth century, and not infrequently to the ethnic conflicts and violence that had a dramatic impact especially on the twentieth century.¹ Borders or demarcation lines divided the population in this area on several occasions during that century. Unlike ethnic conflicts, life along the border has more or less been a historical constant in this region: it has characterized it for several centuries (Makuc, 2011; 2021). With regard to central Europe, the historical development of which differed from the situation in western Europe, Charles Ingrao stressed that before the rise of nineteenth-century nationalisms it had been characterized by a symbiosis of languages and peoples. Because central Europe has a multiethnic past, it is key to approach this history with a shared interpretation, and not one that focuses on only one ethnic group (Ingrao, 2004, 144–157).²

The situation changed dramatically in the nineteenth century with the rise of various nationalisms in the region. The divisions became increasingly deeper and were tainted with stereotypes.³ The twentieth century was full of turbulent events (i.e., the First and Second World Wars, demarcation lines, borders, ideological, linguistic, ethnic and other divisions, etc.), and all of this affected the lives, feelings, and historical memories of the population.⁴

This article discusses Slovenian literature⁵ produced on the Italian side of the Slovenian–Italian border, specifically in Slavia Veneta with Resia⁶ and in the province of Gorizia (both areas are now part of the Italian region of Friuli Venezia Giulia). This is an area

where various languages and dialects have intersected for centuries. Especially over the past centuries, it has been defined by dynamic political developments and divisions that have also had a significant impact on local book production. In this regard, a closer look is taken at the term “Slovenian literature in Italy.” This is an umbrella term for literature in standard Slovenian or Slovenian dialects in this area, whereby it should be noted that it is not produced within a single literary system of the Slovenian community in Italy.⁷ The basis for this is the examination of book production in a chain of interconnected factors within a literary system, from literary production (the author's cultural, political, and economic conditions) to literary mediation (mediators' motivation, political relations, and so on), reception, and processing (Dović, 2004).

THE DIVERSITY OF SLOVENIAN LITERATURE IN ITALY

The term “Slovenian literature in Italy” is historically conditioned, and it came into being after the establishment of the border⁸ between Italy and Yugoslavia following the Second World War. From the perspective of literary history, the term facilitates the examination of Slovenian literary production that has been generated in Italy for several decades and, consequently, has somewhat different literary features resulting from the minority status of the literature produced (i.e., the assertion of the community's identity through literature).⁹ On the other hand, the term covers various literary environments (i.e., the Trieste, Gorizia, and Udine literary areas) and their appertaining literary centers (i.e., Trieste, Gorizia, and Udine with Cividale del Friuli).¹⁰ Nonetheless, in places the term “Slovenian literature in Italy” is considered equal

1 The authors acknowledge financial support from the Slovenian Research Agency (research core funding Basic Research of Slovene Cultural Past, no. P6-0052, and for the research program Historical Interpretations of the 20th Century, P6-0347). Special thanks to Simona Lapanja Debevc, and Donald F. Reindl for their translation into English.

2 In Slovenian historiography, attention has already been drawn to overcoming “nationally-focused border history” (Marta Verginella) by certain authors studying the Slovenian–Italian border area: Rutar, 2005, 241–254; Panjek, 2006, 9–28; 2011, 11–29; Verginella, 2010, 207–216; Rožac Darovec, 2010, 217–228; Bajc, 2017, 835, and others.

3 For more on this, see, for example, Verginella (2009, 11–18; 2016, 705–720; 2017, 457–472).

4 For more on this, see Širok (2012), who analyses the historical memories and narratives of the population in the border area of Gorizia regarding the events in the 1940s.

5 Because of the complexity of the collective consciousness in the border territory, especially Slavia Veneta (Sln. *Beneška Slovenija*), the term “Slovenian literature” is used here rather than “literature of the Slovenians.” In this way, literature in both standard Slovenian and dialect is covered, while intentionally leaving aside the issue of (self-)identification of its authors.

6 In the province of Udine, Slovenian is also spoken in the Canale Valley (Zuljan Kumar, 2018).

7 Over the past decades, Slovenian literature in Italy has been studied in depth by Miran Košuta, Marija Pirjevec, Jadranka Cergol, David Bandelj, Roberto Dapit, and others.

8 Italy used the term “demarcation line” until the Treaty of Osimo (1975). With the Memorandum of London (1954), Yugoslavia interpreted it as a state border (Šušmelj, 2005, 309–316).

9 Giorgio Valussi described the Slovenians in Italy as a “historical or traditional minority” (*minoranza storica o tradizionale*) because they have been present in the border territory since the early Middle Ages. In addition, the population also has characteristics of a “border ethnic minority” (*minoranza nazionale di frontiera*) (Valussi 1974, 28–29).

10 Today Slovenian identity, language, and culture are not homogeneous concepts because they are characterized by “internal identity disconnects, such as local identities among members of the Slovenian minority in Italy” (Vidau, 2014, 77). In the province of Udine, only a portion of the population identifies itself as being part of the Slovenian minority (Vidau, 2014, 77).

to “Trieste literature.” For example, such a perception can be found in Jože Pogačnik’s *Književnost v zamejstvu in zdomstvu* (Literature in Neighboring Countries and Overseas) (Pogačnik, 2001, 374) or Vilma Purič’s *Sodobne tržaške pesnice* (Contemporary Trieste Female Poets) (Purič, 2018). The latter examines both the female poets living in the province of Trieste and those from the provinces of Gorizia and Udine. Alongside this, the term “Trieste literature” is also commonly used in a spatially more defined sense for literature by authors from Trieste and the wider Trieste area, excluding literature by authors from the provinces of Gorizia and Udine. Attention below is dedicated to the special literary features of Slovenian literature in the provinces of Gorizia and Udine, which differs from Slovenian literature in Trieste. Therefore, it makes sense to limit the term “Trieste literature” to the Trieste area only.

First of all, Slovenian literary production in Friuli Venezia Giulia should be viewed from the perspective of the meeting points of various literary systems in the region: namely, Slovenian literary production has arisen in contact with the Italian and Friulian literary systems. However, some distinctions should also be made at this level. In Trieste, Slovenian and Italian literatures were distinctly opposing. At the symbolic level, it can be said that they were in constant conflict dialog with one another because even in literalizing the same parts of Trieste and its surrounding area they interpret them differently or even the opposite way. The anti-Slovenian discourse of Italian Trieste literature found its echo in interwar Slovenian Trieste literature, which drew attention to aggression, usually through allusions, symbols, metonymy, and other rhetorical devices that indirectly pointed to what was going on in the Trieste area.¹¹ During the interwar period, the Italian literary discourse in the provinces of Gorizia and Udine was not as mass produced and anti-Slovenian as in Trieste, and the Slovenian literary production in these areas was also not as productive as in the Trieste area. The prelude to this is also important: in the decades leading up to the First World War, large-scale literary production of the Italian minority in cosmopolitan central European Habsburg Trieste agreed with its minority’s political and economic goals, which found strong support in literary discourse.

In this regard, it should be noted that the Slovenian population in the provinces of Gorizia and Udine was in contact with the Friulian environment. During the nineteenth and twentieth centuries, Slovenian–Friulian cultural contacts were not yet examined comprehensively, but based on studies to date¹² it can be nonetheless assumed that the Slovenian and Friulian literary discourses (in Friulian) were not in strong opposition to each other.¹³

BORDERS AND DIVISIONS OF THE SLOVENIAN–ITALIAN BORDER TERRITORY

The border territory in question has been characterized by various borders and administrative systems. Slavia Veneta, also called Slavia Friulana (Sl. *Beneška Slovenija* or *Benečija*), was part of the Republic of Venice from 1420 until its dissolution in 1797.¹⁴ The population there was autonomous and enjoyed special privileges for protecting the area along the border. Therefore, it was very favorably inclined toward the Republic of Venice. Because of its remote location, it preserved its own customs, language, and so on.¹⁵ In 1866, the Udine area, Slavia Veneta, and Resia were annexed to the Kingdom of Italy. In the interim, for a while Slavia Veneta also belonged to the Habsburg Monarchy, which deprived it of its former rights and imposed taxes on it (Salimbeni, 1977, 71).

In turn, both the Gorizia and Trieste areas were under Habsburg Rule nearly uninterruptedly for several centuries, up until the end of the First World War. The Isonzo Front, which developed after the London Memorandum¹⁶ signed on April 26th, 1915, and Italy’s entry into the war, provided the population with, among other things, a “framework of shared suffering manifested in various ways, beginning with the front, which spread to all corners of civilian life” (Svoljšak, 2012, 80). Gorizia, which at that point found itself on the very front line, inspired poetry, which, for example, comes to the fore in the anonymous Italian song “Gorizia tu sei maledetta” (Gorizia, You Are Cursed), inspired by a strong antiwar sentiment (Svoljšak, 2012, 80–81).

In accordance with the Treaty of Rapallo signed in 1920, the Gorizia and Trieste areas were annexed to the Kingdom of Italy. The border between the King-

11 For more, see Toroš (2011).

12 See, for example, Marušič (1975, 101–106; 1986, 33–36); Ferluga Petronio (2003, 255–261); Dapit (2008); Toroš (2017, 386–396); Zanello (2020, 171–188), and others.

13 For example, the contacts between Ivan Trinko (1863–1954) and the important Friulian poet Giuseppe Ellero (1866–1925), born in Tricesimo, indicate an amicable relationship. In addition, in his poem “Slavia” published in 1904 in the weekly *Cittadino italiano* (Udine), Ellero praised the Slavs for building a better future (Ferluga Petronio, 2003, 255–261).

14 The modern term “Slavia Veneta” refers to the area of both the Natisone and Torre valleys, which means it covers a larger territory than the early modern *Schiavonia* (*Veneta*) (Beguš, 2015, 11). For more on the various names for this area, see Dapit (1995, 9) and Valussi (1974, 72–74). For more on the various names used for Slovenians in the province of Udine, see Marušič (2019a, 32).

15 For example, to protect the population’s language, in 1738 the Republic of Venice decreed that the curates there had to speak the local language (*lingua schiavona*) (Salimbeni, 1977, 71).

16 For new findings about this (First) Memorandum of London preserved in London and its designations, see Bajc (2017, 836–842).

dom of Italy and the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes was met with disappointment on both sides of the new border. It led to new divisions and conflicts in the border territory (Bajc, 2017, 827). Already after the war, a period of severe ethnic conflict began in Venezia Giulia,¹⁷ with an “explosion of Adriatic nationalism (*esplosione del nazionalismo adriatico*)” (Valussi, 1974, 31). Under Fascism, the oppression of the Slovenian population in Venezia Giulia was very severe, followed by the tragic events of the Second World War, which brought along new divisions and violent conflicts among the people. After the war, a demarcation line ran across this territory, which, based on the agreement signed in Belgrade on June 9th, 1945, divided it into Zones A and B (i.e., the Morgan Line). Life was made difficult by the unclear location of the border (Marušič, 1998, 277). In 1946, the Soviet Union accepted the French proposal of “ethnic balance” in this area, according to which the border would separate two minorities of approximately the same size. In addition, a smaller state covering an ethnically mixed area was to be formed. On July 3rd, 1946, the Free Territory of Trieste was established, but it satisfied neither the Yugoslav nor Italian aspirations (Kacin-Wohinz & Pirjevec, 2000, 119).

On September 15th, 1947, a “new border” divided the Gorizia area and its population. The two neighboring countries were not happy with its course (Marušič, 1998, 271–284). In the Gorizia area, it “dramatically encroached upon territory that had been politically, culturally, and economically homogeneous for centuries” (Kacin-Wohinz & Pirjevec, 2000, 121). The population was dissatisfied with the new postwar division of the territory between Italy and Yugoslavia because the border divided the once-homogeneous province of Gorizia and, among other things, it also separated Gorizia from the surrounding countryside (Šušmelj, 2004, 291–292; 2005, 308; Bufon, 2005, 345; Širok, 2012, 155–159).

The Trieste issue remained acute. The (Second) Memorandum of London¹⁸ of October 5th, 1954, allocated Zone A of the Free Territory of Trieste to Italy and Zone B to Yugoslavia, introducing certain changes in the border to the benefit of Yugoslavia. The Special Statute annexed to the memorandum defined the rights of both minorities, but there was still a long way to respecting these rights in practice (Kacin-Wohinz & Pirjevec, 2000, 140). The legal interpretation of

the Slovenian population in the provinces of Trieste, Gorizia, and Udine varied (Valussi, 1974, 33–34). All these turbulent developments were accompanied by various population movements in the wider border territory. On November 10th, 1975, the Yugoslav–Italian border was definitively confirmed through the Treaty of Osimo (Kacin-Wohinz & Pirjevec, 2000, 151–152).

SLOVENIAN LITERATURE IN SLAVIA VENETA AND RESIA, AND TURBULENT HISTORICAL EVENTS

Historical watersheds also influenced the specific nature of Slovenian literature in the province of Udine, which had traditionally been under the influence of Romance culture and mostly part of states with a majority Romance-speaking population (i.e., the Republic of Venice and then Italy). This area was thus not part of cultural milieus as established in the Gorizia and Trieste areas, which were under Habsburg rule for several centuries. In addition, Slovenian-language school instruction was not provided for the Slovenian-speaking population there.¹⁹ Due to its geographical characteristics (i.e., hilly terrain that was difficult to traverse), Slavia Veneta and Resia were separated from other centers of Slovenian culture, where, during the nineteenth-century rise of national movements, Slovenian identity also gradually began to be established.

In Slavia Veneta and Resia, the situation was slightly different, which was also reflected in the plebiscite of October 21st and 22nd, 1866. Nearly all the residents agreed with annexation to Italy (Marušič, 1985, 55–67; 2003, 9). The border was definitively agreed upon in Venice on December 22nd, 1867 (Devetak, 2019, 53). As highlighted by Branko Marušič, the Slovenian-speaking population in this area had fond memories of the former Republic of Venice and also associated it with the Italian Risorgimento, which is why it was ill-disposed toward the Habsburg Monarchy. The following verses were created in the Natisone Valleys in 1848 and 1849, expressing a fondness for Italy: “Predraga Italija / Preljubi moj dom / Do zadnje moje ure / Jest ljubu te bom” (Dear Italy, / My beloved home, / Until my last hour, / I’ll love you; Marušič, 2019a, 38).²⁰

After this area passed to the Kingdom of Italy, which was ruled by the House of Savoy, a period of efforts to form a monoethnic state and assimilate the non-Italian speaking population followed (Kacin-Wohinz & Pirjevec,

17 The name *Venezia Giulia* (Sln. *Juljska krajina* or *Juljska Benečija*) refers to the territory of Austria-Hungary that was annexed to Italy after the First World War. It included the former County of Gorizia and Gradisca, Istria with Trieste, part of Inner Carniola and Carinthia, Cres, Lošinj, and later Rijeka (Pelikan, 2002, 14).

18 On its denomination, see Bajc (2017, 842).

19 In the Gorizia area, the conditions for school instruction in Slovenian were slightly more favorable. Slovenian-language primary schools had been promoted since 1848, but there were no public Slovenian-language primary schools. Instead, private Slovenian-language preschools, primary schools, and trade schools were introduced in the 1880s and 1890s (Devetak, 2020, 361–370).

20 Fulvio Salimbeni attributes this poem to Peter Podreka (1822–1889). These lines have also been translated into Italian: “Carissima Italia, patria mia molto amata / fino alla mia ultima ora io ti amerò” (Salimbeni, 1977, 75).

vec, 2000, 17–19). A policy of Italianizing the residents of Slavia Veneta began (Salimbeni, 1977, 73–83). Some Slovenian priests played an important role in asserting Slovenian national sentiments in Slavia Veneta. In the nineteenth century, Jožef Podreka (a.k.a. Podrieka; 1822–1886)²¹ and Peter Podreka (1822–1889)²² from San Pietro al Natisone, and Ivan Obala (1824–1898) from Mersino engaged in Slovenian literary production in Slavia Veneta. Peter Podreka's poetry expressed his "dual" identity: "Prebivam na Laškim / Sim rojen Taljan, / Izviram z Slavljanstva / Bom vedno Slavljjan" (I live in Italy, / I was born an Italian, / I have Slavic origins, / I will always be a Slav; (Marušič, 2019a, 38; 2019b, 10–14).

A special role was played by the priest, cultural figure, and man of letters Ivan Trinko (1863–1954), born in Tercimonte (Ferluga-Petronio, 1984; Dapit et al., 2006).²³ He was one of the "Slovenian national awakening movement figures from the second half of the nineteenth and first decades of the twentieth century covering a very wide range activities" (Marušič, 2006, 42–43). He also played the role of a mediator because it was through him that Slovenians, as well as Russians, Poles, and Czechs, learned more about Slavia Veneta. Trinko made an effort to write his poems in Slovenian, but unfortunately they received severe criticism in central Slovenia, especially from Anton Medved (1869–1910), a priest and poet born in Kamnik.²⁴ The criticism was directed at certain deficiencies in his linguistic expression (Ferluga Petronio, 1984, 12–14, 38; 2003, 257).²⁵ Trinko did not learn standard Slovenian at school,²⁶ but started learning this language, which was different from the dialect he knew from home, on his own as a teenager. However, the poet Simon Gregorčič, who shared Trinko's fate of living in the border territory, albeit on the other side of the border, encouraged him to write poems in Slovenian (Ferluga-Petronio, 1984, 9–54). In Slavia Veneta, Trinko and many other priests played the key role in preserving Slovenian during the interwar period, when it was prohibited from schools and public life. In connection with this, the writer France Bevk (1890–1970) from the Gorizia area wrote the novel *Kaplan Martin Čedermac* (The Curate Martin Čedermac, 1938), in which the main character, Martin Čedermac, fights to

preserve his right to hold mass in Slovenian. Based on this novel, the Slovenian priests that strove to preserve the use of Slovenian in Slavia Veneta are often referred to in Slovenian as *čedermaci* (i.e., 'Čedermaces'; Cencič, 2008, 145–156; Banchig, 2008, 165–173). Slovenian priests' efforts to preserve Slovenian identity in Venezia Giulia during the interwar period were in fact very demanding and complex (Pelikan, 2002).²⁷

The situation in the province of Udine after the Second World War is summarized in a report by the Slovenian–Italian Historical and Cultural Committee:

More difficult was the situation for Slovenes in the Valleys of Natisone, Torre and Resia and the Canal Valley, since they were never recognised as a national minority by the authorities; therefore, they were refused the right to instruction in their mother tongue and to use of the mother tongue in their dealings with the authorities (Slovensko-italijanski odnosi, 2001, 153).

A painful experience of the assimilation pressures²⁸ in this region after the war is revealed at the symbolic level in the poem "Pustita nam rože po naše sadit" (Let Us Plant Our Flowers Our Own Way) by an important cultural figure in Slavia Veneta, Aldo Clodig (1945–2015), born in Grimacco (Kragelj, 1993, 519). Clodig strove for Slovenian language and culture to become strongly rooted in the local environment, especially among young people. He believed that one's love for tradition was part of living cultural heritage and that it also had to be continually renewed and developed. He wrote poetry, and in 2009 he published the poetry collection *Duhor an luna* (The Owl and the Moon). He also published his poems in the anthology *Besiede tele zemlje* (The Words of This Land, 2004), *Slavia dilecta* (Beloved Slavia, 2004), *Trinkov koledar* (Trinko Almanac), and the volume *V nebu luna plava* (The Moon Floats in the Sky, 2007). In addition, he wrote the book *Čez namišljeno črto* (Across the Imaginary Line; on the tenth anniversary of the hike that bears the same name) and a book about the village of Costne (Toroš et al., 2019, 30; Kragelj, 1993, 519).

The symbolic meaning of the poem "Pustita nam rože po naše sadit" (Let Us Plant Our Flowers Our

21 For more on Jožef Podreka, see Stanonik & Brenk (2008, 865).

22 For more on Peter Podreka, see Pirjevec & Andrejka (1949, 9–11); Stanonik & Brenk (2008, 865).

23 A literary-historical overview of Slovenian poetry in the Natisone Valleys is provided in the bachelor's thesis by Anita Bergnach (Bergnach, 1996).

24 For more on Medved, see Lukman (1933, 78–79).

25 For more on how familiar Slovenians in the Habsburg hereditary lands were with Slavia Veneta, see Marušič (2019a, 31–44).

26 After the annexation (in 1866), school instruction in Slavia Veneta was conducted only in Italian (Marušič 2004, 41). In the areas of Gorizia, Trieste, and Istria, on the other hand, the Slovenian education system made progress until the First World War (Bajc & Pelikan, 2004, 62–63).

27 Among other things, soon after the adoption of Giovanni Gentile's school reform (1923), Slovenian was driven out of the schools. Slovenian teachers were fired, displaced, and so on. However, children could learn Slovenian via religious education classes (Pelikan, 2002, 112–113, 230).

28 On this see, for example, Bajc & Pelikan (2004, 59–92); Marušič (2004, 33–44).

Own Way) comes to the fore in the following lines. "Pustita nam piet takuo, k' nam je všeč, / guorit an uekat, pisat an še brat / po tistim jiziku, ki mat na zibel / z vso nje ljubeznijo navadla nas je" (Let us sing the way we like, / Speak and cry, write and read / In the language that our mother / Taught us with all her love at the cradle; Clodig, 2009, 32). For many years (1983–2012), "Pustita nam rože" was also used as the title of volumes of the music festival *Senjam beneške piesmi* (Festival of Venetian Slovenian Songs), which shows the semantic weight of these three words in Slavia Veneta or demonstrates the exceptional importance of preserving linguistic and cultural identity for this community. Clodig wrote this poem in the dialect used in the Natisone Valleys. Due to the political situation and their geographical isolation, Slavia Veneta and Resia developed unique regional identities with their own regional language (a Slovenian dialect) (Dapit, 2003, 301–312), which also predominates in literary production. Most literary works are created in one of the local Slovenian dialects (i.e., the Natisone, Torre, or Resian dialects). As highlighted by Marija Pirjevec, the importance of writing poems in dialect has recently been growing in Slavia Veneta and Resia. Among other things, this has also been contributed to by the increasingly positive view of dialect poetry (Pirjevec, 2002, 43–44).

In the 1970s, the situation for the Slovenian population gradually improved (Troha, 2004, 151–152). Regarding standard Slovenian, it is worth noting that there were no Slovenian-language schools in the province of Udine up until the 1980s. Since then (1984), a bilingual primary school has operated in San Pietro al Natisone. According to Danila Zuljan Kumar, today's residents of Slavia Veneta have significantly more options available to learn standard Slovenian than in the past, and in recent years there have been changes in the discursive practices of the local speakers. The use of Slovenian is also becoming common in the public informal sphere, but in the past Slovenian was used only in the private sphere (Zuljan Kumar, 2016, 13–16; Zuljan Kumar, 2018, 143–153). Since 2001, the Slovenian population in the province of Udine, just like the Friulian, has been protected by a special law that safeguards historical linguistic minorities (Decreto, 2001). It is important to emphasize that until 2001 there was no unified protection of the Slovenian population of Friuli Venezia Giulia, but there were different situations in various areas of the region (Troha, 2004, 145).

The topics of Slovenian literary works in Resia and Slavia Veneta are usually connected with life in the local area, existential attachment to one's homeland, the pressing issue of out-migration due to unfavorable economic and political conditions, and

the subsequent problem of nearly empty villages, which inevitably also indicate a slow disappearance of the local culture. In addition, it should be noted that Slovenian speakers have traditionally settled at higher elevations of three poorly connected valleys: the Natisone, Torre, and Resia valleys. This differs from the Trieste region, where literature is dominated by images of the sea and karst landscape. In the province of Udine, the authors incorporate the local hilly landscape in their works via personified mountains, rivers, and mythological heroes, who constitute part of the extensive local folk tradition. In addition, a prominent topic is also the emigration of Slovenians from Slavia Veneta, whose population declined heavily during the twentieth century. After the First World War, the local population moved to urban centers, mining towns in Belgium and France, the US, and so on, which diminished the Slovenian community in Italy (Škvor, 2005, 35–60; Kalc, 2009, 37–46).²⁹ During that period, emigration from Resia was even stronger than from Slavia Veneta, where it accelerated after the Second World War. People primarily moved to other European countries and overseas, and later also to economically well-developed towns in northern Italy or to the Friulian Plain (Kalc et al., 2008, 8–15).

Worth highlighting in this regard are two excerpts from two poems by the politician, cultural figure, and teacher Viljem Černo (a.k.a. Guglielmo Cerno; 1937–2017), born in Lusevera in the Torre Valley (Pipan, 2019; Bandelj, 2009, 352–353; Klinec, 1976, 236). Černo wrote his poems in the Torre Valley dialect, whereby he was very sensitive in selecting his poetic language: he searched for nearly extinct dialect words for specific objects or concepts associated with life in the Torre Valley among the elderly residents of nearby villages, thus enshrining them in verse (Toroš et al., 2019, 10). In his poem "Sveta si, zemlja" (Land, You Are Holy), Černo verbalizes the hardship caused by assimilation pressures ("Nan še kradejo dušo" 'Are they still stealing our souls'), which, however, is only indirectly indicated due to the politically unfavorable situation for the Slovenian population in the province of Udine after the Second World War. In addition, Černo's poems primarily aimed to support the local community, which lived in the situation in question and hence did not need any further context to understand a "coded" message. In his second poem, "Ter" (The Torre), titled after the personified Torre River, the poet remembers all the people in the Torre Valley that were forced to emigrate because of unfavorable living conditions ("se zlivaž med krasi Muzca, / de reš naprouti tvojim sinan, / ki so raztreseni po svietu" 'Flow from under the rocks of Mount Musi / Toward your children / Scattered all over the world').

29 On the problem of emigration from Slavia Veneta, see also, for example, Ruttar (2015, 65–71; 2018, 165–169).

Viljem Černo "Sveta si, zemlja" (excerpt)		Viljem Černo "Land, You Are Holy" (excerpt)
Upivamo dušo njiu, čujemo urisk planin, božamo ritam rok anu ráman. Se zbujamo od spanja? Al se naša besieda suši? Sveta si, zemja, ki daješ siena anu otave, ki zdraviš razpuokano roko, ki rosiš posušeno sárce! So šenjé trudne naše noe? Nan še kradejo dušo?	Dušo naših polj vsrkavamo, do nas prihaja glas planinskih pašnikov, ljubkujemo spet ritem svojih rok, ramen. Se mar prebujamo iz sna? Ali pa usiha v nas beseda? Sveta si, zemlja, ki sena nam daješ in otave, ki pozdraviš razorano roko, ki z roso izsušeno nam srce namočiš! So naše noge še utrjene? Nam dušo kradejo še zmerom?	We drink in the soul of our fields, The sound of mountain pastures comes to us, Caressing yet again the rhythm of our hands And shoulders. Are we awakening from our sleep? Or is our word drying up inside us? Land, you are holy, You give us hay Early and late, You heal Our worn hands, Your dew moistens Our dried-out hearts! Are our feet still tired? Are they still stealing our souls?
(Černo, 2013a, 16–17)	(Černo 2013a, 16–17; standard Slovenian translation by Ciril Zlobec)	

Viljem Černo "Ter" (excerpt)		Viljem Černo "The Torre" (excerpt)
Koranina naše žeje, zviéralo, ki poje, se zlivaž med krasi Muzca, de reš naprouiti tvojim sinan, ki so raztreseni po svietu s tómo nad striehami.	Korenina naše žeje, v molitev zbran studenec, teci izpod muških skal naproti svojim otrokom, raztepenim po vsem svetu, z večerom nizko iznad streh.	Root of our thirst, Spring gathered in prayer, Flow from under the rocks of Mount Musi Toward your children Scattered all over the world, With the evening lying Low above the roofs.
(Černo, 2013b, 12–13)	(Černo, 2013a, 12–13; standard Slovenian translation by Ciril Zlobec)	

Literature in the province of Udine, especially in Resia, has also been influenced by the severe earthquake of 1976. On May 6th that year, the Italian–Slovenian border region was affected by a destructive earthquake with an epicenter near Gemona

del Friuli in Italy. It claimed nearly a thousand lives and was followed by a series of aftershocks. Several villages in Friuli and Slovenia's Soča Valley, such as Artegna and Breginj, were destroyed. Slavia Veneta was also severely affected (e.g., the villages of Lusevera, Cesariis, and Pers; Ribarič 1980, 40–51). Some authors, including the Resian poet and writer Silvana Paletti, born in Prato in 1947 (Stanonik & Brenk, 2008, 795; Bandelj, 2009, 358), began writing poems after this tragic event, most likely in the desire for the area to at least retain in literature the life that disappeared in front of its people's eyes in just a matter of seconds: "Stare lipe vasice, / kam šyl wāš glas, / same ližita, / wdarjane na smārti, / kumjū težita dūšo" (Pretty old villages, / Where did your voice disappear, / You lie alone, / Struck to death, / Barely breathing; Paletti, 2003, 32–33).³⁰ The Resian poet Renato Quaglia, born in Stolvizza in 1941, also wrote about the tragic earthquake (Stanonik & Brenk, 2008, 920; Bandelj, 2009, 353–354). In 1985, he published the collection of poetry *Baside* (Words), which already indicates the importance of local language in its title and for which Quaglia received the Prešeren Fund Award.

Renato Quaglia "Potres" (excerpt)		Renato Quaglia "Earthquake" (excerpt)
Gorko to bilo žvečara ko zemlja se potresala ko gore so se cipile nu hiše so spaduwale	Bilo je vroče ta večer ko se je zemlja stresala ko so se gore trgale in hiše so razpadale	It was hot that night When the earth shook, When the mountains were rent And the houses crumbled.
(Quaglia, 1985, 48)	(Quaglia, 1985, 49; standard Slovenian translation by Marko Kravos)	

Viljem Černo, Silvana Paletti, and Renato Quaglia are not the only poets from the province of Udine that have broached the issue of migration, complex identity, and the earthquake in this area. Similar experiences can also be traced in Friulian poetry, such as in the poem "Las valîs di un emigrant" (An Emigrant's Baggage) by the Friulian poet and writer Leonardo Zanier (1935–2017), born in Maranzanis. Zanier also experienced emigration himself (Pellegrini, 2016). In this poem, he expresses the deep existential crisis of an emigrant ("ch'a nol va par vivi ma par no murî" 'he is not leaving to survive, he is leaving not to die').

30 Translation by Marija Pirjevec into standard Slovenian: "Stare, lepe vasice, / kam je šel vaš glas? / Same ležite, / do smrti zadete, / komaj še dihate" (Paletti, 2003, 32–33). Silvana Paletti writes poetry not only in the Resian dialect, but also in Friulian and Italian (Pirjevec, 2002, 44).

Leonardo Zanier "Las valis di un emigrant"	Leonardo Zanier "Prtljaga migranta"	Leonardo Zanier "An Emigrant's Baggage"
las valis di un emigrant no an peços denti ma sperança e sperança las sôs mans ma sôl las primas voltas dopo il so non: emigrant al diventa il so mistîr e al impara ch'a nol va par vivi ma par no murî	prtljaga migranta ne nosi oblačil, nosi upanje njegove roke so upanje, a samo prvič, potem njegovo ime: migrant postane njegov poklic in zave se, da ne odhaja, zato da bi preživel, odhaja, da ne bi umrl	An emigrant's baggage Does not carry clothes, It carries hope, His hands are hope, But only the first time, Afterward his name: Emigrant Becomes his profession And he realizes he is not leaving to survive, he is leaving not to die.
(Zanier, 2003, 44)	(Zanier, 2019b, 26; Slovenian translation by Dana Čandek)	

Also worthy of mention is Zanier's poem "Identitât" (Identity), in which he problematizes the issue of national and regional identity in relation to another culture, drawing attention to the nonsense of ethnic conflicts.

Leonardo Zanier "Identitât" (excerpt)	Leonardo Zanier "Identiteta" (excerpt)	Leonardo Zanier "Identity" (excerpt)
ma l'identitât ce êse? a dîli in curt e duta: che s'î fos su Marte mi sintares cjericul e co soi in Africa mi sint European co soi in Portugal talian co soi a Roma furlan co soi a Udin cjargnel	kaj pa je identiteta? kratko in jedrnato: na Marsu bi se čutil Zemljana ko sem v Afriki sem Evropejec na Portugalskem Italijan v Rimu Furlan v Vidmu Karnijec	What is identity even? In a nutshell: On Mars I would feel myself an Earthling, When I'm in Africa, I'm a European, In Portugal I'm an Italian, In Rome a Friulian, in Udine a Carnian
(Zanier, 1997, 62)	(Zanier, 2019a, 31; Slovenian translation by Živa Gruden)	

SLOVENIAN LITERATURE IN THE PROVINCE OF GORIZIA AND TURBULENT HISTORICAL EVENTS

Similar thematic meeting points and overlapping can also be observed in the Gorizia area, such as in the poetic experience of Gorizia during the second half of the twentieth century as expressed in the poems by three different writers: the Italian poet Roberto Marino Masini, born in 1958 in Gorizia (Milich, 2017, 96), the journalist and editor Celso Macor (1925–1998), born in Versa (Zanello, 2011, 1995–1999; 2020, 172–173),³¹ and the director and journalist Janez Povše, born in Ljubljana in 1941 (Stanonik & Brenk, 2008, 888). These are the poems

of three contemporaries, who were born in three different times and belonged to three different literary systems in the province of Gorizia (Masini to the Italian system, Macor to the Friulian, and Povše to the Slovenian). Macor's poem "Da ponta di chista mont" (From the Top of This Hill) describes Gorizia as viewed from Sabotin Hill, using allusions to the bloody events of the First World War. He thus experiences Gorizia as a town conditioned and defined by the weight of suffering with collective memory and the associated anxiety, suppressed feelings, and the unpromising nature of the border region. Presented below are selected excerpts in which this comes most to the fore. Attention should be dedicated to certain phrases, such as "hill of death," "bloody river," "endless noon," and "locked in anxiety."

Celso Macor "Da ponta di chista mont" (excerpt)	Celso Macor "Z vrha tega hriba" (excerpt)	Celso Macor "From the Top of This Hill" (excerpt)
Da ponta di chista mont di muart jo ciali la vita di Gurissa sota, come un furniar van e vegnin dal cricâ dal di fin tal crepuscul ... Lusinz, flun di sanc, sflandôr da nestra ciasa ... E li ciampanis a' sùnin di lunc, tun misdi senza fin nus clâmin adun, ... E còrin pa stradis e si incròsin, no si ciàlin siarâts dal ingòs.	Z vrha tega hriba smrti opazujem utripanje Gorice tam spodaj, kot v mravljišču ljudje prihajajo in odhajajo od zore do mraka. ... Soča, krvava reka, biser naše zemlje, ... Zvonovi dolgo odzvanjajo v neskončnem poldnevu in nas kličejo vkup ... Ljudje hitijo po ulicah, srečujejo se, a se ne pogledajo, vklenjeni v tesnobo.	From the top of this hill Of death I watch the life in Gorizia Down below, like an anthill People come and go From dawn to dusk. ... The Soča, bloody river, pearl Of our land, ... The bells ring for a long time At the endless noon, Calling us together ... People hurry along the streets, Meeting, but not looking at one another, Locked in anxiety.
(Macor, 2008, 103–106)	(Macor, 2019, 52; Slovenian translation by Dana Čandek)	

Janez Povše experiences Gorizia similarly, through the prism of past war events, most likely making an intertextual reference to Simon Gregorčič's poem "Soči" (To the Soča). The most representative lines in this regard from his poem "Pesem Gorici" (A Poem for Gorizia) read as follows: "Čez tebe šla je bridka zgodovina / boleče te pretresla v temeljih, / sedaj obdaja trudna te tišina, / spomin medlí tvoj v strti upanjih" (A

31 For more on Macor's experience with the border and the border territory, and his attitude toward Slovenians, see Zanello (2020, 171–188).

bitter history trod over you, / Shaking you painfully in your foundations, / Now only the weary silence surrounds you, / With your memory dwindling away in crushed hopes; Povše, 2014, 78–79). In this poem, Povše remembers the “bitter history,” which left a heavy mark on Gorizia. In turn, in his poem “Soči” (1879) Gregorčič predicted that “bitter steel will strike upon these lands” (“tod sekla bridka bodo jekla”; Gregorčič, 1947, 66). By selecting the word *bitter* as an expressive word that evokes emotional pain, Povše makes a connection to the bitterness evoked in Gregorčič’s poem “Soči” as well the historical context that Gregorčič predicted. In addition, in his experience of Gorizia, Povše mentions pain, shock, weary silence, and crushed hopes, which most likely indicates dissatisfaction with the border in the Gorizia area established after the war.

As Kaja Širok points out in her study of the historical memories of the border population on both sides of the Slovenian–Italian border area, there were different historical interpretations of historical events in the Gorizia border area, but the “anchors or milestones” of these narratives were the same or similar (Širok, 2012, 66, 164). Masini’s perception of his hometown seems to be less burdened with collective memory. Nonetheless, the introductory lines of his poem already reveal a conflict relationship with the town, which can be linked to the conflicts within the town itself, resulting from the ethnic tensions during the twentieth century.

Roberto Marino Masini “Le mie emozioni” (excerpt)	Roberto Marino Masini “Moja čustva” (excerpt)	Roberto Marino Masini “My Emotions” (excerpt)
Le mie emozioni sono fatte di questa terra, di una città che maledico e poi ritrovo come un paradiso ogni volta che m’allontano.	Moja čustva so iz te zemlje, iz mesta, ki ga preklinjam in spet odkrivam kot neka nebesa vsakič, ko odidem.	My emotions Derive from this land, From the town I curse And yet discover like some sort of heaven Every time I leave.
(Masini, 2006, 10)	(Masini, 2019, 54; Slovenian translation by Dana Čandek)	

The presented parts of all three poems show similar perceptions of Gorizia, which do not permit a person to have an entirely intimate relationship with this town, separate from the collective memory associated with Gorizia, the ethnic tensions in it, the war, and the postwar definition of the border. Even though the poets express their relationship with the town in three different languages (i.e., they belong to three different linguistic

communities), they share a fairly similar view of Gorizia. First, it is obvious that they experience Gorizia as their own town, which is like a loving woman (Povše), who gives birth to all emotions (Masini), whereby the first-person narration of the poet is combined with the first-person collective narration of Gorizia residents (Macor). The poetic descriptions of Gorizia hence do not emphasize the Slovenian, Italian, or Friulian component. This, however, becomes more evident, for example, when comparing the poems by Slovenian and Italian poets from the Trieste area, who give Trieste different and even opposing highlights. In this regard, the multilingual poetic image of Gorizia avoids the ethnic tensions, or it indicates them only subtly. Of course, here it also needs to be taken into account that these poems were created at a different time (i.e., in the second half of the twentieth century). In the Trieste poetry, too, this period is marked more by disillusionment and fatigue, and no longer so much by bellicosity and a pronounced inclination toward conflict. However, the multilingual poetic manifestation of Gorizia, its personification, and the sadness, melancholy, and anxiety in its poetic image after the Second World War show that the poetic discourse about Gorizia sprang from an internal need, arising from the border established after the Second World War, which cut into the life of everyone in this territory.

CONCLUSION

Because of the complex and often also turbulent and tragic developments during a significant portion of the twentieth century, the life of the population in the border provinces of Gorizia and Udine was very demanding and intertwined with suffering. This was greatly contributed to by war, the establishment of demarcation lines and state borders, and linguistic, ethnic, and other divisions. A heavy burden for the population of the province of Udine was also the 1976 earthquake. All these complex developments were also reflected in the Slovenian literature of this border area. Taking into account these complex realities facilitates the reception and deeper understanding of the literary works themselves because every area of Slovenian literature in Italy (i.e., the provinces of Trieste, Gorizia, and Udine) has helped shaped literary discourse in a different way. This means that familiarity with only one of these three realities, such as that of the Trieste area, does not provide the right and key literary-historical and sociopolitical information required for a competent understanding and perception of Slovenian literary works in the provinces of Gorizia and Udine. In addition, the message conveyed by this part of Slovenian literary discourse can be even better understood by taking into account contemporary Friulian and Italian works in this area.

SLOVENSKA KNJIŽEVNOST V GORIŠKI IN VIDEMSKI POKRAJINI V LUČI TURBOLENTNIH ZGODOVINSKIH DOGODKOV

Ana TOROŠ

Univerza v Novi Gorici, Vipavska 13, 5000 Nova Gorica, Slovenija
e-mail: ana.toros@ung.si

Neva MAKUC

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Zgodovinski inštitut Milka Kosa,
ZRC SAZU Raziskovalna postaja, Delpinova 12, 5000 Nova Gorica, Slovenija
e-mail: neva.makuc@zrc-sazu.si

POVZETEK

Pričujoči prispevek obravnava slovensko književnost v Italiji, zlasti v videmski in goriški pokrajini v 20. stoletju. Književnost v slovenskem jeziku in v slovenskih narečjih ni nastala znotraj enotnega literarnega sistema slovenske skupnosti v Italiji. Pojem "slovenska književnost v Italiji" dejansko pokriva različna območja, natančneje tržaško, goriško in videmsko območje in njim pripadajoča središča (Trst, Gorica, Videm/Čedad), ki pa imajo z literarnovednega vidika svoje specifičnosti. Življenje prebivalstva videmske in goriške pokrajine je namreč zaznamovalo kompleksno dogajanje v 20. stoletju (vojne, demarkacijske črte, meje, jezikovne, narodnostne in druge delitve, potres). Upoštevanje teh kompleksnih zgodovinskih stvarnosti olajša proces razumevanja samih književnih del, saj je na osnovi specifičnih dogodkov vsako od danih območij slovenske književnosti v Italiji drugače sooblikovalo literarni diskurz. Poleg tega se lahko sporočilo tega dela slovenskega literarnega diskurza globlje razume ob upoštevanju sočasnih del v furlanskem in italijanskem jeziku na danem območju.

Ključne besede: slovenska književnost v Italiji, Goriška, Beneška Slovenija, meja, 20. stoletje

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Bajc, Gorazd (2017): Dieci mesi che sconvolsero la Venezia Giulia: il Memorandum di Londra 1915: questioni storiografiche e dettagli terminologici. *Acta Histriae*, 25, 4, 825–850.

Bajc, Gorazd & Egon Pelikan (2004): Od konca prve do začetka druge svetovne vojne (1918–1941). In: Bajc, Gorazd (ed.): Na oni strani meje: slovenska manjšina v Italiji in njen pravni položaj: zgodovinski in pravni pregled 1866–2004. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 59–92.

Banchig, Giorgio (2008): Čedermaci. In: Cencič, Mira: Beneška Slovenija in njeni Čedermaci. Škofije, Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij organizacije TIGR Primorske, 165–173.

Bandelj, David (2009): O avtorjih. In: Bandelj, David (ed.): Rod Lepe Vide: antologija sodobne poezije Slovencev v Italiji. Ljubljana, Študentska založba, 339–367.

Beguš, Ines (2015): Avtonomija in ekonomija Nadiških dolin v Beneški republiki. Koper, Univerzitetna založba Annales.

Bergnach, Anita (1996): La produzione poetica in lingua slovena nelle valli del Natisone - slovensko pesništvo v Nadiskih dolinah (advisor Lojzka Bratuž). Bachelor's thesis. Udine, University of Udine.

Bufon, Milan (2005): Političnogeografski učinki učinki mirovnega sporazuma in Londonskega memoranduma na slovensko-italijansko obmejno območje. In: Pirjevec, Jože, Bajc, Gorazd & Borut Klabjan (eds.): Vojna in mir na Primorskem: od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 339–356.

Cencič, Mira (2008): Beneška Slovenija in njeni Čedermaci. Škofije, Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij organizacije TIGR Primorske.

Clodig, Aldo (2009): Pustita nam rože / Lasciateci i fiori. In: Clodig, Aldo: Duhuor an luna: težave, ljubezan, narava, življenje. Cividale del Friuli, Kulturno društvo Ivan Trinko / Circolo di cultura Ivan Trinko, 32.

Černo, Viljem (2013a): Sveta si, zemlja / Sveta si, zemlja / Sante tu ses, tiere / Santa sei, terra. In: Černo, Viljem: Ko pouno noči je sarce / Ko polno je noči srce / Co plen di gnot al è il cûr. Quando pieno di notte è il cuore. Gorizia, Zadruga Goriška Mohorjeva; Cividale del Friuli, KD Ivan Trinko, 16–17.

Černo, Viljem (2013b): Ter / Ter / La Tor / Torre. In: Černo, Viljem: Ko pouno noči je sarce. Ko polno je noči srce. Co plen di gnot al è il cûr. Quando pieno di notte è il cuore. Gorizia, Zadruga Goriška Mohorjeva; Cividale del Friuli, KD Ivan Trinko, 12–13.

Dapit, Roberto (1995): La Slavia Friulana. Lingue e culture. Resia, Torre, Natisone. Bibliografia ragionata / Beneška Slovenija. Jezik in kultura. Rezija, Ter, Nadiža. Kritična bibliografija. Cividale del Friuli, Circolo culturale Ivan Trinko / Kulturno društvo Ivan Trinko; San Pietro al Natisone, Cooperativa Lipa / Zadruga Lipa.

Dapit, Roberto (2003): Nastajanje krajevnih knjižnih jezikov med Slovenci v Furlaniji. In: Vidovič Muha, Ada (ed.): Slovenski knjižni jezik – aktualna vprašanja in zgodovinske izkušnje: ob 450-letnici izida prve slovenske knjige. Mednarodni simpozij Obdobja – metode in zvrsti, Ljubljana 5.–7. december 2001. Ljubljana, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 301–312.

Dapit, Roberto (2008): Gradnikova Brda in odnosi s furlanskim svetom. In: Ferluga-Petronio, Fedora (ed.): Alojz Gradnik, pesnik Goriških brd. Trieste, ZTT EST, 102–113.

Dapit, Roberto, Obi, Michele & Lucia Trusgnach (eds.) (2006): Mons. Ivan Trinko (1863–1954). Spodbujevalec spoznavanja in dialoga med kulturami / Promotore della conoscenza e del dialogo tra culture. Cividale del Friuli, Kulturno društvo Ivan Trinko / Circolo culturale Ivan Trinko.

Decreto (2001): Decreto del presidente della Repubblica 2 maggio 2001, n. 345. Regolamento di attuazione della legge 15 dicembre 1999, n. 482, recante norme di tutela delle minoranze linguistiche storiche. GU Serie Generale 213 (September 13th, 2001). https://www.gazzettaufficiale.it/atto/serie_generale/caricaDettaglioAtto/originario?atto.dataPubblicazioneGazzetta=2001-09-13&atto.codiceRedazionale=001G0402&elenco30gior ni=false (last access: 2022-05-23).

Devetak, Robert (2019): Poročanje slovenskega časopisja o dogajanju ob plebiscitu v Benečiji leta 1866. Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja, 43, 45–58.

Devetak, Robert (2020): Boj za slovenske šole in delovanje ženskih podružnic Družbe svetega Cirila in Metoda na Goriškem in Gradiškem v obdobju pred prvo svetovno vojno. Zgodovinski časopis, 74, 3–4, 360–387.

Dovič, Marijan (2004): Sistemske in empirične obravnave literature. Ljubljana, ZRC SAZU.

Ferluga-Petronio, Fedora (1984): Ivan Trinko. Poeta e scrittore della Slavia Veneta. Padova, Centro studi Europa orientale.

Ferluga Petronio, Fedora (2003): Giuseppe Ellero in Ivan Trinko. In: Costantini, Enos (ed.): Dobrodošli v Furlaniji. Udine, Società Filologica Friulana, 255–261.

Gregorčič, Simon (1947): Soči. In: Gregorčič, Simon: Zbrano delo. Ljubljana, DZS, 65–67.

Ingrao, Charles W. (2004): Razumevanje mednarodnih sporov v Srednji Evropi. Razprave in gradivo, 44, 142–157.

Kacin-Wohinz, Milica & Jože Pirjevec (2000): Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000. Ljubljana, Nova revija.

Kalc, Aleksej (2009): Emigration from the Benechia and Historical Perspective: Some Reflections. In: Guziranje: dalla Schiavonia veneta all'Ongheria con le stampe dei Remondini / Guziranje: z Beneškega na Ogrsko s tiskovinami Remondini / Guziranje: From Venetian Schiavonia to Hungary with the Remondini Prints. Stregna, Comune di Stregna; Regione autonoma Friuli Venezia Giulia, Centro di catalogazione e restauro dei beni culturali, Comunità montana del Torre, Natisone e Collio, 37–46.

Kalc, Aleksej, Predan, Michela & Alvaro Petricig (2008): Deriva nei continenti: le Valli del Natisone e i luoghi dell'emigrazione negli archivi fotografici di famiglia / Odplavljanje na celine: Nadiške doline in destinacije izseljevanja v družinskih fotografskih arhivih. Cividale del Friuli, Slovenci po svetu – Unione emigranti sloveni del Friuli Venezia Giulia / Slovenci po svetu – Zveza slovenskih izseljencev FJK; San Pietro al Natisone, Centro studi Nediža / Študijski center Nediža.

Klinec, Rudolf (1976): Černo (Cerno) Viljem. In: Primorski slovenski biografski leksikon, fasc. 3, vol. 1: Bor-Čopič. Gorizia, Goriška Mohorjeva družba, 236.

Kragelj, Jožko (1993): Clodig, Aldo. In: Jevnikar, Martin (ed.): Primorski slovenski biografski leksikon, fasc. 19, supplement B–L, vol. 4. Gorizia, Goriška Mohorjeva družba, 519.

Lukman, Franc Ksaver (1933): Medved, Anton (1869–1910). In: Lukman, Franc Ksaver et al. (eds.): Slovenski biografski leksikon, vol. 5: Maas–Mrkun. Ljubljana, Zadržna gospodarska banka, 78–79.

Macor, Celso (2008): Da punta di chista mont. In: Macor, Celso: Ài samènât un ciamp di barburiss / Ho seminato un campo di fiordalisi (ed. Rienzo Pellegrini). Gorizia, Biblioteca statale isontina, 103–106.

Macor, Celso (2019): Z vrha tega hriba. In: Toroš, Ana et al.: Literatura na stičišču 1. Trieste, Slovenski raziskovalni inštitut; Udine, Societât filologjiche furlane "Graziadio Isaia Ascoli" / Società filologica friulana "Graziadio Isaia Ascoli," 52. <http://www.eduka2.eu/slv/didaktico-gradivo/literatura-na-sticiscu-1> (last access: 2022-05-23).

Makuc, Neva (2011): Historiografija in mentaliteta v novoveški Furlaniji in Goriški. Ljubljana, Založba ZRC.

Makuc, Neva (2021): Border Identities in the Early Modern Period: Venetian Friuli and the Habsburg County of Gorizia Mirrored in Contemporary Historiography. Berlin, Peter Lang.

Marušič, Branko (1975): Contributo ai contatti culturali fra i Friulani e gli Sloveni nel passato. Studi Goriziani, 41, 101–106.

Marušič, Branko (1985): Primorski čas pretekli. Prispevki za zgodovino Goriške. Koper, Založba Lipa; Trst, Založništvo tržaškega tiska; Gorica, Goriški muzej.

Marušič, Branko (1986): Slovensko-furlanski kulturni stiki. Jadranski koledar, 33–36.

Marušič, Branko (1998): Nova meja na Goriškem. Acta Histriae, 6, 1, 271–284.

Marušič, Branko (2003): Pravni položaj beneških Slovencev ob priključitvi k Italiji leta 1866. Acta Histriae, 11, 2, 1–18.

Marušič, Branko (2004): Pravni položaj Beneških Slovencev ob in po priključitvi k Italiji (1866). In: Bajc, Gorazd (ed.): Na oni strani meje. Slovenska manjšina v Italiji in njen pravni položaj: zgodovinski in pravni pregled 1866–2004. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 33–44.

Marušič, Branko (2006): Ivan Trinko in slovensko zgodovinopisje / Ivan Trinko e la storiografia slovena. In: Dapit, Roberto, Obič, Michele & Lucia Trusgnach (eds.): Mons. Ivan Trinko (1863–1954). Spodbujevalec spoznavanja in dialoga med kulturami / Promotore della conoscenza e del dialogo tra culture. Cividale del Friuli, Kulturno društvo Ivan Trinko / Circolo culturale Ivan Trinko, 42–61.

Marušič, Branko (2019a): Kako so Slovenci spoznavali Beneško Slovenijo v predplebiscitnem času (do oktobra 1866). Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja, 43, 31–44.

Marušič, Branko (2019b): O začetkih slovenskega knjižnega ustvarjanja pri Beneških Slovencih. Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici, 16, 10–14.

Masini, Roberto (2006): Le mie emozioni. In: Il tempo ci attraversa: poesie. Gorizia, Sottomondo, 10.

Masini, Roberto (2019): Moja čustva. In: Toroš, Ana et al.: Literatura na stičišču 1. Trieste, Slovenski raziskovalni inštitut; Udine, Societât filologjiche furlane "Graziadio Isaia Ascoli" / Società filologica friulana "Graziadio Isaia Ascoli," 54. <http://www.eduka2.eu/slv/didaktico-gradivo/literatura-na-sticiscu-1> (last access: 2022-05-23).

Milich, Jolka (2017): O avtorju. Revija SRP, 25, 133/134, 96.

Paletti, Silvana (2003): Tres / Terremoto / Potres. In: Paletti, Silvana: Rozajanski serčni romonenj. La lingua resiana del cuore. Rezijanska srčna govorica. Ljubljana, ZRC SAZU, 32–33.

Panjek, Aleksander (2006): Ricostruire Trieste: politiche e pratiche migratorie nel secondo dopoguerra. Trieste, EUT Edizioni università.

Panjek, Aleksander (2011): Tržaška obnova: ekonomske in migracijske politike na Svobodnem tržaškem ozemlju. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

Pelikan, Egon (2002): Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom: primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico – zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac. Ljubljana, Nova revija.

Pellegrini, Rienzo (2016): Zanier Leonardo (1935–2017) sindacalista, scrittore. In: Dizionario biografico degli friulani. Nuovo Liruti. Supplemento. <https://www.dizionariobiograficodeifriulani.it/zanier-leonardo-1935-2016/> (last access: 2022-05-23).

Pipan, Primož (2019): Černo, Viljem (1937–2017). In: Šterbenc Svetina, Barbara et al.: Novi Slovenski biografski leksikon. Digital edition. Ljubljana, Znanstveno-raziskovalni center SAZU Slovenska akademija znanosti in umetnosti. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1006400/#novi-slovenski-biografski-leksikon> (last access: 2022-07-28).

Pirjevec, Avgust & Rudolf Andrejka (1949): Podreka, Peter. In: Kidrič, France et al. (eds.): Slovenski biografski leksikon, vol. 7: Peterlin–Pregelj. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 403.

Pirjevec, Marija (2002): Rezijanska pesnica Silvana Paletti. *Traditiones*, 31, 2, 43–53.

Pogačnik, Jože (2001): Književnost v zamejstvu in zdomstvu. In: Pogačnik, Jože et al.: Slovenska književnost III. Ljubljana, DZS, 351–401.

Povše, Janez (2014): Pesem Gorici. In: Povše, Janez: *Pesmi ob poti*. Gorizia, Zadruga Goriška Mohorjeva, 78–79.

Purič, Vilma (2018): Sodobne tržaške slovenske pesnice. Doctoral dissertation. Ljubljana, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

Quaglia, Renato (1985): Potres. In: Quaglia, Renato: *Baside*. Trieste, ZTT, 48.

Ribarič, Vladimir (1980): Potresi v Furlaniji in Poščju leta 1976, kratka seizmološka zgodovina in seizmičnost obrobja vzhodnih Alp. In: Dolenc, Janez (ed.): *Potresni zbornik*. Tolmin, Temeljna kulturna skupnost, Odbor za ugotavljanje in odpravo posledic potresa, 17–80.

Rožac Darovec, Vida (2010): Narod, država in identitete v obmejnih prostorih. *Acta Histriae*, 18, 1–2, 217–228.

Rutar, Sabine (2005): War, Memory, and Nation in the Northeastern Adriatic: A Contribution of Methodology. In: Pirjevec, Jože, Bajc, Gorazd & Borut Klabjan (eds.): *Vojna in mir na Primorskem: od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954*. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 241–254.

Ruttar, Riccardo (2015): Slovenci v Furlaniji. Vidiki demografske antropologije. In: Tavčar, Marko et al. (eds.): *Koledar [Goriške Mohorjeve družbe] za leto 2016*. Gorizia, Goriška Mohorjeva družba, 65–71.

Ruttar, Riccardo (2018): Ki dost nas je v vaseh ob meji? In: Namor, Iole, Trusgnach, Margherita & Luisa Cher (eds.): *Trinkov koledar za leto 2019*. Cividale del Friuli, Kulturno društvo Ivan Trinko, 165–168.

Salimbeni, Fulvio (1977): Il problema delle minoranze slave al confine orientale veneto dopo il 1866. *Studi Goriziani*, 46, 69–87.

Širok, Kaja (2012): Kalejdoskop goriške preteklosti: zgodbe o spominu in pozabi. Ljubljana, Založba ZRC.

Škvor, Simon (2005): Beneška Slovenija: migracijski procesi z vidika obmejnosti in narodnotvornih determinant. *Dve domovini / Two Homelands*, 21, 35–60.

Slovensko-italijanski odnosi (2001): Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956. Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije / I rapporti italo-sloveni 1880–1956. Relazione della commissione storico-culturale italo-slovena / Slovene-Italian relations 1880–1956. Report of the Slovene-Italian Historical and Cultural Commission. Ljubljana, Nova revija.

Stanonik, Tončka & Lan Brenk (eds.) (2008): Osebnosti: veliki slovenski biografski leksikon. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Šušmelj, Jože (2004): Uresničevanje Osimskih sporazumov na Goriškem. In: Bajc, Gorazd (ed.): *Na oni strani meje*. Slovenska manjšina v Italiji in njen pravni položaj: zgodovinski in pravni pregled 1866–2004. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 273–292.

Šušmelj, Jože (2005): Videmski sporazum. In: Pirjevec, Jože, Bajc, Gorazd & Borut Klabjan (eds.): *Vojna in mir na Primorskem: od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954*. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 307–322.

Svoljšak, Petra (2012): Gorica, prekleto in sveto mesto med dvema ognjema. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 60, 1, 79–94.

Toroš, Ana (2011): Podoba Trsta in Tržaškega v slovenski in italijanski poeziji prve polovice 20. stoletja. Nova Gorica, Univerza v Novi Gorici.

Toroš, Ana (2017): Slovene–Friulian–Italian Literary Connections at the Beginning of the 20th Century: The Case of Alojz Gradnik and Select Friulian and Italian Authors. *Interlitteraria*, 22, 2, 386–396.

Toroš, Ana et al. (2019): *Literatura na stičišču 1. Trieste, Slovenski raziskovalni inštitut; Udine: Societât filologjiche furlane “Graziadio Isaia Ascoli” / Società filologica friulana “Graziadio Isaia Ascoli.”*

Troha, Nevenka (2004): Položaj slovenske narodne skupnosti v Italiji in italijanske v Sloveniji med letoma 1954 in 1990. In: Bajc, Gorazd (ed.): *Na oni strani meje*. Slovenska manjšina v Italiji in njen pravni položaj: zgodovinski in pravni pregled 1866–2004. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 141–166.

Valussi, Giorgio (1974): *Gli Sloveni in Italia*. Trieste, LINT.

Verginella, Marta (2009): Radici dei conflitti nazionali nell’area alto-adriatica: il paradigma dei „nazionalismi opposti“. In: Algostino, Alessandra et al.: *Dall’Impero austro-ungarico alle foibe: conflitti nell’area alto-adriatica*. Turin, Bollati Boringhieri, 11–18.

Verginella, Marta (2010): Zgodovinenje slovensko-italijanske meje in obmejnega prostora. *Acta Histriae*, 18, 1–2, 207–216.

Verginella, Marta (2016): Dokončni boj med "severno-jadranskimi rasami" v iredentističnem in fašističnem diskurzu. *Acta Histriae*, 24, 4, 705–720.

Verginella, Marta (2017): O zgodovinenju dihotomije mesta in podeželja. *Acta Histriae*, 25, 3, 457–472.

Vidau, Zaira (2014): Raziskovanje Slovencev v Italiji. Razvoj, izzivi in perspektive slovenskega kulturnega prostora ob 40. obletnici Slovenskega raziskovalnega inštituta SLORI. In: Klopčič, Luka, Stergar, Janez & Zdenka Volarič (eds.): *Meje slovenskega kulturnega prostora: zbornik člankov*. Ljubljana, Svetovni slovenski kongres, Inštitut za narodnostna vprašanja, Klub koroških Slovencev v Ljubljani; Maribor, Klub koroških Slovencev, 77–82.

Zanella, Gabriele (2011): Macor Celso (1925–1998) poeta, scrittore, letterato. In: Scalon, Cesare, Griggio, Claudio & Giuseppe Bergamini (eds.): *Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei friulani*. 3. L'età contemporanea. Udine, Forum, 1995–1999.

Zanella, Gabriele (2020): Celso Macor, pesnik dialoga med kulturami Posočja. *Goriški letnik*, 44, 171–188.

Zanier, Leonardo (1997): Identitât. In: *Licôf grant: poesie 1991–1995*. Udine, Kappa Vu, 62.

Zanier, Leonardo (2003): Las valîs di un emigrant. In: *Liberi – di dover partire / Libers – di scugnî lâ: poesie 1960–1962: friulano-italiano*. Udine, Editoriale FVG, 44.

Zanier, Leonardo (2019a): Identiteta. In: Toroš, Ana et al.: *Literatura na stičišču 1*. Trieste, Slovenski raziskovalni inštitut; Udine, Societât filologjiche furlane "Graziadio Isaia Ascoli" / Società filologica friulana "Graziadio Isaia Ascoli," 31–32. <http://www.eduka2.eu/slv/didattico-gradivo/literatura-na-sticiscu-1> (last access: 2022-05-23).

Zanier, Leonardo (2019b): Prtljaga migranta. In: Toroš, Ana et al.: *Literatura na stičišču 1*. Trieste, Slovenski raziskovalni inštitut; Udine, Societât filologjiche furlane "Graziadio Isaia Ascoli" / Società filologica friulana "Graziadio Isaia Ascoli," 26. <http://www.eduka2.eu/slv/didattico-gradivo/literatura-na-sticiscu-1> (last access: 2022-05-23).

Zuljan Kumar, Danila (2016): Narodna identiteta pri Beneških Slovencih in Furlanih danes. *Jezik in slovstvo*, 61, 2, 7–18.

Zuljan Kumar, Danila (2018): Identity Changes in the Slovenian and Friulian Linguistic Communities in the Province of Udine, Friuli-Venezia Giulia, Italy. *European Countryside*, 10, 1, 141–157.

REGIONAL GEOLINGUISTICS – CASE STUDY OF PREKMURJE DIALECT

*Mojca KUMIN HORVAT*ZRC SAZU, Fran Ramovš Institute of the Slovenian Language, Novi trg 4, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: mojca.horvat@zrc-sazu.si

ABSTRACT

Among Slovenian dialects, three dialect groups have been the subject of regional geolinguistic analysis so far (Littoral, Carinthian, Pannonian); this paper examines the Prekmurje dialect, which can be divided into Dolinsko, Ravensko, Goričko and Porabje variants based on younger linguistic phenomena. The aim of this article is to contribute to knowledge on regional geolinguistics of the Slovenian language area. The article maps selected linguistic phenomena using the linguistic geography method.

Keywords: geolinguistics, regional geolinguistics, Prekmurje dialect

GEOLINGUISTICA REGIONALE – ESEMPIO DEL DIALETTO DEL PREKMURJE

SINTESI

Tra i dialetti sloveni, i dialetti di tre gruppi dialettali sono stati finora oggetto di un'analisi geolinguistica regionale (quello del Litorale, della Carinzia e pannonico). Questo articolo si riferisce al dialetto del Prekmurje, pertinente a quest'ultimo gruppo, che può, sulla base di fenomeni linguistici più giovani, essere diviso nelle varianti del Dolinsko, Ravensko, del Goričko e del Porabje. I fenomeni linguistici selezionati in questo articolo sono mappati utilizzando il metodo della geografia linguistica.

Parole chiave: geolinguistica, geolinguistica regionale, dialetto del Prekmurje

INTRODUCTION

The aim of this article has been to contribute to knowledge on regional geolinguistics of the Slovenian language area. The geographic distribution of the lexemes under consideration in the Prekmurje dialect clearly shows the connectedness of certain areas, both in diachronic and synchronic terms.

Geolinguistics¹ is a special branch of dialectology, which has a tradition of over 130 years in Europe. Its beginnings date back to the 1880s, when Wenker created his atlas of German dialects (Škofic, 2020) (first volume – *Sprachatlas der Rheinprovinz, nördlich der Mosel und des Kreises Siegen*), followed in the early 20th century by Gilliéron's *Atlas linguistique de la France*, which also served as a model for K. Jaberg and J. Jud's *Sprach- und Sachatlas des Italiens und der Südschweiz*.

According to Alinei (1983, XIX), all geolinguistic works can be categorised by two criteria:

a) territorial and b) methodological. According to the territorial criterion, atlases are classified by the scope of the analysed geographic area: national atlases are defined as first-generation atlases; regional atlases are second-generation atlases; atlases of language groups (such as the Slavic Linguistic Atlas, *Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas*) are defined as third-generation atlases, and so-called fourth-generation atlases cover the widest geographic territory (such as the European Linguistic Atlas – *Atlas linguarum Europae*). According to the methodological criterion, atlases are divided into two groups: the first group comprises so-called raw-data-based atlases, in which the materials are presented in a raw, non-analysed form, i.e. phonetically transcribed lexemes, phonemes or morphemes placed next to the name or number of the locality on the map. The second group comprises interpretative atlases, which provide language materials in an abstracted or interpretative form using various mapping techniques (symbols, isoglosses or a combination of both).

REGIONAL GEOLINGUISTICS

A comparison of the order in which each type of atlas was created for a particular language brings interesting findings. It reveals that for some languages, regional atlases were made before national ones (e.g. Wenker's *Sprachatlas der Rheinprovinz* and *Sprachatlas von Nord- und Mitteldeutschland*), or vice-versa. Certain research centres decided to make regional atlases before national ones due to a smaller and thus more manageable research

territory, which would be used to produce a "trial volume" before the national atlas (Reichan & Woźniak, 2004, 10), while others believed it would be sensible to first analyse a wider territory, i.e. a particular language area as a whole, and then build upon the findings of national atlases to make regional atlases of the already-examined territory through in-depth research. Linguistic peculiarities of individual territories, regions or areas thus became clear only in a contrastive relation to other regions (such as the presence/lack of particular objects and consequently of their names).

Regional geolinguistics in Slovenian language area

Three dialect groups have been the subject of regional geolinguistic analysis in Slovenia so far – Littoral, Carinthian and Pannonian.

Each area under consideration follows its own methodological principles, which can vary widely. In western and eastern Slovenian dialects, research is particularly oriented towards collecting dialectal lexis and presenting it on linguistic maps; in northern dialects, typical phonetic phenomena are documented in addition to lexis, enabling the identification of the locations of predominant isophones and isolexes.

Littoral dialect group

In the western part of the Slovenian language area, geolinguistics has been developed at the Institute for Linguistic Studies at the University of Primorska Science and Research Centre, where lexical regional atlases of Istrian and Kras as well as Croatian, Romanian, Istriot and Italian local dialects of the area have been created.

The 1987 *Slovenski dialektološki leksikalni atlas Tržaške pokrajine* (SDLA-Ts) by Rada Cossutta examines the area on the Italian side of the border. The mapping method makes this a raw-data-based atlas since dialectal materials are written in phonetic transcription next to the number of each locality. The materials were collected using the ASLEF² (*Atlante Storico-Linguistico-Etnografico del Friuli-Venezia Giulia*, (Pelegriani, 1972–1986)) questionnaire in ten localities in the vicinity of Trieste (with the addition of the materials of two data points included in the ASLEF network) and are displayed on 177 maps (the materials themselves are recorded for 740 questions).

According to Alinei's atlas classification, this is a second-generation raw-data-based atlas.

1 This paper builds upon the article by Kumin Horvat (2010).

2 More about ASLEF (Zuljan Kumar, 2016).

A second atlas by the same author – the 1996 *Slovenski dialektološki atlas koprške pokrajine* (SDLA-Kp, Cossutta, 1996) – methodologically matches the first (i.e. SDLA-Ts).

The *Slovenski dialektološki leksikalni atlas slovenske Istre* (2005), by Rada Cossutta is graphically more advanced and uses the same mapping method; it presents lexemes collected using an adapted questionnaire of the Friulian ASLEF atlas in 21 Istrian Slovenian data points. Materials were collected and mapped for 740 questions (which are written as cues with no context) categorised into thematic sets (such as natural phenomena, flora, fauna, parts of the human body, illnesses etc.). This atlas, too, is raw-data-based as the materials are not interpreted but merely provided for further linguistic analyses.

In addition to the above atlases, the Institute for Linguistic Studies at the University of Primorska Science and Research Centre designed the *Narečni atlas slovenske Istre in Krasa* (NASIK) project. The researchers, namely Goran Filipi, Rada Cossutta and Suzana Giljanovič, conceived the atlas with a view to present dialectal materials collected with the questionnaire for *Lingvistični atlas Istre* in selected Slovenian Istrian and Kras local speeches. The atlas designers saw regional geolinguistics as very meaningful, stating that compared to national atlases, regional ones are much better thought-out and more realistic as, based on special adapted questionnaires, they reveal the most authentic aspect of the researched area with greater precision (Giljanovič, 2011). In spite of reasonable prospects, the project has not borne fruit.

In parallel with the atlases listed above, Goran Filipi prepared different regional atlases that mostly explore the multilingual situation on the Istrian peninsula, also covering the Slovenian local dialect of Nova vas in one such atlas (Filipi & Buršič Giudici, 2012). Monographs published between 1998 and 2017 actually provide materials for atlases, but no maps as such. They discuss lexis in different semantic fields, such as: the weather, geomorphology, the body and feelings, numerals and descriptive adjectives, time and the calendar, life, marriage and family, the house and property, the wardrobe and accessories, food and drink, animals, agriculture, wild flora and mushrooms. As a standalone unit, the *Lingvistični atlas pomorske terminologije istrskih govorov* (Filipi & Buršič Giudici, 2013) was created, discussing, among 22 local dialects, terminology collected in the

local dialect of the town of Izola, which the author defines as an Istrian Venetian local dialect.

In 2019, another regional atlas for the Littoral dialect group was published, namely the first volume of the *Istrskobeneški jezikovni atlas severozahodne Istre/Atlante linguistico istroveneto dell'Istria nordoccidentale* by Suzana Todorović (2019), which is actually a bilingual monographic publication on Romance dialectology as it primarily explores Istrian Venetian local dialects, including three Slovenian Istrian data points as control points (Bertoki, Šared, Dragonja). In terms of Alinei's linguistic atlas classification, this is a second-generation raw-data-based atlas; it includes 573 bilingual lexical language maps providing lexis in the subject fields of weather, geomorphology, traditions and institutions, body and illnesses. The dialectal materials are not interpreted; they are written next to the name of each research point in phonetic transcription.

In 2020, the second volume of the *Istrskobeneški jezikovni atlas severozahodne Istre/Atlante linguistico istroveneto dell'Istria nordoccidentale* by the same author (Todorović, 2020) was published; it matches the first in conceptual terms and covers lexis for numerals, descriptive adjectives, time and the calendar, life, marriage, family, the house and property.

In terms of Alinei's definition of linguistic atlases, all the above atlases from the western part of the Slovenian language area can be considered second-generation raw-data-based atlases.

The northern part of the Slovenian language area

The dialects of the Carithian dialect group in the Austrian state of Carinthia have been studied in detail by the dialectologists of the Slovenian Scientific Institute of Vienna and the Institute for Slavistics at the University of Graz. Their work was carried out following the concept of a long-term goal, i.e. a project for collecting lexical and phonetic distinctive features of this area. The project was designed in the 1980s (Hafner & Prunč, 1980) and included the publication of *Ključ* (*Schlüssel*, Hafner & Prunč, 1982), two volumes of the *Tezaver slovenskega ljudskega jezika na Koroškem* (A–B 1982, C–dn 1987), twelve linguistic maps with commentaries and a provisional typology of certain isolexes in the Slovenian dialects of the Austrian state of Carinthia (Pfandl, 1981).

The above project includes, *inter alia*,³ determining the locations of isophones and isollexes in the entire area under consideration.

On the dialect map of the Slovenian language, the boundaries of the Carinthian dialect group were determined based on phonetic and morphological phenomena. The participants of the above project were aware that such an approach to differentiation can be complemented with information on the locations of isollexes, which often reveal different interconnections between individual localities. Within a research project on the Lexical inventory of the Slovenian folk language in Carinthia (*Leksikalna inventarizacija slovenskega ljudskega jezika na Koroškem/ Lexikalische Inventarisierung der slowenischen Volkssprache in Kärnten*), a field data gathering of the lexis was thus carried out in 220 local dialects, based on 111 questions prepared in advance (Pfandl, 1981, 449–452). The collected materials are mapped on symbol maps where each symbol is selected using a carefully designed system – the same geometric shape is used to map lexemes that are related in origin, and within these, individual distinctive phonetic features are presented using inner parts. Lexemes appearing in certain areas are displayed using the areal technique on some maps (e.g. Map 5: *pomlad* – Frühling, Map 11: *teloh* – Schneerose, Map 12: *zvonček* – Schneeglöcklein). In 2014, another objective of the dialectological research project was partly accomplished as part of Andrejka Žejn's doctoral dissertation. The author drew 38 symbol lexical linguistic maps equipped with linguistic (and partly ethnological) commentaries as well as 7 synthetic maps showing different types of areal distribution. The commentaries have a tripartite structure, with the first part analysing objects and listing their names, the second part explaining the names from the point of view of their origin, and the third part providing descriptions of the geographical distribution of the names. In terms of Alinei's definition of linguistic atlases, the geolinguistic project described above is a second-generation interpretative atlas.

The eastern part of the Slovenian language area

The dialects of the Pannonian dialect group have been the subject of in-depth research by the dialectologists of the Faculty of Arts at the University of Maribor. A notable contribution from this area, i.e. *Medjezikovni stiki v besedju iz pomenskega polja kmetija v slovenskogoriškem narečju* by Mihaela Koletnik (Koletnik, 2015), was created under the influence of the Slovenian Linguistic Atlas national project, as the author intended her monograph in regional geolinguistics to contribute to the expansion, i.e. densification of the research network for the Slovenske gorice dialect.

The materials for 224 linguistic maps have been collected in twelve equally distributed research points using the SLA questionnaire. Materials belonging to the "farm" semantic field have been analysed and commented upon.

In terms of the classification of atlases, this is a second-generation interpretative atlas containing maps equipped with linguistic commentaries, which consists of phonetically transcribed dialectal materials, etymological explanations of the listed dialectal lexemes and data on the documentation of the lexemes in selected dictionaries. The maps were made using the symbol technique.

Regional geolinguistics in Europe and beyond

Linguistic atlases have an important place in both European and non-European languages. This section briefly presents only some of these atlases, which I was able to access at the time of writing.⁴

Within the multitude of European linguistic atlases, an important place is held by atlases of Polish dialects. The beginnings of Polish linguistic geography temporally coincide with the germ of Slovenian linguistic geography, namely with Ramovš's initial plans for a Slovenian linguistic atlas. Polish dialectology thus boasts a rich geolinguistic tradition. In addition to a great number of regional atlases, three atlases covering the entire national area have been made (Reichan & Woźniak, 2004).

3 The final goal of the project consists of five partial objectives: 1. lexicographic objective: the publication of the *Tezaver slovenskega ljudskega jezika na avstrijskem Koroškem*, 2. phonological and geolinguistic objective: determining the locations of isophones in the common dialectological area, 3. lexical and geolinguistic objective: determining the locations of isollexes, 4. linguistic-sociolinguistic objective: exploring the semantic structure of the lexis in individual lexical fields with regard to the language ability of bilingual speakers, 5. linguistic-ethnological objective: a description of the complex linguistic situation and of significant ethnographic and cultural-historical elements (Žejn, 2006, 447; Žejn, 2014, 11–12).

4 Other regional linguistic atlases of European and non-European languages that are not examined here include, for example: the Linguistic Atlas of Sicily, <http://atlantelinguisticosicilia.it/cms/home/chi-siamo/>; the Linguistic Atlas of Campania, <http://www.alcam.de/>, the Linguistic Atlas of the Lesser Antilles, <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01360688>.

The first regional-scale atlas, the Atlas of Polish Subcarpathia (*Atlas językowy polskiego Podkarpacia*) (Małecki & Nitsch, 1934), was designed by the authors as an attempt at a smaller-scale study before a larger project, i.e. an atlas of the entire Polish language area. The network of points included 39 localities, where materials were collected using a questionnaire consisting of 1000 questions. In presenting the materials, the authors followed the example of Gilliéron and other pioneers of Romance geolinguistics, as they decided to draw maps displaying dialectal answers in phonetic transcription next to the number of locality (Reichan & Woźniak, 2004).

A different and far more advanced technique of mapping can be observed in the Linguistic Atlas of Kashubian and Neighbouring Dialects (*Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, 1964–1978), where coloured maps display geographic elements: rivers, towns, county borders, coastline. On this basis, linguistic characteristics are presented with black symbols of different shapes and different fillings, with isoglosses and with hatching. This interpretative atlas includes around 800 maps published in several volumes.

The Czech Linguistic Atlas of South-Western Moravia (*Jazykový atlas jihozápadní Moravy*) by Libuša Čižmárová (2000) of the Masaryk University in Brno is another notable West Slavic linguistic atlas. The materials, which were collected based on a textual-pictorial questionnaire, are mostly displayed on combined maps (with text, isoglosses, symbols and areas) where the names of localities are labelled with abbreviations explained in an alphabetical list preceding the maps. The combination technique uses isoglosses of different width, with thinner lines separating areas with phenomena of the same origin that are distinguished on the synchronic level only phonetically (e.g. *kudla* and *kodla*) or morphologically, and thicker lines marking areas with lexemes of different origins (e.g. *burgyňa* and *epa*). Each interpretative map is equipped with a legend and commentary.

Among non-Slavic linguistic atlases, it is worth listing the already-mentioned Goran Filipi, who co-authored the materials for several regional atlases, i.e. *Istriotski lingvistični atlas* (Filipi & Buršič Giudici, 2017) and *Istrorumunjski lingvistički*

atlas (Filipi, 2002). These monographs represent a continuation of the design of the *Atlas Linguarum Histriae et Liburniae* project and provide materials for 11 (1998 and 2017) and 14 (2002) local dialects, but no maps as such. Thematically, the same semantic fields are included as in the above-mentioned atlases by the same author; the collected materials are presented in lists, they are not (yet) mapped.

The next multifaceted atlas (both in terms of spatial coverage and of language and nationality) is the *Atlante storico-linguistico-etnografico del Friuli-Venezia-Giulia* (ASLEF), which is actually an Italian regional atlas.⁵ The atlas consists of 6 volumes, which the University of Padua and the Udine Institute of Romance Philology published in 1972–1986. The questionnaire used to collect the materials consists of 6290 questions; the network of localities comprises 129 local dialects, of which 18 include Slovenian-speaking populations in the Italian region of Friuli-Venezia Giulia. In terms of methodology, the atlas follows the Romance geolinguistic tradition, the guidelines of which favour raw-data-based presentation over interpretation.

In terms of the definition of atlases, this is thus a second-generation raw-data-based atlas.

REGIONAL GEOLINGUISTICS: CASE STUDY OF PREKMURJE DIALECT

Following the examples of the regional geolinguistics of Slovenian dialects explored so far, the western (Littoral), northern (Carinthian) and eastern (Slovenske gorice) dialects are now joined by a regional geolinguistic case study of another peripheral, i.e. eastern (Prekmurje) dialect. A tradition of creating regional linguistic atlases of peripheral dialects is present, for example, in the Polish language area as well (cf. Reichman & Woźniak, 2004).

The network of localities for the regional maps of the Prekmurje dialect created for this article builds upon the national network for the Slovenian Linguistic Atlas; its framework consists of 21⁶ SLA local dialects, and in order to densify the network, another 8 local dialects have been added for the present discussion, including 2 local dialects of the old⁷ SLA network and 6⁸ local dialects analysed

5 Slovenian experts, mostly students at the University of Padua (such as Milko Matičetov), contributed to the preparation of ASLEF as regards the Slovenian localities.

6 The framework of the network consists of the local dialects of Cankova, Gorica, Martjanci, Strehovci, Beltinci, Gomilica, Nedelica, Velika Polana, Gornja Bistrica, Hotiza, Večeslavci, Grad, Gornji Petrovci, Križevci, Kančevci, Šalovci, Markovci, Gornji Senik, Slovenska ves, Ženavci and Žetinci.

7 The local dialects of Turnišče and Črenšovci have been added from the old SLA network.

8 From various bachelor theses, materials have been added for the local dialects of Cankova (supplementary materials) (Gere, 1993), Puconci (Drvarič, 2015), Petanjci (Drvarič, 2015), Dolnja Bistrica (Drvarič, 2015), Lukačevci (Cipot Hari, 2016), Dokležovje (Pucko, 2015) and Gančani (Börc Hozjan, 2016).

as part of various bachelor theses. The network of data points thus covers 29 localities⁹ with varying distances between them.

Prekmurje dialect¹⁰

Along with the Prlekija, Slovenske gorice and Haloze dialects, the Prekmurje dialect is part of the Pannonian dialect group and represents the easternmost Slovenian dialect at the contact with Germanic, Hungarian and Kajkavian language areas. According to the earliest dialectal differentiation of the Slovenian language area, this dialect was formed in an area settled by people of the South Slavic group. Based on this earliest division, the Prekmurje dialect is considered part of the south-eastern unit, which is characterised by an early denasalisation of the PSl. nasal ɛ and ɔ, the diphthongisation of *ô and *ě > ou and ei, the labialisation of ā > â and the development of u towards i (u > ü). This dialect is particularly interesting from the lexical point of view as Germanisms (borrowed in different periods of development) and Hungarianisms appear alongside the predominant Slavic (even Old Slavic) lexis. (Logar, 1993)

Extralinguistic outline of the Prekmurje dialect

In geographic terms, four units can be outlined in Prekmurje: Dolinsko, Ravensko¹¹ and Goričko on the Slovenian side of the border and Porabje on the Hungarian side. The boundary between Dolinsko and Ravensko is the line Dokležovje–Bratonci–Lipovci–Gančani–Filovci–Strehovci–Dobrovnik; on the other side, the line Bakovci–Rakičan–Lukačevci–Mlajtinci–Ivanci–Bogojina connects the border Ravensko villages. The boundary between Goričko and Ravensko follows the foot of the hills, with the local dialects of Korovci–Gornji Črnci–Beznovci–Zenkovi–Šalamenci–Brezovci–Sebeborci in Goričko and Cankova–Topolovci–Strukovci–Puževci–Lemerje–Gorica–Puconci–Moravske Toplice–Tešanovci in Ravensko. The boundary between Goričko and Porabje is marked by the state border between Slovenia and Hungary, sharply carved in the early 20th century.

It is worth relating the contemporary division of the area under consideration with the historical division of the region along the Mura river. Milko Kos (1935, 16–20) divides the history of this area into three major periods: the first encompasses the time from the Slavic settlement to the coming of the Hungarians to the Pannonian Plain around the year 900; the second, which is the longest, ends with one of the most important years for Prekmurje – 1919, when the land on the left bank of the Mura administratively rejoined the Slovenian nation; this year also marks the beginning of the new, third period, which still runs today. The characteristics of the Prekmurje dialect as it is known today were formed in the second, i.e. the longest historical period. In this period of Hungarian rule, Prekmurje was administratively divided into two counties: the Vas County (Slovenian: *Železna županija*, Hungarian: *Vasvármegye*) included Porabje, Goričko and the vicinity of Murska Sobota (Goričko and Ravensko), while the south-western part with Dolnja Lendava (Dolinsko) belonged to the Zala County (Slovenian: *Zalska županija*, Hungarian: *Zalavármegye*). In ecclesiastical terms, Prekmurje Slovenians in the Vas County belonged to the diocese of Győr (Raba), while those in the Zala County belonged to the diocese of Veszprém. In the 11th century, some Zala parishes (Bogojina, Turnišče, Dobrovnik, Dolnja Lendava) became part of the newly established diocese of Zagreb. Since 1176, the administrative boundary between the counties was thus also the ecclesiastical boundary between the dioceses of Győr and Zagreb. Up until the 18th century, the Hungarian Slovenians were divided in administrative terms; in 1777, they were united in the then established diocese of Szombathely, which had a beneficial effect on the development of a regional consciousness (Slavič, 1999, 23).

Intralinguistic outline of the Prekmurje dialect

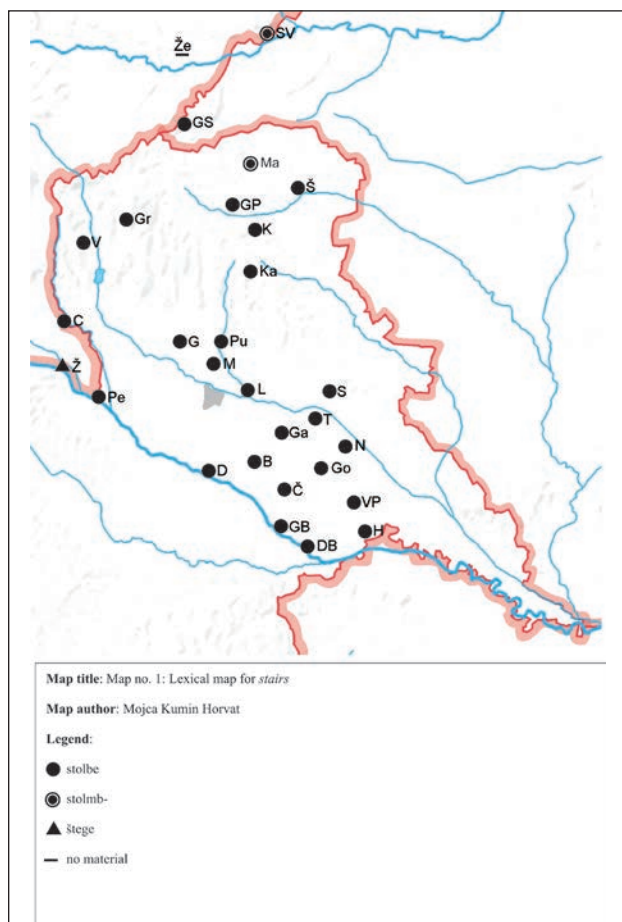
A multitude of distinguished Slovenian and other dialectologists¹² have explored the linguistic landscape of this area; only the most essential findings are summarised here (following Logar, 1996; Zorko, 1994, 2005).

9 The network of data points: C – Cankova (SLA T387), G – Gorica (SLA T388), Pu – Puconci, Pe – Petanjci, L – Lukačevci, M – Martjanci (SLA T389), S – Strehovci (SLA T390), D – Dokležovje, Ga – Gančani, B – Beltinci (SLA T391), T – Turnišče, Č – Črenšovci, Go – Gomilica (SLA T392), N – Nedelica (SLA T393), VP – Velika Polana (SLA T394), DB – Dolnja Bistrica, GB – Gornja Bistrica (SLA T395), H – Hotiza (SLA T396), V – Večeslavci (SLA T397), G – Grad (SLA T398), GP – Gornji Petrovci (SLA T399), K – Križevci (SLA T400), Ka – Kančevci (T401), Š – Šalovci (T402), Ma – Markovci (SLA T403), GS – Gornji Senik/Felsőszölnök (SLA T404), SV – Slovenska ves/Rábatótfalu (SLA T405), Že – Ženavci/Jennersdorf (T406) and Ž – Žetinci/Sicheldorf (SLA T414).

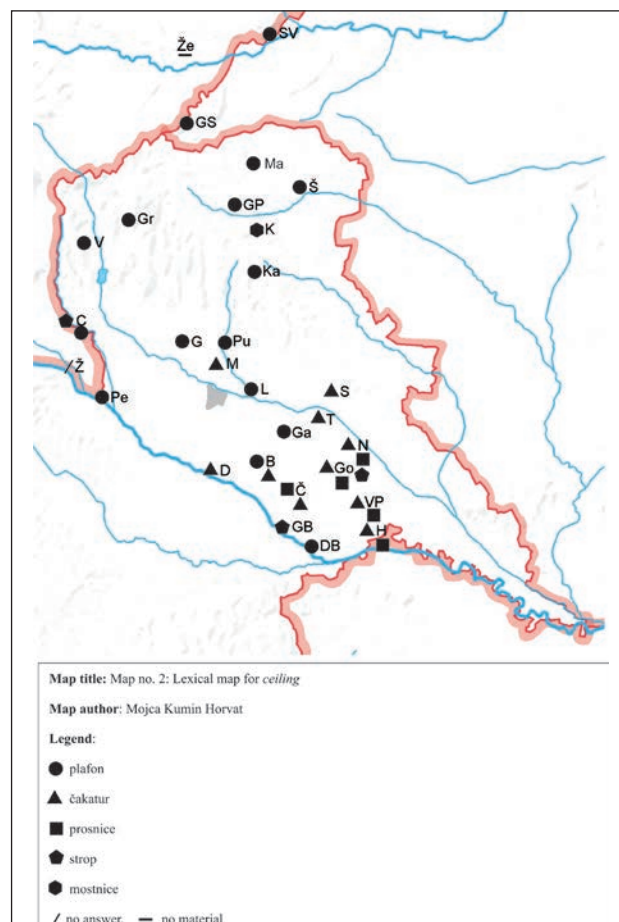
10 This section is an abridged and somewhat adapted part of the following article, the content of which is linked to the theme of this discussion Kumin Horvat (2008).

11 This part also includes the area of Radgonski Kot in Austria, which consists of five villages with a Slovenian-speaking population.

12 Compare with Kumin Horvat (2010, 93, note no. 7).

Map 1: Lexical map for 'stairs'.

Map 2: Lexical map for 'ceiling'.

The Prekmurje dialect, which features dynamic accentuation, is classified into the south-eastern group according to the original dialectisation of the Slovenian language. Both Common-Slovenian stress shifts (the *zlâto* > *zlatô*, *ôko* > *ôko* > *okô* type and the retraction of short stress onto pretonic long vowels) took place. In this dialect, the shortened old acute is mostly still short; lengthening is present in the local dialects of Goričko. There is a monophthong-diphthong system of long vowels and monophthong system of short vowels. The vowel inventory thus encompasses: a) long vocalism: *i:i*, *u:u*, *u:i*, (*ü:u*), *e:i*, *o:u*, *e:*, (*ö:*), *o:*, *e:i*, *o:u*, *a:/ä:*, b) short vocalism: *i*, *u*, *ü*, *e*, *o*, *e*, *ä*, *ɤ*.

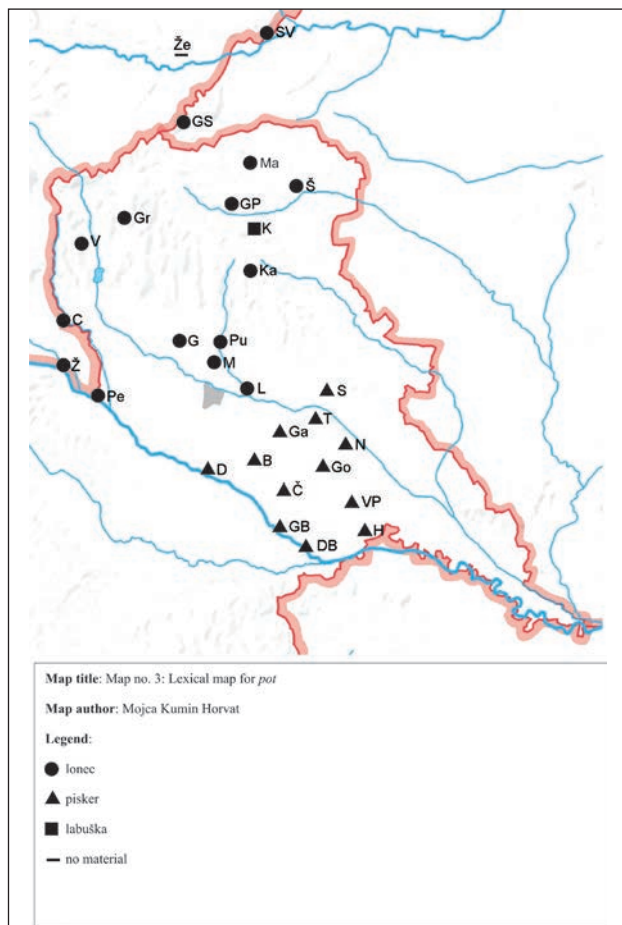
Synchronically, based on newer phonetic phenomena, the Prekmurje dialect can be divided into three units: the northern local dialects (Goričko and Porabje) are characterised by the labialisation of short and unstressed *a*, the development of final *-t* > *-o*, *j* > *d'*; the central dialects (Ravensko) also

labialise the short and unstressed *a* and feature the development of *-t* > *-o*, *j* > *g* (before front vowels in word-initial positions), *j* > *dž* (before back vowels), *t* > *k* (before *l*); the southern local dialects (Dolinsko) labialise the long stressed *a*, *-t* > *u*, *t* > *k* (before *l*).

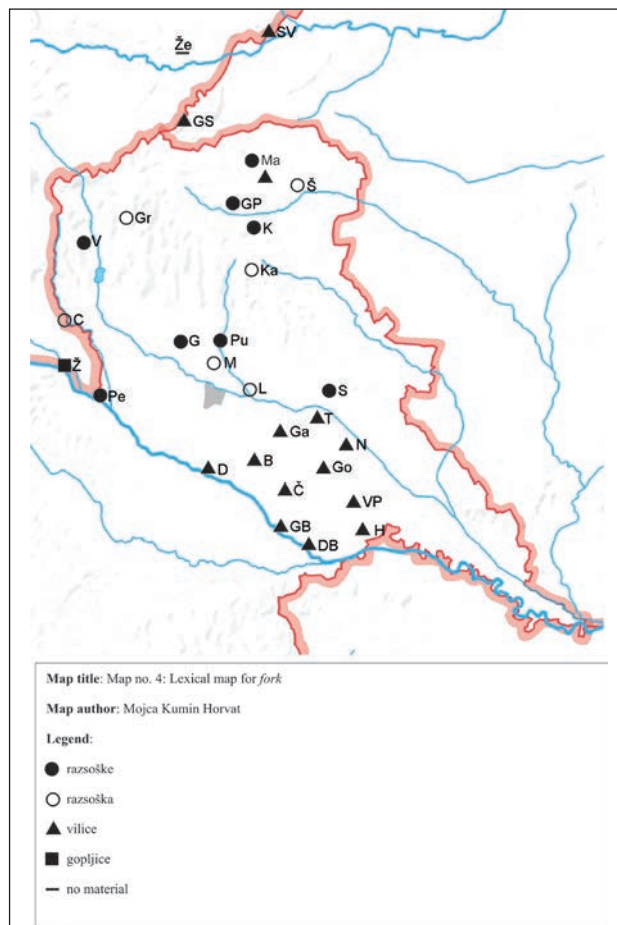
LINGUISTIC MAPS

The following section presents and comments on the lexical maps for the area of Prekmurje dialect, which have been drawn based on the dialectal materials. The dialectal materials have been selected with a view to differentiate the area in question as certain lexemes indicate a complete homogeneity of the linguistic landscape, while others show divisions into two or three parts combining different layers. The commentary consists of three parts; the first defines the mapped objects, the second provides a morphological analysis¹³ of the lexemes

¹³ Morphological analyses of the lexemes are taken from the *Slovenian Linguistic Atlas 2.2* (SLA 2.2), which the author of the present article co-authored.

Map 3: Lexical map for 'pot'.

Map 4: Lexical map for 'fork'.

under consideration, and the third differentiates them geographically.

The mapping methods follow the Slovenian geolinguistic tradition, which was developed as part of the drafting of the Slovenian Linguistic Atlas. Although different types can be used to differentiate dialectal materials on the mapped linguistic elements, the symbol technique of mapping has been selected.

Lexical linguistic maps

Map no. 1 shows the dialectal names for the meaning 'horizontal spaced platforms at different heights to facilitate walking up or down', *stopnice* 'stairs' in standard Slovenian, collected using question V133.01 *stopnice* 'stairs'.

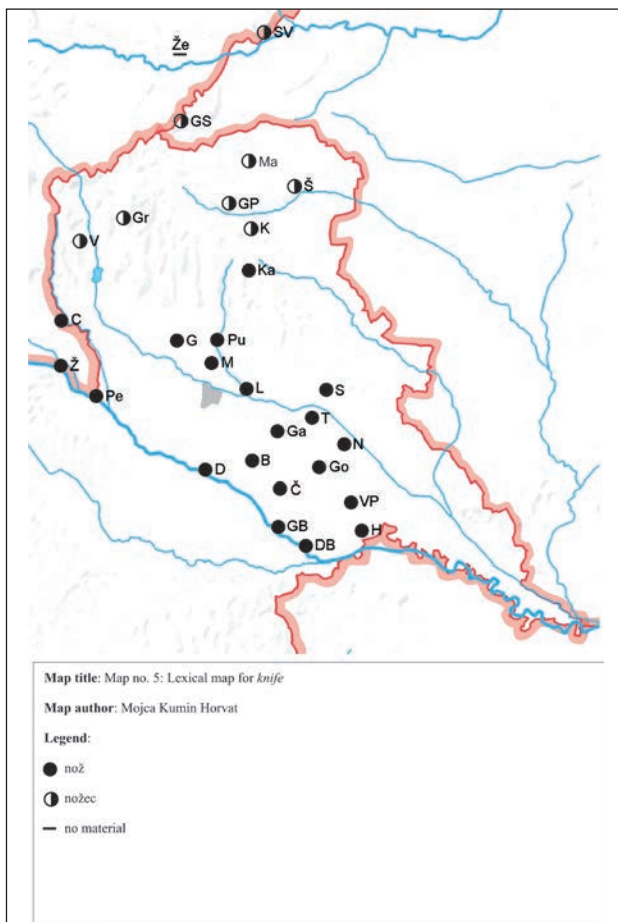
Two lexemes have been recorded in the local dialects under consideration, i.e. *stolbe* (< **stolb-a/-e* < *stǫlb-a* 'stair') and *štege* (< **(šteg)-e* ← MHG *stēge* 'stairs'), including the phonetic variant *stolmba/stolmbe* recorded in the data points of Markovci (M) and Slovenska ves (SV) for the first

lexeme. Based on the mapped materials, the region under consideration reflects homogeneity as the *stolbe* lexeme (dialectal: *stube*) is recorded in most local dialects, and the *štege* lexeme is recorded only once in the local dialect of Žetinci (Ž).

Map no. 2 shows the dialectal names for the meaning 'part of building that limits, closes off a room from above', *strop* 'ceiling' in standard Slovenian, collected using question V139.01 *strop* 'ceiling'.

Five lexemes are recorded for the mapped meaning in the local dialects under consideration, i.e. *plafon* (< **(plafon)-v* ← German *Plafond* 'ceiling'), *čakatur* (< unclear origin, probably related to *štokatur* ← German *Stuckatur* 'moulding'), *prosnice* (< unclear origin), *strop* (< **strop-v* 'ceiling, roof') and *mostnice* (**most-ŋn-ic-e* ← **most-v* 'bridge').

In terms of lexemic differentiation, two areas can be drawn here: a homogenous Porabje-Goričko area with the predominant *plafon* lexeme is separated from the Ravensko area, which includes the *plafon*, *čakatur* and *strop* lexemes and represents a transition to the Dolinsko area, where the *čakatur*

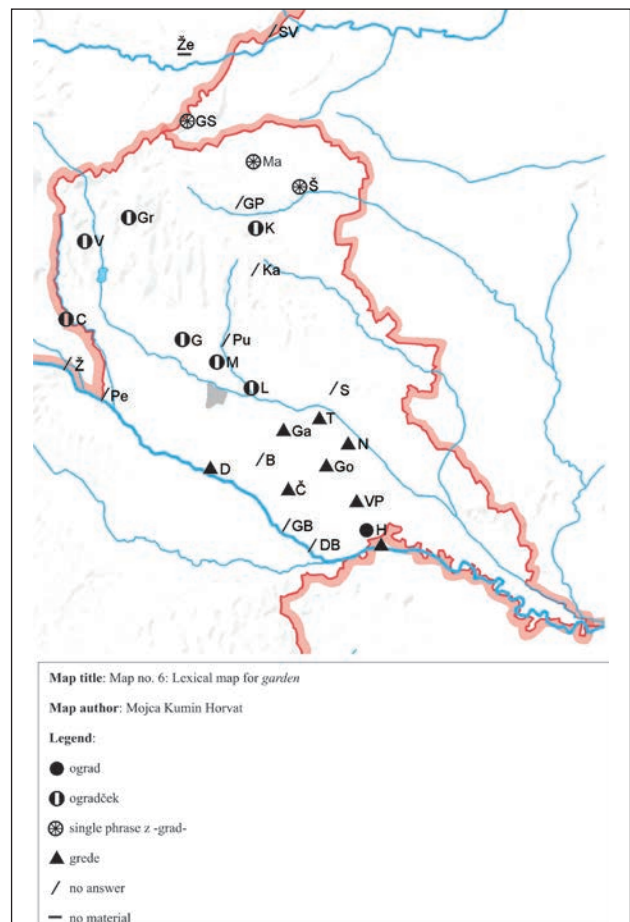
Map 5: Lexical map for 'knife'.

and *prosnice* lexemes alternate evenly. The *strop* lexeme is rare in the dialect, recorded dispersedly in only three local dialects – Gornja Bistrica (GB), Gomilice (Go) and Cankova (C) – even merely as a variant name in the last two. The *mostnice* lexeme is recorded in only one local dialect (Kančevci (Ka)).

Map no. 3 shows the dialectal names for the meaning 'cylinder-shaped container for cooking', *lonec* 'pot' in standard Slovenian, collected using question V149.01 *lonec* 'pot'.

Three lexemes have been recorded for the mapped meaning in the local dialects under consideration, i.e. *lonec* (< **lon-ьc-ь* 'clay pot, clay bowl'), *pisker* (< *(*piskr*)-ь, probably from MHG *phister*, *phistrīne* 'bakery' with the semantic development ≥ 'oven (for baking bread)' ≥ 'pan (for baking bread)' ≥ 'pot') and *labuška* (< *(*labuš*)-ьk-a ← Hungarian *lábás* 'pan').

Based on the mapped lexemes, the Prekmurje linguistic landscape can be divided into two homogenous areas, namely Dolinsko, where only the *lonec* lexeme is recorded, and the Ravensko-

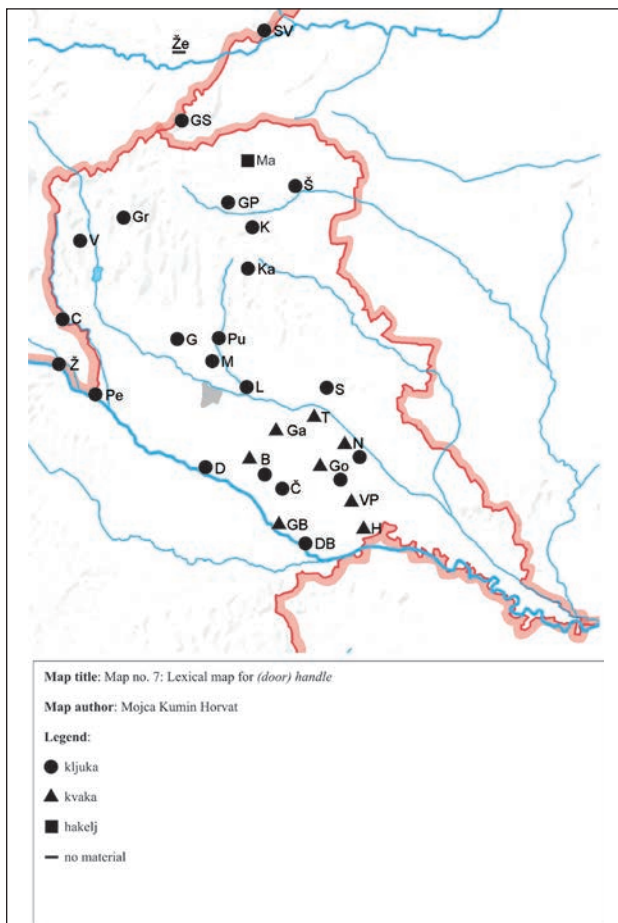
Map 6: Lexical map for 'garden'.

Goričko-Porabje area, where the majority lexeme *pisker* and the one-off *labuška* (Kančevci (Ka)) are recorded.

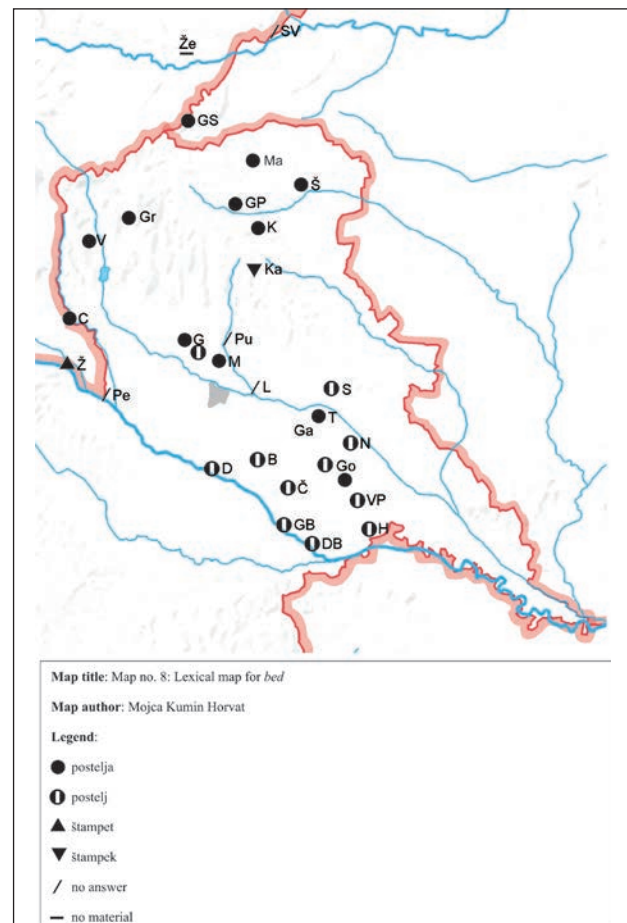
Map no. 4 shows the dialectal names for the meaning 'utensil consisting of prongs and a handle for sticking pieces of food on', *vilice* 'fork' in standard Slovenian, collected using question V152.01 *vilice* 'fork'.

Three lexemes are recorded for the mapped meaning in the local dialects under consideration, i.e. *razsoške* (< **orz-soš-ьk-a/-e* ← **orz-sox-a* ← **orz-* [prefix meaning 'apart'] + **sox-a* 'branch'), *vilice* (< **vidl-ic-e* ← **vidl-a* 'vila' ← **vidl-o* 'contraption for coiling, reel') and *gopljice* (< *(*gopljic*)-e ← German *Gabel* 'fork' in the Bavarian German pronunciation (*a* > *o*, *-b-* > *-p-*), with the first lexeme also recorded in its singular form, *razsoška*.

The geographic distribution of the lexemes shows a bi- or tripartite division of the Prekmurje language area. The *vilice* lexeme is continuously recorded in the Dolinsko local dialects and in the border Goričko local dialect of Markovci (Ma), with the area also

Map 7: Lexical map for '(door) handle'.

Map 8: Lexical map for 'bed'.

extending into the local dialects of Porabje. On the other hand, the *razsošk-* lexeme is attested in the Goričko-Ravensko area, appearing both in the plural (GP, K, V, Pe, G, Pu, S) and singular (Š, Gr, Ka, C, M, Ma and L) forms.

Map no. 5 shows the dialectal names for the meaning 'utensil for cutting consisting of a blade and handle', *nož* 'knife' in standard Slovenian, collected using question V153A.01 *nož* 'knife'.

Two lexemes from the same word family are recorded for the mapped meaning in the local dialects under consideration, i.e. *nož* (< **nož-b* 'knife') and *nožec* (< **nož-bc-b*).

The geographic distribution of the lexemes shows a bipartite division of the Prekmurje language area, namely into the Dolinsko-Ravensko area with *nož* as the only recorded lexeme and the Goričko-Porabje area where the *nožec* lexeme predominates – the *nož* lexeme is only recorded in the local dialect of Kančevci (Ka) in this area.

Map no. 6 shows the dialectal names for the meaning 'small plot of land, usually near a house, where grass, trees, vegetables or ornamental plants

are grown', *vrt* 'garden' in standard Slovenian, collected using question V165(b).01 *vrt za zelenjavo in rože* 'vegetable and flower garden'.

Six names are recorded for the mapped meaning in the local dialects under consideration, i.e. *ograd* (**o(b)-gord-ɤ* ← **o(b)-gord-i-ti* ← **ob-* 'next to, near, around' + **gord-i-ti* 'to wall in, to make a fence'), *ogradec* (**o(b)-gord-ɤc-ɤ*), *gradec* (**gord-ɤc-ɤ* or **o(b)-gord-ɤc-ɤ*), *ogradček* (< **o(b)-gord-ɤč-ɤk-ɤ* ← **o(b)-gord-ɤc-ɤ*), *gradčenič* (< **gord-ɤč-ɤn-ik-ɤ* or **o(b)-gord-ɤc-ɤ*) and *grede* (**grɛd-ɛ* 'a plot of land suitable for cultivation, bed'), five of which are part of the same word family with the *grad-* root.

The geographic distribution of the lexemes shows a bipartite division of the Prekmurje language area, namely into the Dolinsko area, where the *grede* lexeme predominates (as a variant name, the *ograd* lexeme is recorded only in the local dialect of Hotiza (H)), and the Ravensko-Goričko-Porabje area, where all the recorded lexemes are part of the same word family – the *ogradček* lexeme is the most common, while the others (*ogradec*, *gradec* and *gradčenič*) appear only once each.

Map no. 7 shows the dialectal names for the meaning ‘movable contraption used to open or close doors’, *kljuka* ‘(door) handle’ in standard Slovenian, collected using question V285(b).01 *kljuka pri vratih* ‘door handle’.

Three names are recorded for the mapped meaning in the local dialects under consideration, i.e. *kljuka* (< **kľuk*-a ‘crooked piece of wood, hook’), *kvaka* (< **kvak*-a ‘hook’) and *hakelj* (< *(*xakl*)-b ← diminutive of OHG *hācko*, *hāko*, MHG *hāke* ‘hook, raftsmen’s pole’).

The geographic distribution of the lexemes shows a bipartite division of the Prekmurje language area, with the predominant *kljuka* lexeme recorded in the homogenous Ravensko-Goričko-Porabje area (only the local dialect of Markovci (Ma) has the one-off *hakelj*), while the Dolinsko area is a conglomerate of the equally represented *kljuka* and *kvaka* lexemes.

Map no. 8 shows the dialectal names for the meaning ‘piece of furniture designed and adapted for lying, sleeping’, *postelja* ‘bed’ in standard Slovenian, collected using question V779(a).01 *postelja* ‘bed’.

The following names are recorded for the mapped meaning in the local dialects under consideration: *postelja* (< **po-stel*-a (< **po-stel-j*-a) ← **po-stel-a-ti* **po-stel*-e ← **po*- ‘on’ + **stel-a-ti* **stel*e (< **stel-j*e) ‘to spread out, to litter’), *postelj* (< **po-stel*-b (< **po-stel-j*-b), gen. sg. -i ‘bed’), *šampet* (< *(*šampet*)-b ≤ *(*špampet*)-b (through dissimilation of *p-p* > *t-p*) and *šampek* (*(*šampek*)-b ≤ *(*špampet*)-b (through dissimilation of *p-p* > *t-p* and transition of -t ≥ -k).

The geographic distribution of the lexemes shows a multipartite division of the Prekmurje language area; the lexemic form *postelj* (fem.) seemingly predominates in the Dolinsko area; the Ravensko area has a transitional character based on these materials as both the *postelja* and

postelj forms are attested there, and the Goričko-Ravensko-Porabje area mostly displays the *postelja* lexemic form. The *šampet* lexeme (Ž) and its variant *šampek* (Ka) appear only once each.

THE MATERIALS¹⁴

It seems sensible to publish the materials despite the non-uniform transcription as this enables the verification of the geolinguistic presentation and its analysis. The materials for the Slovenian Language Atlas (Škofic et al., 2016a, 2016b) are kept by the Dialectological Section of the Fran Ramovš Institute of the Slovenian Language at ZRC SAZU in Ljubljana, in notebooks and index cards in the catalogue; in recent years, the materials have also been digitised and are kept in the form of scans. In the present article, the materials are published in citation form, i.e. as they are written in the index card-notebook database, in two transcriptions, the old, so-called Ramovš transcription and the new national transcription (Benedik, 1999, 20).

The first column lists the sequential number of the local dialect, which is used to systematise the materials. The second column contains the label of the local dialect, which is also displayed on linguistic maps; the third lists the name of the locality, and the fourth provides information on which variant of Prekmurje dialect the local dialect belongs to (D: Dolinsko, R: Ravensko, G: Goričko, P: Porabje). The Type column lists the source of the materials (the SLA collection or bachelor theses (DN)), and the subsequent columns contain phonetically transcribed dialectal materials for the eight analysed cues (V133.01 *stopnice* ‘stairs’, V139.01 *strop* ‘ceiling’, V149.01 *lonec* ‘pot’, V152.01 *vilice* ‘fork’, V153A.01 *nož* ‘knife’, V165(b).01 *vrt* ‘garden’, V285(b).01 *kljuka* ‘(door) handle’ and V779(a).01 *postelja* ‘bed’).

14 The materials are transcribed using the ZRCola input system developed at ISJFR ZRC SAZU by Peter Weiss. <https://zrcola.zrc-sazu.si/>.

	Label	Locality	Variant	Type	V133.01 stopnice 'stairs'	V139.01 strop 'ceiling'	V149.01 lonec 'pot'
1	C	Cankova	R	SLA, DN	s'tube	st'rop, pla'fõn	'pisk̥er
2	G	Gorica	R	SLA	stũb̥e, stũbe	plãfõn, plafõn	pĩsk̥er, pĩsker
3	Pu	Puconci	R	DN	s'tube	pla'fõ:ũn	'pi:sker
4	Pe	Petanjci	R	DN	s'tube	pla'fõ:ũn	'pi:sker
5	L	Lukačevci	R	DN	s'tube	pla'fõ:n	'pisk̥er
6	M	Martjanci	R	SLA	stũbe	čak̥at̥õr	pĩsk̥är
7	S	Strehovci	R/D	SLA	stũb̥e	čákātũr	lõn̥eç
8	D	Dokležovje	D	DN	s'tu:bã	čaka'tu:r	'lunãc
9	Ga	Gančani	D	DN	s'tube	pla'fõ:ũn	'lunec
10	B	Beltinci	D	SLA	stũbe	plafõũn, čakātũr	lũnec
11	T	Turnišče	D	SLA-s	stũbe	čakatũr	lũnec
12	Č	Črenšovci	D	SLA-s	stũb̥e	prusnĩç, čakātũr	lũn̥eç
13	Go	Gomilica	D	SLA	s'tube, stũb̥e, stũbe	čakatũr, st'rop, čakatũr, prũsnĩç	'lunec, lũn̥eç, lũnec, 'lonec
14	N	Nedelica	D	SLA	stũbã	čakatũr, prusnĩcã	lõnãc
15	DB	Dolnja Bistrica	D	SLA	s'tube	pla'fõ:ũn	'lunec
16	VP	Velika Polana	D	SLA	stũb̥e	čakatũr, prusnĩç	lũn̥eç
17	GB	Gornja Bistrica	D	SLA	s'tube	st'rop	'lunec
18	H	Hotiza	D	SLA	stũb̥e	čakatũr, prusnĩç	lũn̥eç
19	V	Večeslavci	G	SLA	s'tu:be	pla'fõ:n	'pi:sker
20	Gr	Grad	G	SLA	stũb̥e	plafãn	pĩsk̥är
21	GP	Gornji Petrovci	G	SLA	stũb̥e	plafõũn	pĩsk̥er
22	K	Križevci	G	SLA	stũbe	mosnĩce	pĩsk̥är
23	Ka	Kančevci	G	SLA	s'tube	pla'fõn	'lã:buška
24	Š	Šalovci	G	SLA	s'tu:be	pla'fõ:n	'pi:s̥ter
25	Ma	Markovci	G	SLA	stũmba (nom. pl.)	plafõn	pĩst'är
26	GS	Gornji Senik	P	SLA	stũbe, s'tube, s'tu:be, s'tu:be	plafõn, pla'fõ:n, pla'fõ:n, pla'fõ:n	pĩsker, 'pisk̥er, 'pi:sker, 'pi:sker
27	SV	Slovenska ves	P	SLA	s'tumbe	pla'fõn	'pi:s̥ter
28	Že	Ženavci	/	SLA	-	--	--
29	Ž	Žetinci	R	SLA	š'te:ige, š'teiga (nom. sg.)	/	'pisk̥er

	Label	Locality	Variant	Type	V152.01 vilice 'fork'	V153A.01 nož 'knife'	V165(b).01 vrt 'garden'
1	C	Cankova	R	SLA, DN	'rāšuška	'noš	*og'rāček
2	G	Gorica	R	SLA	rāšuške (nom. pl.), rāšoška	nōš, nōš	ugrāček, /
3	Pu	Puconci	R	DN	'rāšoške	'noš	/
4	Pe	Petanjci	R	DN	'rāšoške	'noš	/
5	L	Lukačevci	R	DN	'rāšuška	'noš	og'rāček
6	M	Martjanci	R	SLA	rāšuškā	nōš	ogrāčāk
7	S	Strehovci	R/D	SLA	rāšuške (nom. pl.)	nōš	/
8	D	Dokležovje	D	DN	'vi:lčā	'noš	grā'di:ę
9	Ga	Gančani	D	DN	vi'lice	'noš	gre'de:
10	B	Beltinci	D	SLA	vīlice	nōš	/
11	T	Turnišče	D	SLA-s	vīlce	nōš	grāde
12	Č	Črenšovci	D	SLA-s	vīlčę	nōž	gręde
13	Go	Gomilica	D	SLA	'vilice, vīlica, vīlice	'noš, nōš, nōš,	gręde
14	N	Nedelica	D	SLA	vīlčā	nōš	grādā
15	DB	Dolnja Bistrica	D	SLA	'vilice	'noš	/
16	VP	Velika Polana	D	SLA	vīlčę	nōš	gręde
17	GB	Gornja Bistrica	D	SLA	'vilce	'noš	/
18	H	Hotiza	D	SLA	vīlčę	nōš	ograd, gręde
19	V	Večeslavci	G	SLA	'ruā:šoške	'no:užec	og'ruā:ček
20	Gr	Grad	G	SLA	rōšoška	nōužic	ogrōčāk
21	GP	Gornji Petrovci	G	SLA	rāšuške, rāškuše	nōužic	/
22	K	Križevci	G	SLA	rōšoške	nōužic	ogrōčāk
23	Ka	Kančevci	G	SLA	'rāšuška	'noš	/
24	Š	Šalovci	G	SLA	'rā:šoška	'no:užec	og'ra:dec
25	Ma	Markovci	G	SLA	rōšušt'a, vīlca	nōužic	grādac
26	GS	Gornji Senik	P	SLA	vīlca, 'vilca, 'vi:lce, 'vū:lce	nōužec, 'no:užec, 'no:užic, 'no:užec	og'rā:čenek
27	SV	Slovenska ves	P	SLA	'vilčā	'na:užic	/
28	Že	Ženavci	/	SLA	--	--	--
29	Ž	Žetinci	R	SLA	'gopļca (nom. sg.), gōpļce	'noš	/

	Label	Locality	Variant	Type	V285(b).01 kljuka '(door) handle'	V779(a).01 postelja 'bed'
1	C	Cankova	R	SLA, DN	k'lüka	*'pöstäla
2	G	Gorica	R	SLA	klûkâ, klûka	pöstelâ, pösteu
3	Pu	Puconci	R	DN	k'lüka	/
4	Pe	Petanjci	R	DN	k'lüka	/
5	L	Lukačevci	R	DN	k'lüka	/
6	M	Martjanci	R	SLA	klûkâ	pöstelâ
7	S	Strehovci	R/D	SLA	klûka	pösteu
8	D	Dokležovje	D	DN	k'lü:ka	'pöstäl
9	Ga	Gančani	D	DN	k'vâka	/
10	B	Beltinci	D	SLA	kvâka, klûka	pösteu
11	T	Turnišče	D	SLA-s	kvâka	pöstela
12	Č	Črenšovci	D	SLA-s	klûka	pöstëo
13	Go	Gomilica	D	SLA	k'va:ka, klôka, klûka, kvâka	'pösteu, pöstëo, pöstela
14	N	Nedelica	D	SLA	kvâka, klûka, klôka	pöstäu
15	DB	Dolnja Bistrica	D	SLA	k'lüka	/, *pöstëo
16	VP	Velika Polana	D	SLA	kvâka	pöstëo
17	GB	Gornja Bistrica	D	SLA	k'vaka	postew
18	H	Hotiza	D	SLA	kvâka	pöstëo
19	V	Večeslavci	G	SLA	k'lü:ka	'p'o:stela
20	Gr	Grad	G	SLA	klûka	pöstela
21	GP	Gornji Petrovci	G	SLA	klûka	pöstäla
22	K	Križevci	G	SLA	klûkâ	pöstälâ
23	Ka	Kančevci	G	SLA	k'lü:ka	š'tämpäk
24	Š	Šalovci	G	SLA	k'lü:ka	'pö:stala
25	Ma	Markovci	G	SLA	ât'eü, âcéü	pöstela
26	GS	Gornji Senik	P	SLA	klûka, k'lü:ka, k'lü:ka, k'lüka	pöstela, 'pöstela, 'pö:stala, 'pö:stala
27	SV	Slovenska ves	P	SLA	k'lü:kä	/
28	Že	Ženavci	/	SLA	--	--
29	Ž	Žetinci	R	SLA	k'lüka	š'tämpet, š'tämpet

CONCLUSION

The aim of this article has been to contribute to knowledge on regional geolinguistics of the Slovenian language area. The geographic distribution of the lexemes under consideration in the Prekmurje dialect clearly shows the connectedness of certain areas, both in diachronic and synchronic terms. The drawn linguistic maps thus show how Prekmurje dialect is divided, which suggests the boundary between the southern flats (Dolinsko) and the northern hilly area (Ravensko and Goričko) is still relatively distinct; it follows the 12th-century historical eccle-

siastical border. The boundary between the Goričko and Ravensko areas is not as prominent, which is also a reflection of the fact that this territory had no administrative divisions in the past and has been linked more tightly through history.

All Slovenian regional geolinguistic studies conducted so far demonstrate that regional geolinguistics significantly complements and enriches the field of national dialectological research, though it still seems essential to simultaneously publish national linguistic atlases, which integrate regional fragments into a whole, showing a broader picture of the language area under consideration.

REGIONALNA GEOLINGVISTIKA – PRIMER PREKMURSKEGA NAREČJA

*Mojca KUMIN HORVAT*ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 4, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: mojca.horvat@zrc-sazu.si

POVZETEK

S tem člankom smo želeli prispevati k védenju s področja regionalne geolingvistike slovenskega jezikovnega prostora. Geografska distribucija obravnavanih leksemov prekmurskega narečja jasno prikazuje povezanost določenih območij, tako v diahronem kot v sinhronem smislu. Na podlagi izrisanih jezikovnih kart je prikazana členitev prekmurščine, iz česar je razvidno, da je meja med južnim ravninskim (dolinskim) in severnim gričevnatim (ravenskim in goričkim) področjem še danes razmeroma ostra, in sicer poteka po zgodovinski cerkvenoupravni ločnici iz 12. stoletja. Meja med goričko in ravensko ploskvijo je manj izrazita, kar je tudi odraz tega, da to ozemlje v preteklosti upravno ni bilo razdeljeno, pač pa je bilo skozi zgodovino tesneje povezano. Iz vseh dosedanjih primerov slovenske regionalne geolingvistike je razvidno, da ta bistveno dopolnjuje in bogati področje nacionalnih dialektoloških raziskav, še vedno pa se zdi nujno hkrati izdajati nacionalne lingvistične atlase, ki regionalne drobce povezujejo v celoto in prikazujejo širšo sliko obravnavanega jezikovnega prostora.

Ključne besede: geolingvistika, regionalna geolingvistika, prekmursko narečje

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Alinei, Mario (1983):** Introduction. In: *Atlas Linguarum Europae. Commentaires. Volume I – premier fascicule*. Van Gorcum, Assen, XV–XXXIX.
- Pelegrini, Giovan Battista (1972–1986):** *Atlante storico-linguistico-etnografico friulano 1–6*. Padova, Udine, Istituto di Glottologia e Fonetica dell'Università, Istituto di Filologia Romanza della Facoltà di Lingue e Letterature straniere dell'Università di Udine.
- Benedik, Francka (1999):** *Vodnik po zbirki za Slovenski lingvistični atlas (SLA)*. Ljubljana, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.
- Börc Hozjan, Jasna (2016):** *Besedje za hišo in orodja v izbranih prekmurskih govorih*. Diplomsko delo. Maribor, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru.
- Cipot Hari, Laura (2016):** *Besedje za kmečko hišo in orodje v izbranih prekmurskih govorih*. Diplomsko delo. Maribor, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru.
- Cossutta, Rada (1987):** *Slovenski dialektološki leksikalni atlas tržaške pokrajine (SDLA-TS)*. Trieste, Università degli studi di Trieste, Scuola superiore di lingue moderne per interpreti e traduttori.
- Cossutta, Rada (1996):** *Slovenski dialektološki leksikalni atlas koprške pokrajine (SDLA-Kp)*. Trieste [Rada Cossutta].
- Cossutta, Rada (2005):** *Slovenski dialektološki leksikalni atlas slovenske Istre (SDLA-SI)*. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Čižmarová, Libuše (2000):** *Jazykový atlas jihozápadní Moravy*. Brno, Masarykova univerzita.
- Drvarič, Marisa (2015):** *Besedje s pomenskega polja "Kmetija" v izbranih prekmurskih govorih*. Diplomsko delo. Maribor, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru.
- Materials for the Slovenian Linguistic Atlas (SLA).** Kept by the Dialectological Section of the Fran Ramovš Institute of the Slovenian Language at ZRC SAZU.
- Filipi, Goran (2002):** *Istrorumunjski lingvistički atlas*. Pula, Znanstvena udruga Mediteran.
- Filipi, Goran & Barbara Buršić Giudici (2012):** *Istromletački lingvistični atlas. Atlante Linguistico Istroveneto*. Zagreb, Pula, Dominović, Znanstvena udruga Mediteran, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
- Filipi, Goran & Barbara Buršić Giudici (2013):** *Lingvistički atlas pomorske terminologije istarskih govora. Atlante Linguistico della Terminologia Marinaresca delle Parlate Istriane. Lingvistični atlas pomorske terminologije istrskih govora*. Zagreb, Pula, Dominović, Znanstvena udruga Mediteran, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
- Filipi, Goran & Barbara Buršić Giudici (2017):** *Istriotski lingvistički atlas. Atlante linguistico istrioto*. Pula, Znanstvena udruga Mediteran.
- Gere, Marija (1993):** *Govor Cankove. Diplomski naloga visokošolskega študija*. Maribor, Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru.
- Giljanović, Suzana (2011):** *Od izidu Narečnega atlasa slovenske Istre in Krasa (NASIK)*. Croatica ladertina, 395–402.
- Greenberg, L. Marc (1993):** *Glasoslovni opis treh prekmurskih govorov in komentar k zgodovinskemu glasoslovju in oblikoglasju prekmurskega narečja*. Slavistična revija, 41, 4, 465–487.
- Hafner, Stanislav & Erich Prunč (1980):** *Lexikalische Inventarisierung der slowenischen Volkssprache in Kärnten: Grundsätzliches und Allgemeines*. Graz, Institut für Slavistik der Universität Graz.
- Hafner, Stanislav & Erich Prunč (1982):** *Schlüssel zum Thesaurus der slowenischen Volkssprache in Kärnten*. Vienna, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Kos, Milko (1935):** *Panonska krajina od naselitve Slovencev do prihoda Madžarov. Slovenska krajina. Zbornik ob petnajstletnici osvobojenja*. Beltinci, Konzorcij, 16–20.
- Koletnik, Mihaela (2015):** *Medjezikovni stiki v besedju iz pomenskega polja kmetija v slovenskogoriškem narečju*. Maribor, Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta.
- Kumin Horvat, Mojca (2008):** *Narečna podoba Prekmurja (po gradivu za Slovenski lingvistični atlas)*. In: Jesenšek, Marko (ur.): *Življenje in delo Jožefa Borovnjaka*. Maribor, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, Zora 55, 235–256.
- Kumin Horvat, Mojca (2010):** *Izoglose v prekmurskem narečju: regionalna geolingvistika*. Slavia Centralis, 3, 2, 87–108.
- Logar, Tine (1993):** *Slovenska narečja*. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Logar, Tine (1996):** *Dialektološke in jezikovno-zgodovinske razprave*. Ljubljana, ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša.
- Małecki, Mieczysław & Kazimierz Nitsch (1934):** *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*. Kraków, Polska akademija umiejętności.
- Pfandl, Heinrich (1981):** *K regionalni porazdelitvi izoleks v slovenskih narečjih na Koroškem*. Slavistična revija, 29, 449–452.
- Pucko, Renata (2015):** *Glasoslovni in oblikoslovni oris dokležovskega govora*. Diplomsko delo. Maribor, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru.
- Reichan, Jerzy & Kazimierz Woźniak (2004):** *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne*. Kraków, Wydawnictwo Lexis.

Slavič, Matija (1999): Naše Prekmurje. Zbrane razprave in članki. Murska Sobota, Pomurska založba.

Škofic, Jožica et al. (2016a): Slovenski lingvistični atlas 2: kmetija, 1: atlas. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU (Jezikovni atlas).

Škofic, Jožica et al. (2016b): Slovenski lingvistični atlas 2: kmetija, 2: komentarji. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU (Jezikovni atlas).

Škofic, Jožica (2020): Slovenian Dialects in Wenker's Sprachatlas des deutschen Reichs. In: Fleischer, Jürg (ed.): Minderheitensprachen und Sprachminderheiten: Deutsch und seine Kontaktsprachen in der Dokumentation der Wenker-Materialien, (Deutsche Dialektgeographie, 126). Hildesheim, Zürich, New York, G. Olms, 601–636.

Todorović, Suzana (2019): Istrskobeneški jezikovni atlas severozahodne Istre 1. Atlante linguistico istroveneto dell'Istria nordoccidentale 1. Koper, Libris, italijanska unija, Osrednja knjižnica Srečka Vilharja.

Todorović, Suzana (2020): Istrskobeneški jezikovni atlas severozahodne Istre 2. Atlante linguistico istroveneto dell'Istria nordoccidentale 2. Koper, Libris, italijanska unija, Osrednja knjižnica Srečka Vilharja.

Zorko, Zinka (1994): Panonska narečja. In: Javornik, Marjan et al. (ed.): Enciklopedija Slovenije, vol. 8, Nos–Pli. Ljubljana, Mladinska knjiga, 232–233.

Zorko, Zinka (2005): Prekmursko narečje med Muro in Rabo na vseh jezikovnih ravlinah primerjalno z današnjim nadnarečnim prekmurskim knjižnim jezikom. In: Vugrinec, Jože et al. (ed.): Prekmurska narečna slovstvena ustvarjalnost. Zbornik mednarodnega znanstvenega srečanja. Murska Sobota, Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija Petanjci, 47–69.

Zuljan Kumar, Danila (2016): O sporočilnosti jezikovnih atlasov: (Primerjava med zapisi v SLA, ALI in ASLEF). In: Jesenšek, Marko (ur.): Rojena v narečje: akademikinji prof. dr. Zinki Zorko ob 80-letnici, Mednarodna knjižna zbirka Zora, 114. Maribor, Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, 129–139.

Žejn, Andrejka (2006): Graški leksični raziskovalni projekt – uresničevanje prvega delnega cilja. In: Koletnik, Mihaela & Vera Smole (ur.): Diahronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah. Maribor, Slavistično društvo, Zora 41, 446–455.

Žejn, Andrejka (2014): Določitev poteka izoleks v slovenskih narečjih na avstrijskem Koroškem. Doktorska disertacija. Ljubljana, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

SLOVENSKA SPRAVA – HEIDEGGERJEVSKI PROJEKT? OD HEIDEGGERJEVE INTERPRETACIJE SOFOKLOVE *ANTIGONE* DO ONTO-ETIČNE ZAKONODAJE TINETA HRIBARJA

Matic KOCIJANČIČ

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: matic.kocijancic@ff.uni-lj.si

IZVLEČEK

Spravni projekt iz konca osemdesetih in začetka devetdesetih je eno najpomembnejših poglavij slovenske novejšje zgodovine, ki še danes vidno sooblikuje slovenski politični in družbeni diskurz. Intelektualne temelje temu projektu je postavil Tine Hribar, sprva v Novi reviji, nato še v monografskih publikacijah, še zlasti v Tragični etiki svetosti iz leta 1991, monumentalni študiji mita o Antigoni. Ob tem se je v prvi vrsti navdihoval pri enem od velikih filozofskih odkritij osemdesetih, Heideggerjevi interpretaciji Sofoklove Antigone v Hölderlinovi himni »Ister«, sklopu predavanj iz leta 1942, ki je splošni javnosti postal dostopen šele leta 1984. Članek preučuje Hribarjevo branje Heideggerjeve interpretacije, opozori na številne vprašljive izpeljave v njegovem jedru in zagovarja tezo, da je Hribarjev projekt – čeprav je njegova osrednja etična intenca brez dvoma prepričljiva in hvalevredna – v očitnem nasprotju z nekaterimi ključnimi poudarki Heideggerjevega razumevanja Antigone.

Ključne besede: Martin Heidegger, Tine Hribar, Sofokles, Antigona, slovenski spravni projekt

LA RICONCILIAZIONE SLOVENA – UN PROGETTO HEIDEGGERIANO? DALL'INTERPRETAZIONE DI HEIDEGGER DELL'*ANTIGONE* DI SOFOCLE ALLA LEGISLAZIONE ONTO-ETICA DI TINE HRIBAR

SINTESI

Il progetto riconciliativo tra la fine degli anni '80 e l'inizio degli anni '90 è uno dei capitoli più rappresentativi della storia recente slovena, che ancora oggi contribuisce a definire il dibattito politico e sociale del paese. I fondamenti intellettuali di questo progetto furono posti da Tine Hribar, dapprima in Nova revija, più tardi in pubblicazioni monografiche, quale L'Etica tragica della santità (Tragična etika svetosti, 1991), uno studio monumentale sul mito di Antigone. Hribar fu principalmente ispirato da una delle grandi scoperte filosofiche degli anni '80, l'interpretazione di Heidegger dell'Antigone di Sofocle nell'Inno "Der Ister" di Hölderlin, un insieme di conferenze risalenti al 1942 ma accessibili al pubblico appena dal 1984. L'articolo approfondisce la questione della lettura hribariana dell'interpretazione di Heidegger, segnalando una serie di discutibili deduzioni nodali, sostenendo che il progetto di Hribar – per quanto indubbiamente convincente e lodevole possa essere la sua finalità etica – è in chiara contraddizione con alcune delle chiavi di lettura fondanti dell'esposizione heideggeriana dell'Antigone.

Parole chiave: Martin Heidegger, Tine Hribar, Sofocle, Antigone, progetto riconciliativo sloveno

UVOD

Eden ključnih elementov Heideggerjeve interpretacije *Antigone*, ki ga je Tine Hribar v drugi polovici osemdesetih let uporabil pri zasnutju svoje etike svetosti – filozofskemu temelju slovenskega pravega projekta –, je teza, da zakon, s katerim Antigona utemeljuje svoje dejanje, v resnici ni *božji zakon*, temveč *zakon biti*. Za Hribarjevo posvoitev in preoblikovanje Heideggerjeve poante o zakonu biti je bistven odlomek iz *Hölderlinove himne »Ister«*, ki ga Hribar v *Tragični etiki svetosti* v lastnem prevodu navaja dvakrat (Hribar, 1991, 76, 174):

Tisto določujoče, ki določa Antigono v njeni biti, je nad zgornjimi in spodnjimi bogovi. A je hkrati vendarle takšno, da zadeva človeka kot človeka. Vendar ni zgolj človeška postava; ta že nad božjimi zapovedmi nima oblasti, zato je toliko bolj pod tem, kar vlada celo nad bogovi. Ni časa, v katerem bi določujoče šele nastopilo, pred vsem se je že pojavilo, ne da bi lahko imenovali bivajoče, iz katerega naj bi izhajalo. K temu neskritemu torej pripada bistvo Antigone. (Heidegger, 1986, 83)

Po Hribarjevi oceni je Heidegger svojo interpretacijo neposrečeno uprl na evidentno prevodno zmoto¹ (po kateri se »Antigonine besede o Zeusu in Dike nanašajo na njo samo in ne na Kreonta«; Hribar, 1991, 77), ki ji Hribar poleg svoje sodbe zoperstavi tudi drugačen Reinhardtov, Sovréto in Gantarjev prevod.² Hribar celo izrecno poudari, da v tem odlomku »nepisani zakon o posvečenosti mrtvih nedvomno nastopa kot neomajni *božji zakon*« (Hribar, 1991, 78). Vendar že kmalu po tej kritiki sledi zasuk: Hribar namreč v nadaljevanju Heideggerjev sklep, ki je izšel iz tega »napačnega« branja, obravnava kot načelno ustrezen, namreč glede »implicitne« sporočilnosti Sofoklove drame,

tj. »implicitne razlike med svetim in božjim« (Hribar, 1991, 79): temeljni zakon, po katerem deluje Antigona, naj dejansko ne bi bil *božji zakon*. Hribar to poanto nazadnje celo obrne proti Heideggerju, ki se po Hribarjevem mnenju v petdesetih začne pretirano obračati k afirmativni tematizaciji »božjega« (Hribar, 1991, 126). Hribar torej želi pokazati, da je šel na podlagi Heideggerjeve intuicije glede *ne-božjega* izvora nepisanih zakonov dlje in bil pri tem (ter še zdaleč ne *le* pri tem) filozofsko bolj konsistenten od samega Heideggerja.

V drugem odlomku *Hölderlinove himne »Ister«*, na katerega se opre Hribar, Heidegger kritizira »neki drug novejši prevod« *Antigone*, ob čemer navrže nekaj diskvalifikacij, med njimi tudi to, da ta prevod postopa, »kakor da bi bilo neizvedljivo, za kar se je odločila Antigona, kako poljubno nemožne, ne pa to, kar zadeva mrtvega brata, zakon mrtvih in s tem temeljni zakon živih« (Heidegger, 1986, 76). Hribar v tej izjavi prepozna eno izmed bistvenih kvalitet Heideggerjevega teksta, zato si odlomek oglejmo malce natančneje. Heidegger se v njem – sredi enega najbolj »filološko« obarvanih segmentov *Hölderlinove himne »Ister«* – posveti Ismeninemu svarilu Antigoni iz njenega uvodnega dialoga [v. 92], ki se v Sofoklovem izvirniku glasi:

ἀρχὴν δὲ θηρᾶν οὐ πρέπει τὰμὴχανα.

Če je uspeh dvomljiv, se sploh ne loti! (Prev. K. Gantar; Sofokles, 1992, 10)

Že skraja se ne ženi za nemožnim! (Prev. A. Sovrè, med slovenskimi prevodi te vrstice verjetno najbližje Heideggerjevemu; Sofokles, 1962, 225)

Ne smemo za nemožnim niti gnati se. (Prev. C. Golar; Sophokles, 1924, 12)

Kar ni mogoče, ne pričenjaj človek! (Prev. F. Albrecht; Sofoklej, 1941, 100)

Ni prav, da sploh začenjamo, kar možno ni. (I. Hribovšek; Sofokles, 2014, 19)

1 »Nicht nämlich irgend Zeus wars, der mir geboten / dies, / noch auch, die heimisch bei den unteren Göttern, Dike / wars ...« (Heidegger, 1993, 145). Hribar je Heideggerjev prevod slovenil tako: »Ni bil Zeus, ki bi mi to zapovedal, / in ne Dike, ki domuje pri spodnjih bogovih ...« (Hribar, 1991, 76).

2 Stvar sicer ni tako preprosta, da bi lahko Heideggerju le enoznačno očitali filološko napako. Tudi George Steiner – ki se v tem primeru sploh ne nanaša na Heideggerjev, temveč na Hölderlinov prevod (»KREON. Was wagtest du, ein solch Gesetz zu brechen? ANTIGONAE. Darum. Mein Zevs berichtete mirs nicht«; Hölderlin, 1804, 31) – opozarja na možnost takšnega branja tega odlomka, ki zavrne božjo avtoriteto nad nepisanimi zakoni, pri čemer bogov v tej spekulaciji ne zamenja *bit*, temveč Antigonina avtonomija (cf. Steiner, 1996, 92–93); Steiner sicer meni, da takšno branje Sofokla ni hermenevitično upravičeno, je pa po njegovem mnenju ključno za razumevanje pomena in vpliva Hölderlinovega prevoda. Specifično rešitev Heideggerjevega prevoda – ki ga Steiner takrat še ni poznal – bi torej verjetno lahko razlagali tudi v luči izjemnega Hölderlinovega vpliva na njegovo razumevanje *Antigone*. Je Heidegger ob tej ključni potezi svoje interpretacije *Antigone* v *Hölderlinovi himni »Ister«* pravzaprav interpret avtorskega prevajalca Hölderlina in ne prevedenega avtorja Sofokla? Glede na naslov in širši kontekst Heideggerjevega besedila, v katerem se nahaja ta domnevna rošada, to ne bi bilo nič nepredstavljivega; interpretacija *Antigone* je tu vendarle središčni del teksta o Hölderlinu. Vpliv Hölderlinovega prevoda teh vrstic je v filozofski recepciji *Antigone* še bistveno širši: David Farrell Krell ga prepričljivo osvetli tudi v jedru Lacanove interpretacije (Krell, 2005, 377–378). Speklativni potencial prevodne ambivalence obravnavanih vrstic pa so v sodobnosti pograbili tudi nekateri filozofi prava (cf. npr. Nonet, 2006, 314–355).

Slika 1: *Antigona ob Polinejkovem truplu*, Nikiforos Lytras, 1865 (Wikimedia Commons).

Heidegger najprej predstavi svoj prevod – označi ga za »nerodno pomagalo« [ein schwerfälliger Notbehelf] –, ki naj bi služil le »razjasnitvi besed« in naj izvirnika ne bi posredoval v »njegovi prese- netljivi skladnji«, kot bi to »mogel izreči [...] kak nemški pesnik« (Heidegger, 1986, 76). Heideggerjev prevod Ismeninega svarila se glasi:

Als Anfang aber jenes zu erjagen, unschicklich bleibt's, wogegen auszurichten nichts. (Heidegger, 1993, 123)

Hribar ta prevod posloveni kot:

A že spočetka je nerazsodno, gnati se za tistim,³ kar je neizvedljivo. (Heidegger, 1986, 75)

Heidegger nato navede Hölderlinov prevod,⁴ ki pa naj bi imel v primerjavi s filozofovim diametralno nasprotno kombinacijo prednosti in slabosti ter »kljub svoji pesniški naravi [...] ne zadene bitno-

stnega« (Heidegger, 1986, 76; tu bi bilo morda bolje prevedeno *bistvenega*, »das Wesentliche«; prim. Heidegger 1993, 125). Hölderlinov prevod svarila:

Gleich Anfangs muß Niemand Unthunliches jagen. (Hölderlin, 1804, 10)

Hribarjev prevod Hölderlinovega prevoda:

Od vsega začetka se ne sme Nihče gnati za Nemogočim. (Heidegger, 1986, 76)⁵

Heidegger poda še tretjo možnost, rešitev »nekega drugega novejšega prevoda«:

Man soll nicht jagen nach Unmöglichem. (Heidegger, 1993, 125)

Hribar to prevodno rešitev posloveni v:

Ne ženimo se za nemogočim. (Heidegger, 1986, 76)⁶

3 Tu je nenavadno, da Hribar uporabi besedno zvezo »gnati se za« in ne dobesednega prevoda »loviti«, še posebej glede na poznejšo Heideggerjevo opredelitev θηρᾶν kot »lovljenja tistega, ob čemer po bistvu ni mogoče napraviti ničesar, kajti to je usodno in usodnostno«, ob čemer izrecno poudari, da bi »zgrešili odnos tega verza do celotne pesnitve, tako kakor ob besedi *taméchana*, če bi spregledali, da je v prvi antistrofi zborovske pesmi govor prav o *therân*, o lovu« (Heidegger, 1986, 76).

4 Hölderlin se je s svojim inventivnim prevodom *Antigone* in kratko spremno študijo, »pripombami o *Antigoni*«, vpisal med temeljne figure moderne recepcije Sofoklove tragedije. Nekateri izmed najbolj intrigantnih rešitev njegovega prevoda, ključnih poudarkov »pripomb« ter vzratnih vplivov Sofoklove tragedije na Hölderlinovo pesništvo je strnjeno obravnaval Vid Snoj (cf. Hölderlin, 2006, 223, 248, 260, 264, 275). Primerjaj tudi Beaufret (1965) in Rosenfield (2010). Za eno najvidnejših soočenj s Hölderlinovim vplivom na Heideggerja v povojni literarni teoriji pa prim. de Man (1997).

5 Hölderlinov prevod je prevedel tudi britanski pesnik David Constantine; prim. njegov prevod (Hölderlinovega prevoda) te vrstice: »No one need chase what from the start no one can do.« (Constantine, 2001, 73).

6 Prim. Jebbov prevod tega verza: »A hopeless quest should not be made at all« (Jebb, 2010, 27).

Ta »novejši prevod«, ki ostane neimenovan, po Heideggerjevi sodbi pogrne na celi črti:⁷

Ne ženimo se za nemogočim. To je fraza brez kakršnegakoli odnosa do tega, kar prihaja do besede v razgovoru; kakor da bi bilo Antigono stališče in obnašanje katerokoli poljubno človeško dejanje, ob katerem bi 'se' lahko uporabilo obča 'življenjska pravila'. Kakor da to, kar 'lovi' Antigona, ne bi bilo taméhana. To, ob čemer ni mogoče nič – v bistvu nič – napraviti, tà améhana, je to, kar se zoperstavlja vsemu tistemu, kar se v drugi antistrofi zborske pesmi izrecno imenuje mechanón, proizvedeno po vseiznajdljivem človeku. Kakor da bi bilo neizvedljivo, za kar se je odločila Antigona, kako poljubno nemogoče, ne pa to, kar zadeva mrtvega brata, zakon mrtvih in s tem temeljni zakon živih. Kakor da ne bi z neposredno odločitvijo za neizvedljivo to postalo že tudi obvladujoče izhodišče vseh dejanj. (Heidegger, 1986, 76)

Hribar iz tega večplastnega Heideggerjevega prevodnega komentarja izolira poanto, da se je Antigona »odločila [za] [...] to, kar zadeva mrtvega brata, zakon mrtvih [Gesetz der Toten] in s tem temeljni zakon živih [Grundgesetz der Lebenden]«, ⁸ ta zakon pa nato poveže oziroma izenači s prej omenjenim »zakonom biti« [Gesetz des Seins] in to povezavo razglasi za temeljno kvaliteto Heideggerjevega teksta. Orisani Hribarjev postopek je že sam po sebi hermenevitično problematičen, še bolj problematično pa je njegovo nadaljevanje: Hribar – brez kakršnekoli vidne podlage v Heideggerjevem tekstu ali širšem opusu – Heideggerjev »zakon mrtvih« izenači s svojim razumevanjem t. i. posvečenosti mrtvih, pri kateri gre v prvi vrsti za etično dolžnost živih, da pokopljejo mrtve. Hribar se do neke mere zaveda, da se tu že odmika od Heideggerjevih poudarkov in zaključkov, a v tem odmiku vendarle vidi zvestobo najpomembnejšim uvidom Heideggerjeve interpretacije. Skratka, tako Sofoklova *Antigona* kot Heideggerjeva *Hölderlinova himna »Ister«* naj bi po Hribarjevi oceni s svojimi najžlahtnejšimi poantami sporočali nič manj kot to, da je dolžnost pokopa mrtvih temeljni in univerzalni onto-etični zakon, ki ga občestvu živih (vseh časov in krajev) nalaga *bit*.

OČRT HRIBARJEVEGA PROJEKTA

V tej svojevrstni afirmativni povezavi obeh obravnavanih Heideggerjevih navedkov se skriva osnovni tridelni očrt Hribarjevega projekta:

1. Temeljni (nepisani) zakon, ki mu sledi Antigona, ni božji zakon, temveč »zakon biti«.
2. Ta zakon je »zakon mrtvih« in »temeljni zakon živih.«
3. Ta zakon vedno in povsod narekuje, da je mrtve treba pokopati. S pokopavanjem mrtvih človek – v preteklosti, danes in v prihodnje – izpolnjuje zakon biti, z nepokopavanjem ga krši.

Tretja točka je, kot rečeno, brez dvoma Hribarjev dodatek, ki ga pri Heideggerju ne najdemo. Obenem tudi ne gre – kot bi nas rad prepričal Hribar – za logično nadgradnjo ali celo dedukcijo Heideggerjevega nastavka. Nasprotno, Heidegger precej eksplicitno pove, da bistvo *Antigone* »niso ne mrtvi ne krvna povezanost z bratom« (Heidegger, 1986, 84); po njegovem moramo *Antigono* – če želimo ostati »v območju grške resnice tragedije o Antigoni« – misliti »onstran kulta mrtvih in krvne zaveze«, pri čemer naj bi spoznali, da *Antigona* pravzaprav govori »o biti« (Heidegger, 1986, 84). *Hölderlinova himna »Ister«* v tem pogledu ne odstopa od ene izmed bistvenih razsežnosti Heideggerjeve prve interpretacije *Antigone*, njene radikalne *ontologizacije* tragedije. Tudi leta 1942 je Heidegger še vedno trdno prepričan, da Sofoklova *Antigona* »govori o biti sami. [...] Ob tem postane jasno, da se ta tragedija ne odigrava v nasprotju med 'državo' na eni strani in 'religijo' na drugi strani, marveč med tem, kar tvori najgloblje nasprotje v samem *deinónu*, kolikor je mišljen kot tisto nedomačno: Igra nasprotij se odigrava med nedomačnostjo v smislu brezizhodnega vrtenja v bivajočem in nedomačnostjo kot udomovanjem iz pripadnosti k biti« (ibid.). Skratka, Heidegger dolgi zgodovini konfliktov,⁹ umeščenih v dialektično shemo simbolnega spopada v *Antigoni*, doda – oziroma kar zoperstavi – tematiko ontološke difference: v *Antigoni* naj bi se v resnici odvijala »igra nasprotij« (»Gegenspiel«, *protiigra*) med bitjo in bivajočim. Vsi »bivajočnostni« konflikti, ki so jih glavni filološki in filozofski tokovi projicirali na ta centralni dokument grškega »pesniškega mišljenja«, so torej le lažna fasada, instrument pozabe biti. Heidegger temu doda še opazko:

Ker pa razlagalci te tragedije še zmerom hlepijo po tem, da bi v Antigoninih besedah našli obrazložitev njenih dejanj, se pravi izjavo o bivajočem, ki je povzročilo njeno ravnanje, pazijo le na to, da bi našli neko bivajočnostno napotilo, pa naj bi bil to vladajoči oziroma stari kult mrtvih ali pa družinska krvna zaveza. (Heidegger, 1986, 83)

⁷ Heideggerjeva kritika zadeva tudi večino prej navedenih slovenskih prevodov obravnavanega verza.

⁸ Ta poudarek Hribar izostri že s svojim izborom naslova za prevedeni odlomek – '*Zakon mrtvih ... temeljni zakon živih*' –, ki ga je leta 1986 poleg svojega teksta *Posvečenost mrtvih* objavil v prvem sklopu o Antigoni v *Novi reviji*.

⁹ Beseda »Gegensatz«, ki jo v orisu predpostavljenega razmerja med državo in religijo tu uporablja Heidegger in jo Hribar prevede kot precej pasivno »nasprotje«, ima pogosto aktivnejši pomen, pomen *nasprotovanja*, *antagonizma*, *konflikta*.

Slika 2: *Antigona pokopava Polinejka*, Sébastien Norblin, 1825 (Wikimedia Commons).

Že na tej točki je torej jasno, da Hribarjev projekt – projekt eksplicitnega antigonskega »napotila« – sodi med takšne interpretacije *Antigone*, kakršne Heidegger odločno zavrača, tudi (in v nekaterih pogledih še ostreje) v Hölderlinovi himni »Ister«.

Čeprav Heidegger v kontekstu Sofoklove tragedije bežno res spregovori tudi o »privilegiju mrtvih« (Heidegger, 1986, 84) – kot Hribar prevaja »Auszeichnung der Toten« (Heidegger, 1993, 147) –, ni v tekstu nobene podlage za to, da bi rabo tega izraza razumeli kot Heideggerjevo prepoznanje ali celo zagovor univerzalne nujnosti pokopa kot etičnega imperativa biti; za Heideggerja so – ne glede na to, da leta 1942 ni več povsem brezbrizen do vsebine drame – specifične dogajanja v *Antigoni* v grobem še vedno le kulisa temeljnega spopada v njej, ontološke »Gegenspiel«, ki jo kroji razlika med bitjo in bivajočim.

Hribar, ki se zaveda odsotnosti eksplicitnega Heideggerjevega prepoznanja te onto-etične strukture, vseeno meni, da se pritrditev neomajni povezavi med zakonom biti ter etiko posvečenosti mrtvih, kakršno sam *odstira* in zagovarja, pri Heideggerju zgodi »potihoma«: čeprav v Heideggerjevi misli »ostane netematizirano [...] [njegovo] preimenovanje zakona o posvečenosti mrtvih in božjega zakona v zakon biti« in četudi Heidegger »razlike med transepohalno bitjo in epohalnimi oblikami

bivajočnosti božjega ne izpostavi [...] [oziroma] se po tej razliki sploh ne vpraša«, pa po Hribarjevem prepričanju vseeno »potihoma sprejme misel, da je ta ne(za)pisani zakon večni zakon, zakon, veljaven za vse epohe biti. Ni samo sakralni, po neki hieratično hierarhični instituciji sakralizirani (posvečeni), temveč sveti zakon. Zakon, ki dejanja, ki so narejena v njegovem imenu, spreminja v sveta dejanja« (Hribar, 1991, 173–174).

Hribar torej privzame Heideggerjevo ekspozicijo (ki Antigono *dejanje* poveže z zvestobo zakonu biti onkraj božje – in človeške – oblasti), obenem – s precejšnjim prepogibanjem Sofoklovega (in Heideggerjevega) besedila¹⁰ – definira osrednji princip tega *dejanja* kot zahtevo po pokopu vseh nepokopanih, to zahtevo pa nato vzvratno poveže s Heideggerjevim izrazom »zakon biti« in med njima celo vzpostavi enačaj. Kar naenkrat je pred nami teza, da bit kot taka – in skozi vse zgodovinske epohe – človeštvu nalaga zakon nad vsemi zakoni, zakon o posvečenosti mrtvih, ki pravi, da moramo mrtve pokopati. V »najnedomačnejše« mesto onkraj človeškega in božjega, ki ga Heidegger odločno zoperstavi kakršnimkoli »vrednotam«, »kultu mrtvih« in drugim »bivajočnostnim napotilom«, Hribar torej naseli in udomači nekakšen kategorični imperativ, utemeljen na ritualni zahtevi. Problematična logika tega obrata je v tem, da potencial neke radikalno neumestljive

¹⁰ Pri Hribarjevem branju Sofoklove *Antigone* lahko sicer opazimo nekaj ključnih poenostavitev, vendar še zdaleč ne gre za površno branje. Pogosto izkazuje veliko mero hermenevitične pozornosti in zadržanosti, ko brani kompleksnost antičnega izvirnika pred nekaterimi enoznačnimi filozofskimi apropiacijami, kar je še posebej očitno pri njegovi kritiki Lacanovega branja *Antigone* (prim. Hribar, 1991, 249).

»avtoritete« biti, ki ga Heidegger poskuša izboriti onkraj kakršnihkoli vrednot in napotil, Hribar na podlagi Heideggerjevega besedila vzvratno poveže ravno s povsem specifičnimi vrednotami in napotili. Skratka, Hribarjevo »bivajočnostno napotilo«, specifične zakonodajne poteze njegovega etiškega projekta, naj bi nam – in to naj bi bilo po njem razvidno že iz Heideggerja – zapovedovala kar sama bit. Hribar nam te poteze le razkriva. Razkriva nam, kaj od nas terja naša bit.

»PREHEIDEGGERJANITI HEIDEGGERJA«.
ZAPIS NEZAPISANEGA ZAKONA

Ob tem razkrivanju se zastavlja vprašanje, kaj Hribarju pravzaprav pomenijo »nepisani zakoni« v Sofoklovi *Antigoni*. Hribar (1991, 9) jih opredeli takole:

Nepisani zakoni niso nepisani, ker jih ne bi bilo mogoče zapisati, spraviti v črke in postaviti na papir (ali vklesati v kamnite plošče), marveč zato, ker sploh niso postave. Ker niso napisani, jih ni mogoče odpisati. Ker niso postavljeni, jih ni mogoče odstaviti ali poljubno predstavljati.

Nepisane zakone je torej »mogoče zapisati« in *Tragična etika svetosti* v Hribarjevih očeh postreže z njihovim jasnim zapisom.¹¹ Ti zakoni naj bi bili v svoji merodajnosti bistveno – oziroma »bitnostno« – močnejši od katerekoli politične, religiozne ali celo etične »zakonodaje«. Zakonov, ki nam jih Hribar razkriva – in kot nam jih razkriva – v svojem delu, po njegovem prepričanju ni mogoče kakorkoli problematizirati. To naj bi bili zakoni z neko ontološko utemeljeno oblastjo nad vsem človeškim in onkrajčloveškim.¹²

Hribar torej zakon(e) biti¹³ – pravo ime za »nepisane«, »božje« zakone – opredeli in zapiše kot neovrgljivo supra-etično zakonodajo, ki je obenem predpogoj kakršnekoli etike.

Ethos nepisanih ('večnih', 'božjih') zakonov ne izhaja iz morale ali etike (teorije o morali), saj je na izvoru vsakršne morale ali etike. Nepisani zakoni niso zakoni bivajočega, marveč zakoni biti. Prav zato niso vezani ne na čas ne na prostor. Prva med njimi sta zakon o svetosti življenja in zakon o posvečenosti mrtvih. (Hribar, 1991, 5)

Ta navedek izdaja še eno pomembno značilnost Hribarjevega zapisa nepisanih zakonov: s tem, ko Hribar »zakon o svetosti življenja in zakon o posvečenosti mrtvih« označi za »prva med [zakoni biti]«, pokaže, da ima njegova zakonodaja neko strogo hierarhijo, ki se začne z dvodelnim vrhovnim zakonom biti – tj. zakonom o svetosti življenja in zakonom o posvečenosti mrtvih –, vendar se tam ne konča. Ta izrazito hierarhična opredelitev je zanimiva, ker Hribar sicer pri tradicionalni metafiziki še posebej ostro kritizira ravno njeno hierarhično strukturo (Hribar, 1991, 97, 173). Pri tem ne gre za edini »hierarhični spodrselj« v Hribarjevi kritiki metafizike: kot bomo videli pozneje, pravzaprav celotna struktura *Tragične etike svetosti* sloni na razumevanju biti kot tistega najvišjega oziroma »najsvetejšega« – tistega »nad« vsem, rečeno s Heideggerjem (»nad zgornjimi in spodnjimi bogovi«) –, pri čemer Hribarjeva etika le na videz zavrača strukturne značilnosti tradicionalnih metafizičnih sistemov.

Heidegger torej Hribarja ni filološko prepričal v razlagi verzov, pri katerih je poskušal dokazati prednost biti pred bogovi v *Antigoni*, a njegova širša poanta je bila po Hribarjevem mnenju vseeno ustrezna, tudi v interpretativnem razmerju do celovite sporočilnosti *Antigone*. V nadaljnjem razvoju svoje misli naj bi Heidegger sicer pretirano podlegel skušnjavi tematizacije »božjega«. Hribar se s to sodbo postavi v vlogo, kjer prevzame izhodiščno Heideggerjevo intuicijo in poskuša dodatno osvetliti njeno ustreznost za razumevanje Sofoklovega teksta – ter v tem smislu priskočiti na

11 Rémi Brague v svoji eruditski študiji *Božji zakon* prikaže precej drugačno razumevanje nepisanih zakonov; čeprav v sozvočju s Hribarjem ocenjuje, da so v kontekstu *Antigone* nepisani božji zakoni »tako očitni, da nimajo izhodiščne točke« (Brague, 2009, 42) – kar pojasnjuje s tem, da je v grškem svetu »božanskost zakonov v trajnosti njihove vidnosti«, pri čemer doda, da »prav ta status pripada [tudi] božanstvu« (Brague, 2009, 43) –, pa po drugi strani meni, da se (še posebej očitno v horizontu *Antigone*) »'napisano' in 'božje' izključujeta«; »v tem kontekstu so nenapisani zakoni povezani z bogovi, kot je to v *Antigoni*, kjer Sofokles omenja 'stvari, ki so v veljavi pri bogovih (*theôn nómina*) in ki jih ne moremo zapisati (*ágrapha*) ter so nezmotljive' [v. 454–455, s popravljanim prečrkovanjem grških besed].« Skratka, »ali je zakon 'napisan', in je torej človeški, ali pa je božji, in torej ne more biti napisan« (Brague, 2009, 44).

12 Hribar o nepisanih zakonih sicer spregovori tudi v drugačnem kontekstu: »Kakor v *Spominih na Sokrata* navaja Ksenofon, so nepisani zakoni tisti, ki 'so enaki v vseh deželah', te 'zakone pa naj bi dali ljudem bogovi'; ta razlaga je podčrtana še z naslednjo mislijo: 'pri vseh ljudstvih velja za najvišji zakon prav zakon spoštovanja bogov'. [...] Očitno je to že korak k institucionalizaciji, se pravi k zapisu tudi nepisanih zakonov« (Hribar, 1991, 326). Pri tem ni povsem jasno, ali gre za Hribarjevo pozitivno ali negativno sodbo tega razvoja – ali morda celo le za nevtralno opisno beležko. Je pa pomenljivo in begajoče, da zapis nepisanih zakonov, ki ga Hribar prej odločno brani kot eno izmed temeljnih potez svojega projekta, tu povezuje z »institucionalizacijo«, ki sicer pri njem nastopa kot izrazito slabšalni pojem (ena izmed osrednjih kritičnih puščic v *Tragični etiki svetosti* leti proti t. i. institucionalizaciji svetega; Hribar, 1991, 160). Spomnimo še na Hribarjevo poudarjanje, da se *Antigona* »ne ozira niti na revolucionarne niti na institucionalne teze« (Hribar, 1985, 446); pa tudi na to, da naj bi bilo krščanstvo – in religiozno verovanje nasploh – problematično predvsem v svoji »institucionalizirani obliki« (Hribar, 1991, 24; Hribar, 1989, 23).

13 Hribar brez večjih pojasnil preide iz samostojnega »zakona biti« – ki ga povzame po obravnavanem odlomku Heideggerjeve *Hölderlinove himne »Ister«* – v hierarhično pluralnost »zakonov biti«: v zakonodajo biti.

Slika 3: Antigona ob Polinejkovi postelji, Jean-Joseph Benjamin-Constant, 1868 (Wikimedia Commons).

pomoč Heideggerju –, obenem pa misliti Heideggerjevo intuicijo *do konca*, pri čemer je, po Hribarjevem mnenju, Heideggerju spodletelo oziroma ni zdržal teže svoje lastne pozicije. Ta vidik Hribarjevega projekta bi torej lahko kategorizirali – z izrazom Janka Kosa – kot poskus »preheideggerjaniti Heideggerja«. ¹⁴

Poleg Heideggerjevega branja *Antigone* je za Hribarjev etični sistem v *Tragični etiki svetosti* pomembna referenca tudi Lévinas; na nekaterih ključnih mestih ju obravnava skupaj:

Ko Heidegger razglasi zakon mrtvih kot temeljni zakon živih za zakon biti (ne glede na zgodovino biti, njene epohe), se na neki način približa Levinasu. Saj 'zakon', četudi je zakon biti, stopi nekako pred bit, jo povratno zaveže nečemu, kar ne spada k biti kot biti. S tem zakonom se razpre ethos biti, ki ne izhaja iz topologije biti, marveč jo šele začrtuje. Zakon biti kot razmerje živih do mrtvih? (Hribar, 1991, 135)

Pa vendar ga niti Heidegger niti Lévinas ne zadovoljita, prava interpretacija *Antigone* – in s tem pravi zapis nepisanih zakonov – se nahaja v preseganju njunih tez, v katerih še vedno odzvanja nostalgija po Bogu:

Levinas izhaja iz odgovornosti za bit drugega, Heidegger iz odgovornosti pred lastno bitjo, oba pa ostajata v krogu živih. Na mrtve kot mrtve se ne ozirata. Na mesto razmerja med živimi in mrtvimi, živih do mrtvih, stopa razmerje do Boga oziroma bogov. Kakor da bi bili bogovi zares (živi) sogovorniki človeka. Antigona tega sogovornišva ne pozna. Govori iz sebe, toda v razmerju do mrtvih. (Hribar, 1991, 136) ¹⁵

Misleca – kljub tej kontaminiranosti z *božjim* – Hribarju v najprodornejših vidikih svojih projektov vseeno razkrivata neločljivo zvezo med temeljnimi ontološkimi in etičnimi vprašanji; ta »ethos biti«, ki ga Hribar s pomočjo Lévinasovih etičskih kategorij zasleduje

¹⁴ »Upoštevati moramo težnjo, ki je v heideggerjanstvu na Slovenskem že danes živa, v bodoče pa bo postala nedvomno še močnejša. To je težnja, da bi preheideggerjanili samega Heideggerja« (Kos, 1968, 1085). Ko pod to oznako umestimo Hribarjev projekt, seveda ne gre za slabšalno pripombo, temveč prej nasprotno, kajti – kot je prepričljivo ocenil Alen Širca – »najsamolastnejše heideggerjanstvo druge polovice 20. stoletja najdemo samo tam, kjer se s Heideggerjem misli proti njemu samemu« (Širca, 2011). Kos in Hribar sta se sicer v osemdesetih (1983–1986) v reviji *Sodobnost* soočila v večletni *Polemiki o slovenskem kulturnem razvoju*, v kateri je bilo vrednotenje slovenskega heideggerjanstva eno osrednjih vprašanj.

¹⁵ Ta navedek že razkriva notranji konflikt glede Heideggerjeve vloge v Hribarjevi argumentaciji, ki sprva z (dekontekstualiziranim) Heideggerjevim prepoznavanjem *zakona biti kot zakona mrtvih (in živih)* utemelji eno izmed temeljnih predpostavk svoje onto-etične obrambe posvečenosti mrtvih, obenem pa Heideggerju očita, da se »ne ozira na mrtve kot mrtve«.

v Hölderlinovi himni »Ister«, postane tudi osnova za njegovo (pričakovano) ostro kritiko prve Heideggerjeve interpretacije *Antigone*:

Ne samo z Levinasovega, ampak tudi s kasnejšega Heideggrovega vidika lahko razumevanju biti (človeka) v Uvodu v metafiziko pripišemo indiferentizem. Vztrajanje pri razumetju smisla biti, prelaganje etičnih odločitev v čas po razkritju tega smisla odrija zakon o posvečenosti mrtvih v prostor zunaj bitnih vprašanj oziroma v čas, za katerega nihče ne ve, kako blizu je že ali kako je še daleč. Kakor da bi nepokopana trupla lahko čakala na ta čas. (Hribar, 1991, 148)

ZAKLJUČEK

Tej kritični oceni *Uvoda v metafiziko* Hribar doda eno ključnih – in filozofsko najbolj nenavadnih – opredelitev onto-etičnega nastavka *Tragične etike svetosti*:

Če pa je zakon mrtvih temeljni zakon živih in je ta zakon živih zakon biti, potem je vprašanje nepokopanih mrtvecev že kot tako vprašanje biti. Ne vprašanje, odgovor. Odgovor, ki je neodvisen od vprašanja po smislu biti. Naj bo smisel biti tak ali drugačen, iz te ali one epohe, zakon biti narekuje, da mrtvih ne smemo puščati nepokopanih. (Hribar, 1991, 148)

Čeprav Hribar pojasnjuje, da »vprašanje smisla biti ostaja ob tem odprto«, »hkrati z njim pa tudi vprašanje, kaj pomeni biti« (Hribar, 1991, 148), je jasno, da se tu dogaja nekaj, kar bi – vsaj glede na izhodiščni heideggerjanski kontekst – potrebovalo številna dodatna pojasnila. Hribar je namreč »vprašanje nepokopanih mrtvecev« opredelil kot »vprašanje biti«, nato pa celo kot »odgovor, ne vprašanje«. Odgovor biti ali odgovor na vprašanje biti? Kakorkoli že, Hribarjev zakon *biti* tu odločno pretrga popkovino Heideggerjeve ontologizacije tragedije; pri Hribarju se bit preobrazi v precizno artikulirano zakonodajalko, ki »narekuje« in celo prepoveduje: »mrtvih ne smemo puščati nepokopanih«. Ob teh množinskih formulacijah postaja tudi vse bolj očitno, da Hribarju v prvi vrsti ne gre za osebno etiko, temveč za etiko skupnosti, pri čemer so skupnostna tudi svarila o kazni naše prekoračitve večne zakonodaje: če ne *bomo* upoštevali nepisanih zakonov, ki jih v svojem delu formulira Hribar, »bomo mimo najsvetejšega padli v brezno ničla« (Hribar, 1991, 103). Ti napotki, ki jih Hribar hkrati podaja kot dejstva in uvide, v njegovih očeh ne potrebujejo dodatne argumentacije. Narekuje jih bit, v svoji neovrgljivi očitnosti. Narekuje, prepoveduje ... Zapoveduje. Hribarjeva vloga v zgodbi, ki nam jo pripoveduje, se razkrije kot vloga preroka biti, posrednika njene postave. V takšni zgodbi pa ni (več) prostora za Heideggerja.

SLOVENE RECONCILIATION – A HEIDEGGERIAN PROJECT? FROM HEIDEGGER'S INTERPRETATION OF SOPHOCLES'S *ANTIGONE* TO THE ONTO-ETHICAL LEGISLATION OF TINE HRIBAR

Matic KOCIJANČIČ

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: matic.kocijancic@ff.uni-lj.si

SUMMARY

In the 1980s, Tine Hribar laid the philosophical foundations for the Slovene reconciliation project, especially with his writings on the Antigone myth, which he began publishing in 1986 in Nova revija and which found their condensed form in the influential monograph Tragična etika svetosti (Tragic Ethics of the Sacred). At the very outset of this project, in the programmatic text Posvečenost mrtvih (The Sanctity of the Dead), Hribar made it quite clear that he drew his main inspiration from one of the great philosophical discoveries of the 1980s, Heidegger's interpretation of Sophocles's Antigone in Hölderlin's Hymn "The Ister," a lecture series from 1942 that only became available to the general public in 1984.

Hribar's interpretation of Heidegger's reading of Antigone follows a three-part outline:

1. *The fundamental (unwritten) law that Antigone follows is not divine law, but the "law of being."*
2. *This law is "the law of the dead" and "the fundamental law of the living."*
3. *This law in all times and places dictates that the dead must be buried. By burying the dead, man – in the past, present and future – fulfills the law of being; by failing to bury them, he violates it.*

The third point is undoubtedly Hribar's addition; we do not find it in Heidegger. For Heidegger, all the conflicts of "beings" that the main philological and philosophical movements project onto Sophocles's tragedy is merely a false front, an instrument for the forgetting of being. Hribar's project – the project of an explicit "reference to beings" – therefore undoubtedly belongs among those interpretations of Antigone that Heidegger decisively rejects, including (and sometimes even more harshly) in Hölderlin's Hymn "The Ister."

Keywords: Martin Heidegger, Tine Hribar, Sophocles, *Antigone*, Slovene reconciliation project

VIRI IN LITERATURA

- Beaufret, Jean (1965):** Hölderlin et Sophocle. V: Hölderlin, Friedrich: *Remarques sur Oedipe – Remarques sur Antigone*. Pariz, Union générale d'éditions, 7–42.
- Brague, Rémi (2009):** Božji zakon: filozofska zgodovina neke zaveze. Ljubljana, Študentska založba.
- Constantine, David (2001):** Hölderlin's Sophocles: Oedipus and Antigone. Highgreen, Bloodaxe Books.
- de Man, Paul (1997):** Heideggrove eksegeze Hölderlina. V: de Man, Paul: *Slepota in uvid*. Prev. Jelka Kernev Štrajn. Ljubljana, LUD Literatura, 245–264.
- Heidegger, Martin (1986):** 'Zakon mrtvih ... temeljni zakon živih'. Prev. Tine Hribar. *Nova revija* 45, 75–86.
- Heidegger, Martin (1993):** Gesamtausgabe 53: Hölderlin's Hymne »Der Ister«. Frankfurt ob Majni, Vittorio Klostermann.
- Hölderlin, Friedrich (1804):** Die Trauerspiele des Sophokles, 2. Bd. Frankfurt ob Majni, Friedrich Wilms.
- Hölderlin, Friedrich (2006):** Pozne himne. Prev. in ur. Vid Snoj. Ljubljana, KUD Logos.
- Hribar, Tine (1985):** Slovenski kulturni razvoj 1945–1984 (Analiza Kosovih pripomb). *Sodobnost*, 33, 2, 223–459.
- Hribar, Tine (1986):** Posvečenost mrtvih. *Nova revija*, 45, 98–106.
- Hribar, Tine (1989):** Slovenska državnost. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Hribar, Tine (1991):** Tragična etika svetosti, Ljubljana, Slovenska matica.
- Jebb, Richard Claverhouse (2010):** Sophocles: The Plays and Fragments, Volume 3: The Antigone. New York, Cambridge University Press.
- Kos, Janko (1968):** Heidegger in Slovenci. *Sodobnost*, 16, 11, 1082–1103.
- Krell, David Farrell (2005):** The Tragic Absolute: German Idealism and the Languishing of God. Bloomington, Indiana University Press.
- Nonet, Philippe (2006):** Antigone's Law. *Law, Culture and the Humanities*, 2, 314–355.
- Rosenfield, Kathrin H. (2010):** Antigone: Sophocles' art, Hölderlin's insight. Aurora, The Davies Group.
- Sofoklej (1941):** Edip Kralj – Antigona. Prev. Fran Albrecht. Ljubljana, Slovenska matica.
- Sofokles (1962):** Kralj Oidipus; Oidipus v Kolonu; Antigona; Filoktetes. Prev. Anton Sovrè. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Sofokles (1992):** Antigona; Kralj Ojdipus. Prev. Kajetan Gantar. Ljubljana, Založba Mladinska knjiga.
- Sofokles (2014):** Antigone. Prev. Ivan Hribovšek. Ljubljana, Družina.
- Sophokles (1924):** Antigone. Prev. Cvetko Golar. Ljubljana, Zvezna tiskarna in knjigarna.
- Steiner, George (1996):** Antigones: How the Antigone Legend Has Endured in Western Literature, Art, and Thought. New Haven, Yale University Press.
- Širca, Alen (2011):** Rüdiger Safranski, »Mojster nemških tém«. *Pogledi*, 12. 1. 2011. <https://pogledi.delo.si/knjiga/rudiger-safranski-mojster-nemskih-tem> (zadnji dostop: 2022-01-03).

received: 2022-01-18

DOI 10.19233/ASHS.2022.20

ETNOLOŠKI *PENJAČ* IZ FILOZOFSKOG *AMBISA*. KRIZE PRISUTNOSTI, SMRT I DESTORIFIKACIJA KOD ERNESTA DE MARTINA I MARTINA HEIDEGGERA

Andrea MATOŠEVIĆ

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet, Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma,
Zagrebačka 30, 52100 Pula, Hrvatska
e-mail: amatosevic@unipu.hr

IZVLEČEK

Prispevek analizira in interpretira vpliv idej nemškega filozofa Martina Heideggerja na Ernesta de Martina, enega najpomembnejših italijanskih etno–antropologov druge polovice 20. stoletja. Čeprav je ta vpliv že zabeležen v literaturi, članek oriše nov kontekst in tako pokaže, kako de Martino ni bil le Heideggerov epigon, temveč je njegove ideje prilagajal posebnostim etnografskih raziskav na jugu Italije, ter jih pri tem nadgrajeval. Med številnimi povezavami med dvema avtorjema se na teoretični ravni poudarjajo zlasti eksistencialistične teme krize, smrti, umiranja in destorifikacije.

Ključne besede: Ernesto de Martino, Martin Heidegger, eksistencializem, smrt

SCALATORE ETNOLOGICO DALL'ABISSO FILOSOFICO. CRISI DI PRESENZA, MORTE E DESTORIFICAZIONE IN ERNESTO DE MARTINO E MARTIN HEIDEGGER

SINTESI

Il contributo analizza e interpreta l'influenza delle idee del filosofo tedesco Martin Heidegger su uno dei più importanti etno–antropologi italiani della seconda metà del XX secolo – Ernesto de Martino. Sebbene tale influenza è già stata notata, questo articolo mostra che de Martino non era l'epigono di Heidegger, ma aggiornava e adattava le sue idee alle specificità della ricerca etnografica nell'Italia meridionale. Tra i numerosi legami tra i due autori, i temi esistenzialisti della crisi, della morte e della destorificazione si sono rivelati importanti sul piano teorico.

Parole chiave: Ernesto de Martino, Martin Heidegger, esistenzialismo, morte

Na samom početku kratkog, ali analitički značajnog prikaza jednog dijela opusa istaknutog talijanskog etnologa Ernesta de Martina, David Guthertz podsjeća čitatelje na sintagmu „ljudi bez povijesti“ kao i na njezin značaj za ambivalenost europske verzije moderniteta. Ona je s jedne strane dugo bila korištena kao objašnjenje za europsku superiornost i opravdanje kolonizacije dok je, s druge, istovremeno bila izgovarana s dozom nostalgije. Označavala je, navodi autor, pritom i žudnju za jednostavnošću „sretnog otočja“ gdje je vrijeme mirovalo. U doba kada je ritam života u Europi bivao „[e]ksponencijalno ubrzan, a antiimperijalistički pokreti postajali jačima, pritisak za razrješenjem tih kontradikcija postajao je sve intenzivniji. Moderna antropologija bila je jedan od odgovora na taj pritisak. Također, to je bio i fašizam“ (Guthertz, 2017, 55). Bez ulaznja u raspravu jesu li fašizam i moderna antropologija odgovor isključivo na taj pritisak važno je primijetiti da je njihovo vremensko ishodište gotovo istovjetno. Stoga se godina 1922. ispostavlja posebno važnom, tada Bronislaw Malinowski objavljuje monografiju *Argonauts of the Western Pacific*, Lucien Lévy-Bruhl *La Mentalité primitive*, a Benito Mussolini s *Partito Nazionale Fascista* i *Camicie nere* maršira 28. listopada na Rim. Tri godine nakon toga Marcel Mauss objavit će svoj *Esej o daru*, „prijelomno istraživanje u domeni ‘totalnih društvenih činjenica’“, dok će te iste 1925. godine „Giovanni Gentile uputiti na fašizam kao ‘totalitaran koncept života’, a Duce će uskoro govoriti o ‘totalitarnoj’ državi“ (Guthertz, 2017, 55).¹ Ta vrsta Europi svojstvenog idejnog i praktičnog paralelizma, ali koji je uključivao i Druge, njihovu interpretaciju i suptilno razumijevanje, odnosno podčinjavanje naroda i zajednica i izvan staroga kontinenta, sidrila se ponekad i u različitim životnim fazama pojedinih, za dvadeseto stoljeće, naročito važnih istraživača. Iako je poznatiji i potpuno ispravno upamćen kao neortodoksnim marksističkim teorijama Antonija Gramscija okrenut istraživač (usp. Cirese, 1982, 55; Charuty, 2010, 21–23),² jedan od zaslužnijih talijanskih etnologa druge polovice dvadesetoga stoljeća – Ernesto de Martino – u mladim je da-

nima, do sredine tridesetih godina, bio blizak fašizmu i njegovim organizacijama (Charuty, 2010, 88–101; Guthertz, 2017, 55–56). Drugim riječima, prije nego što će kritizirati fašizam i biti uključen u partizanske organizacije, odnosno etablirati se kao terenski istraživač i suptilan teoretičar podređenih u domeni etno–antropologije – „talijanski Lévi–Strauss“ (Charuty, 2010, 9), de Martino je eksperimentirao sudjelovanjem u fašističkim omladinskim grupama. Iako se od njih odlučno udaljava još za trajanja *ventennia*, a svoje temeljno djelo *Il mondo magico: Prolegomeni a una storia del magismo* piše skrivajući se od nacista u mjestu Cotignola 1944. i 1945. (usp. de Martino, 1973), čini se da „[t]emeljnu tezu tog duboko antifašističkog djela može zahvaliti upravo barem jednomu nepokajanom nacisti: Martinu Heideggeru“ (Guthertz, 2017, 56).

Premda utjecaj njemačkog filozofa Martina Heideggera na djelo etnologa i antropologa Ernesta de Martina nije nepoznanica, štoviše, sam je talijanski istraživač o filozofu u više navrata pisao i raspravljao (de Martino, 2005; de Martino, 2019, 520–532), a u djelu *Il mondo magico* otvorio problem egzistencijalizma u historiografskoj perspektivi (1973, 190),³ u ovome će se radu dotaknuti nova pitanja, ukazati na poveznice te u granicama opsega znanstvenoga članka djelomično ocrtati tematske i sadržajne odsječke iz Heideggerova djela s kojima je de Martino bio u otvorenoj ili ne toliko eksplicitnoj komunikaciji i debati. Pritom valja naglasiti da utjecaj autora *Bitka i vremena*, dakako, nije jedini filozofski utjecaj na talijanskog istraživača, u konačnici, upamćenog po inovativnom terenskom radu na jugu Italije (usp. de Martino, 2002a; de Martino 2008; de Martino 2017), a u čijoj se teorijskoj elaboraciji služio vrlo širokim rasponom dosega humanističkih znanosti poput „[p]sihoanalize, marksizma, egzistencijalizma, Crocea, književne kritike“ (Gallini, 2008, xvi; usp. Matošević, 2021). Širi svjetonazorski kontekst u koji je uronjen autor *Bitka i vremena*, onaj „bliskosti nacizmu“ tridesetih godina kao i poratnoj „[n]emoći da javno iskaže istinu svoje

1 Gentile je u *Manifestu fašista intelektualaca* zagovarao „Državu kao organizaciju svih individualnih aktivnosti, u njihovom organskom i konkretnom redoslijedu“ (Gentile, 1925).

2 Temeljno Gramscijevo djelo *Quaderni del carcere* – u šest svezaka – objavljeno je posthumno „[n]a traženje Komunističke partije između 1948. i 1952. godine“ (Charuty, 2010).

3 Heideggerovo temeljno djelo *Bitka i vrijeme* u Italiji je prevedeno 1953. godine pa će taj značajan podatak navesti Sergia Fabia Berardinija da preispita doseg njegovog utjecaja na *Magični svijet* koji je pak objavljen pet godina ranije i „[g]dje se autor na filozofsko djelo referira samo jednom“. Ipak, kao što i sam navodi, de Martino je mogao biti inspiriran tekстом *L'esistenzialismo* Enza Pacija iz 1943. u kojem se elaborira koncept „bivanja prisutnim u svijetu“ [*essere presenti nel mondo*] (Berardini, 2018, 167–168). No, etno–antropolog također kroz svoj opus citira niz njemačkih autora i djela pa je Heideggera zasigurno mogao konzultirati u originalu. Kao što ću u radu pokušati pokazati, u de Martinovom opusu postoje mjesta koja su vrlo heideggerovska, ali bez da se nužno referirao na njemačkog filozofa. Drugim riječima i u potpunosti spekulativno – možda upravo jer je znao za poratni „problem Heideggera“ (usp. Safranski, 1998, 332–342) od filozofa je u svojim tekstovima pokušao zadržati dijelove njegove kompleksne i inovativne teorije, ali ne i ime.

trajne vjernosti nacionalsocijalizmu“ i koji je još šezdesetih godina na „sugestiju da opovrgne svoju nacističku prošlost uzvratilo samo ‘hladnim zurenjem bez riječi’“ (Mikulić, 2021, 102–103; usp. Ott, 1988, 119–120), taj odnos smješta na zaseban teren. Taj teren, pomalo okrznut i de Martinovim mladenačkim „lijevim fašizmom“ (Charuty, 2010, 88) pritom je omeđen barem još jednim autorom koji je bio blizak antisemitizmu, ali i militantnom fašizmu i istovremeno utkan u dio de Martinova ranog opusa. Svjetski etablirani povjesničar religija Mircea Eliade, jedan od četiri autora pogovora knjige *Il mondo magico*, u periodu od 1932. do kraja Drugoga svjetskog rata bio je „pripadnik ili vrlo blizak rumunjskoj Željeznoj gardi (...) koju je karakterizirao žestoki antisemitizam, a kasnije i ubojstva te 1941.–1942. godine pogromi i masakri“ (Dubuisson, 2014, 174–176).⁴ No, nešto drugačije od Heideggerova primjera, bliskost Mircea Eliadea s paramilitarnim jedinicama *Garda de fier*, čini se, nije bila poznata do kraja osamdesetih godina pa ni de Martino vjerojatno nije bio upoznat s tim aspektom života i djela jednog od autora pogovora svoje „duboko antifašističke“ knjige.

Ne ispuštajući iz vida navedeno, odnosno uzimajući u obzir i prethodno spomenuti europski idejni i praktični paralelizam koji kod dijela humanističkih istraživača rezultira, eufemistički rečeno, mladenačkim zastranjivanjima i ambivalencijom, dok nešto snažniji rječnik iziskuje, neprijetljivoj istraživačkoj originalnosti unatoč, istovremeno utvrđivanje Heideggerova intimnog antihumanizma i „političkog idiotizma“ (Mikulić, 2021, 104), teme kojima će se premrežiti dva autora, Nijemac i Talijan, filozof i etno–antropolog, proizlaze iz detekcije svojevrstne krize. Iz tog će razloga, u granicama mogućega, biti važno tu krizu i kontekstualizirati. Metafizički okrenute teme smrti i umiranja, unutar opširnijeg egzistencijali-

stičkog teorijskog okvira, dijelom su istraživačkih preokupacija oba autora, ali koji ih različito artikuliraju shodno zasebnim lokalnim umještenostima. Ipak, unatoč tim razlikama, prije negoli se upustimo u njihovu analizu, navedimo prvu i vrlo široku, ali indikativnu poveznicu među istraživačima. Peter Sloterdijk je u recentnom tekstu analizirao Heideggerov rad i život u terminima „tvrdo glave privrženosti ruralnome svijetu“, odnosno mislioca „koji se odbijao kretati i kod kuće bio jedino u blizini originalnih krajolika te koji se čak niti u svojstvu profesora nikada zapravo nije preselio u grad gdje je držao katedru“; on je bio „[a]mbasador regije bez gradova ili zajednice dijeljenih problema koji nisu ukorijenjeni u prostoru već u vremenu“ (Sloterdijk, 2017, 4–6).⁵ Heideggerova prostorna „zabačenost“, njegovo ruralno ishodište unutar kojega domišlja egzistencijalizam, čak i ako se shvati samo uvjetno, korespondira s de Martinovim mjestom empirije – isprva će „iz naslonjača“ interpretirati magiju i njoj svojstvene prakse u podnebljima poput Sibira, Sjeverne Amerike ili Melanezije da bi u poratno vrijeme pedesetih godina etnografski istraživački pogled gotovo u potpunosti okrenuo talijanskome ruralnom jugu, regijama Bazilikati, Apuliji ili Kampaniji u kojima egzistencija nije bila odveć lagodna i jednostavna. Iz tog bi se razloga možda, kod utjecaja filozofa na etnologa, mogla razvijati i teza o „povezanosti dva europska juga“, onog njemačkog i talijanskog koji, unatoč očitim povijesnim, socio–ekonomskim i društvenim razlikama, pritom dijele snažnu privrženost katolicizmu.⁶ Uzmimo li se u obzir navedene recipročnosti već se čini značajan korak prema razumijevanju utjecaja Heideggera na de Martina, tog važnog odsjeka njemačkog egzistencijalizma na analizu egzistencije u specifičnim miljeima, a o kojima tekstovi koji dvojicu autora dovode u vezu gotovo uvijek šute.

4 Eliade je pritom u svojstvu „kulturnog atašea u Lisabonu, među ostalim, 1940. pisao apologiju za diktatora Salazara i njegovu ‘Kršćansku i totalitarnu državu’“, a u svojim memoarima nije osudio „Corneliua Codreanu, osnivača Željezne garde za koju je tvrdio da je imala sklonosti i strukturu sekte mistika prije negoli političkog pokreta, dok se u stvarnosti radilo o paramilitarnim jedinicama koje su širile teror, mučile i masakrirale nebrojene žrtve Židove“ (Dubuisson, 2014, 174–176).

5 Pritom, navodi Sloterdijk, grob „Profesora Heideggera ne nalazi se u sveučilišnome gradu, kraj kampusa, biblioteka i predavaonica, već u malom gradu pobožnog imena (Messkirch) nedaleko od kuća i polja njegovog djetinjstva“ (Sloterdijk, 2017, 4). Također, mjesto u kojem je boravio i pisao od „1922. godine bila je mala trosobna koliba – die Hütte – smještena nadomak Todtnaubergera u planinama regije Schwarzwald na jugu Njemačke“ (usp. Sharr, 2006).

6 U tom kontekstu valja podsjetiti na činjenicu da je „Heideggerov otac bio crkvenjak [sexton] [...], a Hugo Ott će vjerojato u biografskoj studiji tvrditi da je velik dio njegove misli razumljiv jedino kao metastaza jugozapadnog njemačkog katolicizma iz otprilike 1900. [...]. No, treba dodati da nije toliko svećenički katolicizam, dakle katolicizam visokog oltara i naosa taj koji je formirao Heideggera; prije je to bio katolicizam bočnih prostorija, katolicizam služavnika i dječaka s oltara, religioznost tihog pomoćnika na periferiji, očajnog za prihvaćanjem“ (Sloterdijk, 2017, 5). U sasvim drugačijem ključu, koji bi se također mogao interpretirati lateralnim, ali i sinkretističkim, djeluje rimokatolicizam na jugu Italije koji je još sredinom dvadesetog stoljeća nerijetko uključivao i kultove poganskog podrijetla poput tarantizma ili ritualne jadikovke (usp. de Martino, 2002a; de Martino 2008, 76). Ta je religioznost juga Italije bila toliko izražena, da je poneki stranac još krajem XIX. stoljeća uslijed količine prisutnosti različitih relikvija, slika i statua svetaca mogao zavapiti kako je u „Napulju lakše susresti boga nego čovjeka: sve je to pogano“ (Trede prema de Martino, 2017, 126).

POSTOJANJE KAO PRISUTNOST PRED RIZIKOM
DA SE UOPĆE NE BUDE

Na nekoliko mjesta u *Bitku i vremenu* na kojima spominje antropologiju i etnologiju, Martin Heidegger u svojoj temeljnoj studiji objavljenoj 1927. godine o tim u to vrijeme, kako tvrdi, još uvijek u mnogočemu pozitivističkim znanostima, navodi sljedeće:

Ali interpretacija tubitka u njegovoj svakidašnjosti nije identična s opisom nekog primitivnog stupnja tubitka čije se poznavanje može empirijski posredovati putem antropologije. Svakidašnjost se ne poklapa s primitivnošću. Svakidašnjost je, naprotiv, jedan modus bitka tubitka također tada, i upravo tada, kad se tubitak kreće u nekoj visoko razvijenoj i diferenciranoj kulturi. [...] orijentacija analize tubitka na „život primitivnih naroda“ može imati pozitivno metodsko značenje utoliko što su „primitivni fenomeni“ često manje zakriti i komplicirani putem nekog već vrlo dalekosežnog samoizlaganja dotičnog tubitka. Primitivni tubitak često govori direktnije iz jednog izvornijeg pretapanja u „fenomene“ [...]. Ali još uvijek se za naše poznavanje primitivnih brine etnologija. A ta se već pri prvom „snimanju“ građe, njezinu pregledavanju i obradi kreće u određenim pretpojmovima i izlaganjima ljudskog tubitka uopće. Nije izvjesno da li svakidašnja psihologija ili čak znanstvena psihologija i sociologija, što ih etnolog donosi sa sobom, pružaju znanstveno jamstvo za mogućnost primjerenog pristupa, izlaganja i priopćavanja fenomena što ih valja pretražiti. [...] Sama etnologija već pretpostavlja neku dovoljnu analitiku tubitka kao nit vodilju. Ali budući da pozitivne znanosti niti „mogu“ niti trebaju čekati rezultate ontološkog rada filozofije, nastavak se njihova istraživanja neće ostvarivati kao „napredovanje“, nego kao ponavljanje [...]. (Heidegger, 1988, 56–57)

Iako u ovom pomalo hermetičnom pasusu filozof niti u jednom trenutku ne eksplicira o konkretnostima „tubitka“, odnosno čovjeka ili ljudi

u određenom konkretnom svijetu, već se o njima izražava kroz neodređene zamjenice – „*nekom* primitivnom stupnju“, „*nekoj* visoko razvijenoj i diferenciranoj kulturi“ ili kao „[*n*]ekoj dovoljnoj analitici tubitka“, kontekst u koji dovodi onodobnu etnologiju i antropologiju uz ostale znanosti, prilično je indikativan. No upravo će etnologija i antropologija, ili barem onaj njezin poratni talijanski odvjetak odlučno odmaknut od pozitivističkih tendencija, s kojim se Heideggera u ovom tekstu dovodi u vezu, u nekovrskom manevru „uzvratne prijateljske paljbe“ njegove zaključke i interpretacije ne samo držati korisnima, već s njima ulaziti u komunikaciju te im nerijetko dati i konkretno lokalno empirijsko utemeljenje. Drugačije rečeno, dok njemački filozof tvrdi da „raspoloživo bogatstvo znanja o najraznovrsnijim i najudaljenijim kulturama i oblicima tubitka [...] zavodi u pogrešno tumačenje pravog problema [...]“. Sinkretističko izjednačavanje svega i tipiziranje ne daje samo od sebe pravu spoznaju biti“ (Heidegger, 1988, 57–58),⁷ upravo će znanosti koje se bave „udaljenim kulturama i oblicima tubitka“ ucijepiti dijelove njegove apstraktne teorije kako bi subjekte empirijskih istraživanja izdigli na nivo različitosti vrijedne teorijskog napora te ih bolje objasnili. Na tom će se tragu nalaziti i opaska Enza Pacija u pogovoru de Martinovoj poratnoj studiji *Il mondo magico* u kojoj je magiju interpretirao kroz kategoriju „krize prisutnosti“ (Cases, 1973, XLI), odnosno „kulturno uvjetovane prirode“ (de Martino, 1973, 69). Ta je prisutnost bila odgovor „na rizik da se [ista] prisutnost izgubi, postojanje [l'esserci] je rizik koji je tjeskoba i gdje se izražava 'volja za postojanjem kao prisutnosti pred rizikom da se uopće ne bude'“. Iz tog će razloga Paci retorički zapitati: „Ne smatra li de Martino [...] da nešto duguje egzistencijalizmu? Jer, kao što i sam piše 'egzistencijalizam je istaknuo tamnu točku, neriješen problem modernog racionalizma: pojedinca kao datost'“ (Paci, 1973, 298, istaknuo A. M.).

„Prisutnost“, „kriza“, „bivanje“, „tjeskoba“, „rizik“ termini koji se mogu pripisati egzistencijalizmu i Heideggerovoj provenijenciji, kod de Martina su odgovor na „prijetnju kod primitivnih da budu progutani nesvjesnim [*inghiottiti dall'in-*

⁷ Ovu se zanimljivu i značajnu opasku, čini se, iz današnjeg očista može interpretirati na barem dva načina. Kritiku se izjednačavanja „svega“, odnosno kultura, vezivnih tkiva različitih, može tumačiti kao nagovještaj kritičke postmoderne antropologije o nemogućnosti potpunog prevođenja kultura, značajnim limitima terenskoga rada putem kojega se dolazi do uvida u obrasce života Drugih i povijesno ukorijenjenom različitom distribucijom moći između istraživanih i istraživača. Ipak, ukoliko Heideggerov zaključak „o najudaljenijim kulturama i oblicima tubitka“ čije tipiziranje, prevođenje, „[*n*]e daje samo od sebe pravu spoznaju biti“ razumijemo kao poziv na nepotrebitost bavljenja takvim istraživačkim radom, on nas vrlo lako može dovesti na uzak etnocentričan teren. Postavljeno kao pitanje za specifične potrebe ovoga rada – koja je to najudaljenija kulturološka točka u odnosu na filozofovu kolibu nadomak Todtnauberga, a koja ne bi podrazumijevala „sinkretističko izjednačavanje i tipiziranje“ kod prave spoznaje biti? Odnosno, isto pitanje izraženo u prostorno–geografskim terminima – gdje završava filozofija s misaonim naporom o „pravoj spoznaji biti“, a počinju znanosti koje „zavode u pogrešno tumačenje pravog problema“?

conscio] gdje je svako predstavljanje svijeta izgubljeno i gdje se, gubitkom tog predstavljanja, gubi i *duša*. U tom slučaju, čovjek bi postao priroda, čisti nesvjesni prirodni čin, niti 'velika zvijer', već upravo čista priroda i, stoga, čisto ništa" (Paci, 1973, 294).⁸ Kako bi se takva rizična situacija uvijek mogućeg i latentnog „ništavila“ spriječila ili barem minimizirala, a „postojanje konsolidiralo“, etno–antropolog navodi:

Mi danas znamo – a to je rezultat našeg istraživanja – da dominantan interes magičnoga svijeta nije ostvarenje određenih formi duhovnog života, već osvajanje i konsolidacija elementarnog postojanja, ili prisutnosti, osobe. Sada znamo da ideologija, prakse, institucije magičnog svijeta otkrivaju svoje pravo značenje samo gdje su svedeni na izražavanje jedinog problema: obranu, ovladavanje, reguliranje ugroženog postojanja osobe [l'esserci insidiato della persona] (i sukladno osnivanje i održavanje poretka svijeta koji je i sam ugrožen odgovarajućom opasnošću od nestajanja). [...] Zapravo problem magizma nije „poznavanje“ svijeta ili „njegova modifikacija“, već prije garancija svijeta u kojem postojanje postaje prisutno [un esserci si rende presente]. (de Martino, 1973, 192, 144, istaknuo A. M.)

U svrhu razumijevanja „garancije svijeta u kojem je postojanje prisutno“ talijanski istraživač, tijekom neposrednog poraća još uvijek iz naslojnjača, donosi u *Il mondo magico* niz primjera iz Afrike, Sibira, Melanezije, Australije itd. u kojima se događa upravo suprotno. Primjerice, kod stanja nazvanih „[l]atah kod Malezijaca, *olon* kod Tunguza, *irkunii* kod Jukagira, *amurak* kod Yakuta [...] urođenici na duži ili kraći vremenski period gube jedinstvo vlastite osobe, autonomiju svojega ja i

stoga kontrolu nad svojim djelovanjem. [...] Sve se dešava kao da se jedna fragilna prisutnost, ničim garantirana, labilna, ne može othrvati određenom šoku uvjetovanim partikularnim emotivnim sadržajem [...]. Ruši se razlikovanje između [vlastite] prisutnosti i prisustvujućega svijeta: subjekt, na mjestu gdje čuje ili vidi lišće koje šušti, postaje stablo čije lišće trese vjetar, tamo gdje čuje riječ postaje riječ koju čuje itd.“ (de Martino, 1973, 90–92). Ovo je samo dio mnogobrojnih primjera koje autor navodi u eksplikaciji hazarda „postojanja kao prisutnosti pred rizikom da se uopće ne bude“ uglavnom kod naroda koji ne žive na dijelovima staroga kontinenta. Ti se „primitivni fenomeni“ teško mogu nazvati „manje zakritima i kompliciranima“ kako to tvrdi Heidegger, što će de Martino također pokazati idućom knjigom *Morte e pianto rituale nel mondo antico*.⁹ U njoj će, među ostalim, analizirati još pedesetih godina živu žensku ritualnu jadikovku u talijanskoj regiji Lukaniji (danas Bazilikata).

UOKOLO SMRTI I UMIRANJA

Iako će se u navedenoj studiji posvetiti cijelom nizu euromediteranskih praksi pogrebnih jadikovki, njihovoj povijesti, usmenosti i glazbenoj artikulaciji, značajan se dio knjige odnosi upravo na njihovu etnografiju u lokalno omeđenom kontekstu. To je „ritualno žalovanje“ među seoskim ženama uzrokovalo:

[p]sihičke rizike i krize koji su dosežali toliku širinu i težinu da je svaki događaj žalovanja bio začudna mogućnost raspadanja i ludila [...]. Spektakularan karakter tugovanja u homerskom svijetu [...] živi i danas u selima Lukaniji, samo što se tu više ne radi o herojima i kraljevima velike povijesti već o jadnim seoskim ženama koje su kršćanska civilizacija i moderni svijet ostavili među

8 Tu se svakako može raditi o „odnosu prema smrti“ koju je Heidegger slavno elaborirao (usp. 1988, 268–295), ali i o kategorijama koje mogu prethoditi biološkoj smrti, odnosno stanjima koja još za života smrt uvode kao njegovo osnovno egzistencijalno stanje i dokidaju temeljne značajke života još uvijek živih. Možda upravo na tom tragu treba tražiti i prepoznati „čisto ništa“, „ništavilo“ ucijepljeno u *Müselmannere* o kojima je među prvim – godinu dana prije publikacije de Martinove knjige, 1947. godine – pisao upravo njegov sunarodnjak Primo Levi. Taj se izraz „rabio prije svega u Auschwitzu i označavao je 'žive mrtvace', dok su ih u Majdaneku nazivali *Gamel* (porcija); u Dachauu *Kretiner* (kreteni), u Sutthofu *Krüppel* (krpelji), u Mauthausenu *Schwimmer* (oni koji plutaju na površini praveći se mrtvi) [...] i u ženskom logoru *Muselweiber* (muslimanke) ili *Schmuckstücke* (ukrasi ili dragulji)“ (Šofsky prema Agamben, 2008, 31). Oni su zbog svedenosti na specifično vegetativno stanje bili „posve nova slika, nepodnošljiva za ljudske oči“ (Agamben, 2008, 36), bili su „[p]otopljeni, okosnica lagera, uvijek identična i stalno obnavljana anonimna masa, ne–ljudi koji marširaju i muče se u tišini (...) previše prazni da bi zaista patili. Oklijeva se nazvati ih živima: oklijeva se njihovu smrt nazvati smrću, ispred koje ne strahuju jer su previše umorni da bi ju uopće razumjeli“ (Levi, 2014, 86; usp. Levi, 2007, 75). Na ovome bi mjestu također trebalo primijetiti zanimljiv obrat – de Martino dijelove Heideggerova egzistencijalizma ucjepljuje u svoja istraživanja „primitivnih“, da bi i sama njegova teorija „rizika od gubljenja sebe i bivanja progutanima od nesvjesnog“ kod dalekih kultura bila adekvatna u barem djelomičnom objašnjavanju temeljne i „za oči nepodnošljive“ figure koju su u Europi proizvodili nacistički lageri, one *Müselmannere*.

9 U kojoj će se među zahvalama naći i profesor Milovan Gavazzi iz Zagreba koji je Ernestu de Martinu, uz kolege sa Sveučilišta u Kielu i Budimpešti, dobio publikacije i monografije koje nije mogao pronaći talijanskim bibliotekama.

onima koji se ispred smrti drže kao [...] 'oni drugi, koji nemaju nade' (de Martino, 2008, 78)¹⁰

Iz tih će razloga, navodi Clara Gallini, etnolog upravo u pogrebnim jadikovkama vidjeti ne izraz društveno konstruiranih osjećaja, već prije svega manifestaciju „najdubljih tjeskoba koje moderan čovjek neće više moći iskusiti“ (2008, XXIV). No, takve „krize prisutnosti“, za razliku od Heideggera, imaju svoj eksplicitan i ekspliciran socijalni kontekst koji kod de Martina nije u prvome planu, ali je uvijek prisutan u svojstvu egzistencijalnog okvira unutar kojeg ocrtava fenomene juga Italije. Indikativnim u tom smislu djeluje njegova zahvala informanticama tijekom istraživanja, odnosno „jadnim ženama koje žive u odurnim selima [*squallidi villaggi*] smještenim između Bràdana i Sinnija“ kojima je zaželio da „[a]ko ne već one, onda barem njihove kćeri ili unuci izgube kobnu privilegiju bivanja dokumentom za povjesničare religija antičkoga svijeta i izdignu se [...] prema ekonomskoj, socijalnoj, političkoj i kulturnoj emancipaciji našega juga“ (de Martino, 2008, 5). Na drugome mjestu „jad“, „odurnost“ i „kob“ poprimaju kudikamo konkretnije konture gdje za mjesto Albano di Lucania navodi podatke iz 1957. godine kada je „enormna snaga negativnog tijekom cijele putanje života pojedinaca sa svojom nizom traumi i frustracija uz supripadajuću tjeskobu i krhkost“ nadopunjena i ponekom konkretnom zdravstvenom informacijom o uvjetima života i smrtnosti u tom mjestu:

Ovdje se djeca rađaju i umiru ritmom koji nema prekida, ne smiruje se i ne ostavlja praznine [...]. U obiteljima majka ima mnogo trudnoća: 10–15. Neke završavaju abortusima, spontanim dakako. Ostale budu iznesene do kraja: 7–10–13 rođene djece. Od rođene djece, mnoga umiru u prvim godinama života (C.P. žena od 37 godina, iznijela je 12 trudnoća uz dva abortusa: od djece 7 ih je umrlo do 4. godine života).

10 Takva specifična stanja „krize žalovanja“ pred smrću mogla su biti vrlo radikalna i manifestirati se „odsutnošću i konvulzivnim pražnjenjima: prisutnost se gubi i degradira na čistu i jednostavnu mehaničku energiju koja otječe bez značenja. Takva je reakcija među lukanijskim seljankama bila nevjerojatno visoka [...]“. No, žalovanje je moglo poprimiti i nešto blaže, manje radikalne oblike i to je stanje nazivano *attassamento*, a karakterizirano je „tupim očudenjem [*ebetudine stuporosa*] ili, kada dolazi do mehaničkog pražnjenja, užasnom i najčešće autodestruktivnom paroksizmalnom eksplozijom. Osoba koja je u stanju *attassamenta* može također biti ukrućena u tjelesnoj nepokretnosti i odavati pravu, više ili manje naglašenu, psihičku blokadu. Pojedine informantice su opisivale djevojke i žene zahvaćene tim stanjem kao one koje 'nisu prepoznavale osobe oko sebe: nisu se sjećale niti mrtvaca. Ako ih se nešto pita, ne odgovaraju, ili daju odgovore bez ikakvog smisla. Kao da sanjaju'. [...] Tupo čuđenje i paroksizmalna pražnjenja u dijametralnom su odnosu. Ako je kod tupog čuđenja žena u žalovanju u potpunosti inertna, bez anamneze situacije, kod paroksizmalnih situacija ona se baca na zemlju, udara o zid, skače i do krvi si grebe obraze, vođena je bijesom prvenstveno prema sebi, čupa si kosu, trga si odjeću, prepušta se kricima koji su prije svega urlici“ (de Martino, 2008, 78–79). U ovom dijelu lokalno ukorijenjenih i opisanih reakcija na smrt u vlastitoj neposrednosti, valja primijetiti i njihovo rodno određenje, uvijek su žene zahvaćane tim teškim i opasnim stanjima u kontekstu *planctusa*. Kriza egzistencije pred smrću bliske ili manje bliske osobe u tom smislu, iako ne u potpunosti, najčešće je rezervirana za djevojke i žene što je slučaj i sa ostalim „stanjima krize“, a o kojima de Martino piše u svojem opusu, poput, primjerice, tarantizma (usp. de Martino, 2002a).

Odnos živorođene i mrtvorodene djece vrlo je visok: na 66 rođene djece 1956. godine mrtvorodeno ih je bilo 4; na 18 rođene djece 1957. do svibnja mrtvorodeno ih je bilo 6. Kod djece koja dožive prvu godinu života, okoliš ozbiljno utječe na njihov psihički i somatski razvoj: podatak koji se jednostavno otkriva i najpovršnijim pregledom dječje populacije. (de Martino, 2017, 89; Pitzurra prema de Martino, 2017, 193)

Čak i ovakav letimičan pogled u stanje iz pedesetih godina, kada je istraživač boravio na terenu, dozvoljava uvid u koncept „krize prisutnosti“ pred „rizikom da se uopće ne bude“ kao i s njime povezanu tjeskobu. Upravo tolika impregnacija svakodnevnice u egzistencijalnu nesigurnost, siromaštvo te naposljetku brigu i tjeskobu, moglo je biti uzrokom niza izraženih praksi koje su se obavijale oko „smrti“, odnosno, riječju Heideggera „najvlastitije neodnošajne nenadmašive mogućnosti“ (1988, 285). I upravo među analizama tih praksi koje proizlaze iz „nenadmašive mogućnosti“, možemo primijetiti značajan korelativan trenutak s uvidima njemačkog filozofa. Jer kako drugačije okarakterizirati etnografov zaključak da se, kod promatranja „jadikovanja“ i to „posebno u nekim trenucima“, nije mogao oteti dojmu da se radilo o „[p]laču bez duše, izvan trenutka, koji je bio destorificiran, gotovo kao da nije bila narikača ta koja plače, već neka druga, ili gotovo druga, anonimna i sanjiva koja je u njoj plakala prema generičkoj i anonimnoj formuli 'umire se', prema shemama impersonalnog 'ovako se plače'“ (de Martino, 2008, 80, 95, 131; usp. Heidegger, 1988, 288).

Ovo anonimno i impersonalno „Se“, kako bi istovremeno objasnio „monotonu iteraciju kulturnih modela ponašanja“, odnosno praksu kojom se stvari naprosto tako rade, ali i „pomalo onirička“ psihička stanja u koja narikače upadaju tijekom žalovanja, de Martino gotovo sigurno preuzima od Martina Heideggera i prilagođava, iako ga na tom

mjestu ne spominje. U četvrtom poglavlju *Bitka i vremena*, podpoglavlju *Svakidašnji samobitak i Se* filozof navodi:

[...] u okolnom svijetu uvijek [je] već priručan, i također je predmet brigovanja, javni 'okolni svijet'. U korištenju javnih prometnih sredstava, u upotrebi sredstava informiranja svatko je Drugi poput Drugoga. Taj skupa-bitak potpuno rastače vlastiti tubitak u način bitka 'Drugih', i to tako, da Drugi još većma iščezavaju u pogledu svoje različitosti i izrazitosti. U toj neupadljivosti i neustanovljivosti razvija Se svoju pravu diktaturu. Mi uživamo i zabavljamo se kao što se uživa; čitamo, gledamo i sudimo o književnosti kao što se gleda i sudi; ali mi se i povlačimo iz „velike gomile“ kao što se povlači; smatramo odvratnim ono što se smatra odvratnim. To Se, koje nije određeno, a koje su svi, premda ne kao zbroj, propisuje način bitka svakidašnjice [...] Se rasterećuje tako svaki pojedinac tubitak u njegovoj svakidašnjosti. (Heidegger, 1988, 144)¹¹

De Martino koristi taj „se“ kao „neutrum“ upravo kako bi pokazao i aspekt koji jadikovanje nosi sa sobom, a to je rasterećenje. To čini na primjeru još jedne velike Heideggerove teme – smrti. Upravo će se na taj aspekt osvrnuti u posthumno objavljenim tekstovima ukoričenima u knjizi znakovitog naslova *La fine del mondo* koji je pritom i tematski vrlo srodan podnaslovu također posthumno objavljene Heideggerove knjige *Die Grundbegriffe der Metaphysik: Welt – Endlichkeit – Einsamkeit*.¹² Ovoga puta će se direktno pozvati na njemačkog filozofa, ali istovremeno i uspostaviti razliku između sebe i njegove teorije. Dok je za filozofa „'prosječan svakodnevni život' modalitet neautentičnog postojanja, koprena, izvor iluzija, gubljenje u anonimnosti, otuđenje“ (de Martino, 2019, 528), etno–antropolog će sada nastupiti u ulozi njegova kritičara (usp. Berardini, 2018) i ustvrditi da kada Heidegger kaže kako „Se nema

hrabrost tjeskobe pred smrću, zaboravlja da se tu ne radi o manjku hrabrosti, već upravo suprotno, institucionalizaciji hrabrog nadilaženja smrti, na mjestu gdje se riskira odlazak s umirućim: pogrebni rituali djelo su mudrosti, ne kukavičluka, oni izražavaju postojanje ne u neautentičnosti 'Se', već u intersubjektivnoj vjernosti zazivanoj u trenutku kada je čovjek u najvećem iskušenju zapasti u nevjeru tjeskobne intime, osjećaja pogubljenosti zbog neke smrti koja prijete uvući u sebe i onu našu“ (de Martino, 2019, 529–530).

Drugim riječima, de Martino ovo Heideggerovo „Se“, primjenjujući ga na vlastite primjere, koristi kao izvor i mogućnost autentičnog „zakrtiljavanja“, „skloništa“ i „zaštite“, kao neku vrstu kulturno uvjetovane „sigurnosne zone“ istovremenog nadilaženja „smrti svakoga momenta“ kao i one „vrhovnog trenutka“. Kod njega, navodi, „Bitak za smrt nije onaj najvlastitiji, neodnošajni i nenadmašiv: bitak uvijek radi u svrhu nadilaženja smrti [...]“. Pritom, etno–antropolog navodi i vrlo važnu distinkciju: „taj bitak radi putem 'Mi/Nas' [Ci] jer je snaga nadilaženja [...]“ (de Martino, 2019, 530).¹³ Također, dok će se kod Heideggera smrt sretati kao „poznati neupadljivi događaj“ [...] ono „Izrečeno ili također najčešće za sebe zadržano 'površno' govorenje o tome [koje] hoće reći: na kraju se jednom i umre, ali za sada se sâm ostaje nepogođenim“ jer „Se pribavlja [...] neprestanu smirenost u pogledu smrti“ i „ravnodušni mir naprema činjenici da se umire“ (Heidegger, 1988, 288–289), jug Italije nudi kudikamo uznemireniji sklop primjera odnošaja prema konačnosti. Dok njemački filozof elaborira i nudi neku vrstu pristojnog i uljudenog umiranja/smrti koje ne bi uznemiravalo okolinu čak i kada u toj smrti prepoznata izvjesnost vlastite, svojevrsno „što se tu može“, de Martino iznosi turbulentne, ali istovremeno djelotvorne prakse nošenja s egzistencijalnim „krizama prisutnosti“. Pritom, dakako, ne treba zapasti u zamku teze da Heideggerovi neimenovani i lokalno neukorijenjeni „opći subjekti“, tko god oni bili, u svojoj uljudenoj maniri umiranja nisu, za razliku od stanovnika juga Italije, bili podložni „krizama

11 Valja primijetiti da je kod de Martinova navođenja, kao i kod Heideggera, „se“ naglašeno kurzivom, što možda može dodatno govoriti u prilog necitirana preuzimanja tog koncepta i njegove prilagodbe vlastitim teorijskim potrebama.

12 Radi se, dakle, o konceptima *svijeta i konačnosti*, odnosno njegova *kraja*, kojima de Martino pristupa iz antropološkog i književno–kulturološkog kuta dok ih Heidegger sagledava iz onog metafizičkog. No, u tim posthumnim publikacijama objavljenima po prvi puta 1977. odnosno 1983. godine, postoji pritom i posvećivanje oba autora temi koja zasigurno nije bila opće mjesto europskih humanističkih znanosti. Radi se, dakako, o značajnim i nezaobilaznim teorijskim elaboracijama *dosade* kao „ugađanja svakodnevnice“ neodvojivog prvenstveno od suvremenog i modernog načina života (usp. de Martino, 2019, 403–409; Heidegger, 1995, 78–174). Pritom se čini kako de Martino nije tu temu otvorio prateći njemačkog filozofa već talijanskog književnika Alberta Moravija u njegovim djelima *La noia* i *La disubbidienza*. Jer, de Martino je preminuo 1965., dakle osamnaest godina prije publikacije Heideggerove knjige temeljene na predavanjima iz zimskog semestra 1929./1930., stoga će prije biti da se toj temi posvetio iz jedne šire sklonosti k egzistencijalizmu u koji se dio njegova opusa može smjestiti.

13 „Ci“ je u talijanskom jeziku čestica s vrlo širokom mogućnošću primjene. Iako autor u ovom kontekstu ne nudi rješenje na što točno misli kada ju koristi, iz konteksta se može zaključiti da ju u tekst umeće kao osobnu zamjenu „mi/nas“.

prisutnosti“. Takav bi nas zaključak odveo prema „ontološkoj razlici“ među ljudima koji su eksplicitni ili implicitni njihovim teorijama, dok se vrlo vjerojatno i zapravo radi o onoj socijalno–kulturološkoj. „Tjeskobu“ koju je autor *Bitka i vremena* smjestio u „Bitak pri smrti“ (1988, 302), odnosno okarakterizirao „neugodnošću“ i „Ne–biti–kod–kuće“ (1988, 214), također se može razumjeti kao „krizu prisutnosti“, ali bez autorove želje za eksplicitnim navođenjem „kulturnih modela“ putem kojih se njegovi subjekti nose s njom. To nas može navesti na dvostruk zaključak: ne pokazuje li upravo de Martino, koristeći se pritom Heideggerovim dosezima, kako filozofova teorija – unatoč inovativnosti i izdašnosti uvida – nije univerzalna te da nam on, s druge, pritom možda podastire neku vrstu *stimmunga* srednje klase kada je riječ o nošenju s metafizičkim kategorijama? Jer, kod Heideggera neresponzivnost, intimna tjeskoba, ono istovremeno „neodnošajno“ i „nenadmašivo“, umiranje o kojem se „dvosmisleno naklapa“, a koje „za sada [nas] ne pogađa“ (Heidegger, 1988, 288) pa se ostaje postojanim za sebe i okolinu, gotovo da ocrta princip koji hini staloženost i nikada ne iskače iz tračnica „samokontrole“, dok kod de Martina upravo histrionski impostirani naleti krize, spektakularan karakter tugovanja u cijelom nizu psihičkih stanja u koja narikače zapadaju, od *attassamenta*, preko „tjelesnih konvulzivnih eksplozija“ i samoozljeđivanja do krvi, mogu dovoditi do zaključaka o gotovo pa teatralnom, mjestimično ponekad i glumljenom javnom „ubijanju mrtvaca u sebi“ (de Martino, 2017, 45).

U tom smislu pokušaja socijalnog razlikovanja iskustava koja nam donose, zanimljivim djeluje i cijeli niz „zvučnih“ informacija kod Ernesta de Martina, od „melodičnih pjesama“ uz glazbenu pratnju, jadikovki koje su mogle uključivati i „različite recitatorske uloge“ pa sve do uzvika i „nezdravih krikova“ ispuštanih uslijed žalovanja (usp. de Martino, 2008, 90–91, 115–122, 292). Drugim riječima, postoji cijela usmena kultura o kojoj nam etno–antropolog piše, a ona zasigurno uključuje izraženu zvučnu prisutnost kao i „otvorena usta“ i počesto nekontrolirano, glasno i grleno ispuštanje glasa. Upravo je potonje, prema Pierreu Bourdieu, jedan od razlikovnih momenata između „pučkog i buržuskog“, one opreke između „gubice – koja je široko otvorena, ‘razjapljena’ i usta – koja su uglavnom zatvorena, stisnuta, to jest napeta i

cenzurirana“, a kakvu pritom prati i „odnos prema tjelesnosti“ (Bourdieu, 1992, 77–78). O tjelesnosti, ustima i zvukovima kakve ispuštaju djevojke i žene kod de Martina može se odista pronaći mnoštvo informacija,¹⁴ i njih unatoč ponekad i striktnoj kodifikaciji ne bismo mogli nazvati cenzuriranim ili „stisnutima“, što u ovom kontekstu govori o njihovom pučkom, odnosno socijalnom ishodištu. Kada bismo morali ocratiti model iz informacija koje nam Heidegger nudi, rekonstruirati širi kulturološki način na koji se regulira odnos sa smrću u *Bitku i vremenu*, vidjeli bismo da se u rješenjima koja podastire, ideja o vlastitoj konačnosti trpi bez „izazivanja neugodnosti“ čak i kada se nalazi u neposrednoj blizini umirućega. No, to nije, možemo tvrditi, univerzalan model. Iz tog razloga njegove zaključke o „Smrti kao događaju koji ostaje u ‘neupadljivosti’“ i koji „podrazumijeva ‘površno’ govorenje o tome“, dok se „‘Umiranje’ nivelira na događaj koji pogađa tubitak, ali *nikome ne pripada osobito*“ ipak valja shvatiti kao određeni način umiranja i odnosa prema smrti. Tomu u prilog govore njegovi zaključci kako se kod umiranja „ne smije omesti i uznemiriti javnost u njezinoj bezbrižnosti“ dok „Se pribavlja neprestanu smirenost u pogledu smrti [...] koja vrijedi za umirućega koliko i za ‘tješitelja’“ uz „ono što je za *nečujni dekret* *Se ‘pristojno’, a to je ravnodušni mir* naprama ‘činjenici’ da se umire“ (Heidegger, 1988, 287–289, istaknuo A. M.). Kod Heideggera se, dakle, uokolo smrti i umiranja „površno govori“, „ne uznemirava javnost“, „biva smirenima“ i ostaje „pristojnima“, što je sastavni dio habitusa određenoga socijalnog i kulturnog modela umiranja i prihvaćanja smrti u suprotnosti s onima koje nam donosi de Martino. Mogli bismo reći da se kod oba autora ideja ili neposredna blizina konačnosti „trpi“ i izaziva „krizu prisutnosti“, no uz različitu artikulaciju situacije uvjetovane pristojnosti i očekivanja „okolnoga svijeta“: kod jednog to je rodno i povijesno određeno, nesputano, glasno grleno i tjelesno performativno žalovanje, dok će kod drugog oko istog fenomena vladati drugačija niska niti vodilja, a poglavito onih koje govore u prilog suzdržanosti, neupadljivosti i smirenosti. Drugim riječima, razvidno je da nam filozof govori o nekoj vrsti, buržuskoga, građanskog odnosa naspram smrti, dok ga pritom, odbijanjem i diskreditacijom „etnologije kao pozitivističke znanosti“ koja nam govori o „najneobičnijim i udaljenim kulturama“ (Petrović, 1988, XLV)

14 Iako je de Martinova knjiga *Morte e pianto rituale nel mondo antico* puno bogatija informacijama, uvid u dio zvučnih, glasovnih, ritualnih praksi jadikovanja može se steći i iz filma *Stendali (Suonano ancora)*, a na koji je de Martinovo istraživanje imalo utjecaja. Redateljica je Cecilia Mangini, a na filmu je surađivao i Pier Paolo Pasolini. Film je dostupan na: <https://www.youtube.com/watch?v=vziV5nphal> (zadnji pristup: 2022–03–21).

zapravo poopćuje i univerzalizira.¹⁵ Toga je vrlo je vjerojatno u svojim istraživanjima bio svjestan i sam de Martino, etnograf pučkoga i marginaliziranoga svijeta Apeninskog poluotoka te će ova tema biti samo u nizu onih koje dijeli s Heideggerom, a s kojima etno–antropolog ulazi u komunikaciju, ali i debatu.

EGZISTENCIJALIZAM S TRADICIJSKIM LICEM I DESTORIFIKACIJA

Ernesto de Martinov intelektualni dug filozofu, odnosno „malom mađioničaru iz Messkircha“ (Safranski, 1998, 100) može se pratiti u gotovo svim etapama njegova rada, od prvih važnijih pa sve do posljednje publikacije. Taj je utjecaj primijećen i od poznavatelja etno–antropologova opusa (usp. Angioni, 1988; Berardini, 2013; Ginzburg, 2017; Berardini, 2018). No, kao što smo povije mogli razaznati, njegovo oslanjanje na filozofa i egzistencijalizam nije bilo epigonsko. Još je u studiji *Il mondo magico* 1948. godine tvrdio da je „zajednička pretpostavka svim autorima egzistencijalizma ograničenost i konačnost pojedinca: ili također ‘čovjek zatvoren u jednom neobjašnjivo ograničenom horizontu u srcu poniženog svjetovnog postojanja’. Ta se ograničenost prisutnosti pojavljuje kao datost, mračna i uznemirujuća po svom nastanku, kao *ovdje* i *sada* koje ne ovisi o meni“ (de Martino, 1973, 190). Već se u ovom citatu može zamijetiti istovremeno uzimanje u obzir, prepoznavanje „krize prisutnosti“ kao datosti i istovremeno – između redaka – zauzimanje odmak od letargičnog pristajanja na nju. Kao primjer uzima magični svijet i magično doba povijesti u „kojemu je bitak činio ljudsku opciju u nastajanju, prisutnost je još uvijek bila cilj i zadaća, drama i problem“ (de Martino, 1973, 190). Ovo je vjerojatno ključni trenutak drugačijeg razumijevanja „krize prisutnosti“ u odnosu na filozofiju, a koji se mogao razaznati i na temi smrti/umiranja. Jer, tvrdi de Martino, „Heideggerova filozofija objavljujući postojanje koje nastaje iz ništavila i juri prema smrti pogrešno identificira *rizik na mjestu*

gdje je zadatak, opasnost gdje je cilj, ambis gdje je penjač“ (de Martino prema Ginzburg, 2017, 83, istaknuo A. M.). Ovakav napor nadilaženja, trud i gotovo konstantno „herojsko savladavanje“ egzistencijalno nezavidnih situacija kakve de Martino najčešće analizira u lokalno definiranom kontekstu, dobro je ocrtan metaforom *penjača* u odnosu na „bačenost u *ambis*“. Penjač u tom smislu nije tek metafora mogućnosti već ponajprije obaveze, „etosa nadilaženja“ (de Martino, 2019, 524) stanja koja ljude zadešavaju ili u kojima se nađu. Prema etno–antropologu:

Bitak za smrt nije dakle bitak najvlastitijeg, nedonošajnog i nenadmašivog postojanja: bitak uvijek radi u svrhu nadilaženja smrti [...]. [...] U stvarnosti, čovjek nikada nije bačen u svijet, jer ‘svijet je uvijek povijesni svijet, odnosno kulturno izgrađen, a kulturno izgrađen svijet uvijek je protkan sjećanjima, običajima, vrijednostima koje prenosi obrazovanje, posebno modeliranim alternativama, uvjetima u koje su ugrađeni glasovi, sukobi, naponi, nade, tehnike bezbrojnih ljudskih bića. Inicijativa na koju je pojedinac pozvan nastaje iz određene vjernosti postojanja koje nije samo moje, čak i ako inicijativa može biti samo moja: u svakom slučaju nedostaje nulto iskustvo, apsolutno počinjanje ispočetka. Odluka pojedinca, zbog tog ucjepljenja na definiran društveni način, nikada nije iskustvo slobode kao čiste mogućnosti, već izbor određene vjernosti onome što su već odlučili drugi, bezbroj drugih ili jedan, i nastavak njihove odluke u novoj neponovljivoj pojedinačnoj situaciji. (de Martino, 2019, 530–531, istaknuo A. M.)

De Martinova razmišljanja, elaboracija i primjena Heideggerove teorije, razvidno je, nipošto nije makinalna. Kulturom izgrađen svijet, za njega je dominantno povijesno definirano mjesto gdje se pojedinci uvijek polažu, smještaju ili ugnježđuju, a nikada ne bivaju „bačenima“ u njega. Možda

15 Odnosno, kako je na tom tragu problem sažeo Rüdiger Safranski u filozofovoj biografiji: „Heideggeru su bile drage uznosite geste, i kao posljedicu toga nikada ne možemo biti sigurni govori li on o zapadnjačkoj civilizaciji ili o sebi samome, da li se diskutira o Bitku kao takvome ili samo o njegovom Bitku“, odnosno raspoloženja o kojima je filozofirao „bila su ne samo ona koja su mogla doprinijeti filozofiji već i ona koja su bila njegova, prema kojima je autor imao određenu sklonost. Tjeskoba je sjenovita kraljica među raspoloženjima“ (1998, 2, 152). No, pored tjeskobe to će također, ako je suditi po predavanjima iz 1929./30., biti i dosada, raspoloženje ili stanje koje će, navedimo i taj podatak, na supstratu postsocijalističkih devedesetih godina doživjeti svoj povratak (usp. Prica & Škokić, 2011; O’Neill, 2017). Iako se potonje publikacije neće nužno oslanjati na Heideggerova istraživanja dosade, ostaje činjenicom i ne pukom koincidencijom da se – baš poput dvadesetih godina – njezina istraživačka detekcija i elaboracija javlja uslijed osjećaja duboke krize (usp. Safranski, 1998), dakle poput njezinog simptoma. Na tom tragu još jedne velike de Martinove teme – tarantizma – u etnografskom filmu koji se bavi tim fenomenom, navodi se da su *tarantati* prije zapadanja u frenetična meditativna stanja plesa, a na početku „vlastitih kriza“ osjećali upravo „dosadu“ (usp. Mingozzi, 1962). Značajna tema povijesne povezanosti šire društvene krize s osjećajem snažne dosade u lokalnim kontekstima kroz dvadeseto i dvadeset i prvo stoljeće još uvijek čeka vlastitu istraživačku razradu.

upravo iz razloga jer su egzistencijalni uvjeti koje nam približava u istraživanjima ponajprije teški, a mjestimično i nehumani, njegovu varijantu egzistencijalizma možemo sagledavati ponajprije kao onu s „tradicijskim licem“. Iz tih, prvenstveno nezahvalnih, empirijskih datosti proizlazi pritom i njegovo laviranje, gotovo nećkanje, između „razumijevanja“ i „nadilaženja“ analiziranih fenomena, što je dio njegova opusa ukotvilo u poznato etnološko „romantičarsko–prosvjetiteljsko“ proturječje. Na tom će tragu pred kraj svoje knjige o eksplikaciji magije na jugu Italije – *Sud e magia* – ipak ustvrditi kako je „I za južne narode važno pitanje napuštanja sterilnog zagrljaja s leševima njihove povijesti i otvaranje herojskoj sudbini višoj i modernijoj od one koja im je prenesena iz prošlosti“ (de Martino, 2017, 184). No, kako bi ta sudbina trebala izgledati, odnosno kako takav značajan rez, odnosno šizmu s vlastitom prošlošću izvesti, osim u navođenju općih mjesta poput „industrijalizacije“ ili zabrinutosti oko „neokapitalističkog društva“ i „masovne kulture“, autor značajnije ne elaborira. I u tom smislu on ostaje autorom analitike, interpretacije i deskripcije i – u odnosu na Heideggera – ipak manje preskriptivan u nastojanjima k „revolucionarnom prekidu s tradicionalnom [...] mišlju“ (Safranski, 1998, 379), odnosno autorom kojeg će „krasiti eklektična i inteligencija kombinatorike [...] de Martino [je] *bricoleur*“ (Gallini, 2008, XVII).

Tu se u njegovim opservacijama nanovo važnim ispostavlja naglašavanje kolektivnog aspekta bitka koji „radi putem ‘Mi/Nas’ [Ci] jer je snaga nadilaženja [...]“ (de Martino, 2019, 530); de Martino u odnosu na pisca *Bitka i vremena* bilježi – čak i u trenucima kada naznačava pojedine informante na terenu – kolektivne napore, dok će kod Heideggera „Unatoč sumornim nagovještajima o kolektivnom putu u autentičnost, individualistički element ostati dominantnim. U jednom će trenutku svoje ishodište Heidegger čak nazvati ‘egzistencijalnim solipsizmom’. [...] njegovo je razmišljanje uvijek bilo usredotočeno na čovjeka u jedini – čovjek, *Dasein*“ (Safranski, 1998, 170, 264). Možda potonja razlika vrijedi ne samo kao diskrepancija

između dva autora, već se može primijeniti i na velik dio dva istraživačka područja humanističkih znanosti: etno–antropologiju i filozofiju. Znanost o kulturi, dakle o zajednicama gdje „nedostaje nulto iskustvo, apsolutno počinjanje ispočetka“ s jedne strane, i filozofija, s druge, kao „istraživanje podataka svijesti“ (Lévi–Strauss, 2008) koje kod Heideggera bridi po rubu prvoga lica jednine.¹⁶ Iz tog razloga neće čuditi da je Sergio Fabio Berardini baš na tom tragu razliku između dva autora istaknuo kao jednu od temeljnih, a koja može reflektirati više aspekata tog „plodnog, ali kritičkog“ susreta. „Heidegger“, navodi, „ocrtava *Miteinandersein* [zajedništvo] kao neautentičnu deklinaciju *Mitseina* [biti sa]“:

[r]adi se o tome da se s drugima boravi kako bi se uz njih odvučla pažnja od sebe samih, i stoga utjehu ili sigurnost – zaštitu koja bi zamaskirala tjeskobu postojanja. *Dasein*, inzistirajući na drugima (delektivno), gubi sebe. De Martino, nasuprot tomu, razabire u bivanju zajedno kulturnu vrijednost koja se mora ostvariti, upravo jer vezuje prisutnost štiteći je od ‘mogućeg ništavila’ koje je njegovo moguće ne biti“. (Heidegger, 2018, 176)

Ova nam razlika dozvoljava otvaranje posebno važne teme za opus talijanskog etno–antropologa, koja govori o njegovoj verziji egzistencijalizma s tradicijskim licem. Radi se, naime, o destorifikaciji koja čini jedan od „kamenja temeljca njegove teorijske aktivnosti“ (Massenzio, 1986, 23). Tema je to koju smo mogli zamijetiti i u poviše navedenim citatima kod analize pogrebnih jadikovki, gdje je tijekom terenskog rada primijetio da narikače „[p]laču bez duše, izvan trenutka, koji je bio destorificiran, gotovo kao da nije bila narikača ta koja plače, već neka druga [...]“ (de Martino, 2008, 80). Iako je koncept nešto kompleksniji u odnosu na one dijelove koje ćemo izložiti u ovome radu, ključno je u da se kod njegove aktivacije gotovo uvijek radi o situacijama koje, poput potonje, jesu posebno kritične, stresne i ispunjene tjeskobom. Tjeskoba je na ovome mjestu, čini se, i posebno važna. Jer

16 Pritom valja podsjetiti na poviše navedenu zamjedbnu njegovog biografa da je filozofirao ne samo o raspoloženjima koja su bila korisna za filozofiju već i o onima prema kojima je imao određenu sklonost. Drugačije postavljeno, filozof koji je otkrio „ontološku razliku“, nikada nije začeo ideju razvijanja „ontologije razlike, a koja bi značila prihvatiti filozofski izazov dispariteta ljudi te poteškoća i prilika koje iz njega izrastaju“ (Safranski, 1998, 265). Stoga se na mjesto ove kritike koju mu upućuje Rüdiger Safranski, s rješenjima može smjestiti upravo etno–antropologija, istraživačko polje koje se gradi i na promišljanju razlika među kulturama, zajednicama, slojevima i ljudima te posljedičnim (ne)mogućnostima koje iz nje proizlaze. De Martino je u tom smislu komplementaran Heideggeru unatoč filozofovu odbijanju uzimanja u obzir ondašnjih dosega istraživanja u polju sociologije, etnologije, antropologije i psihologije te će se, za razliku od filozofa, koristiti širokom paletom dosega društveno–humanističkih znanosti. I na tom polju se kod de Martina može zamijetiti nekovrstan „kolektivan napor“, koji prvenstveno znači razumijevanje i uzimanje u obzir, čak i onih koji s njegovim istraživačkim poljem nisu na taj način postupali.

dok je ona za Heideggera „temeljni *stimmung* postojanja“,¹⁷ a koje se kroz svakodnevne obaveze, zadatke, pokušavamo otarasiti, za de Martina ona ne predstavlja više „mogućnost postojanja“ već „mogućnost našeg ne postojanja [...]“. Izvor tjeskobe je vrhovni rizik“ (Berardini, 2018, 169). Postojanje kao izvor mogućnosti ne postojanja, snažne „krize prisutnosti“ kada i „sami riskiramo proći s onime što prolazi“ (Massenzio, 1986, 28) mogu aktivirati proces i trenutak destorifikacije, ritualni proces ili drugu praksu koja pojedinca ili grupu mogu osloboditi od kontingentne stvarnosti, povezujući ih kroz simbolizam s trenutkom iskona:

Individualna prisutnost konkretno umetnuta u određene režime društvene egzistencije ne samo da je podvrgnuta agresiji neodlučne kritičke prošlosti, već pati od kontinuiranog aktualnog ponovnog klijanja kritičnih trenutaka koji se ponavljaju, te nesigurnosti perspektiva u odnosu na budućnost. U tom odnosu, mitsko–ritualni simbol funkcionira kao metapovijesna razina za ponovnu apsorpciju povijesne proliferacije nadolazećeg: ponavljajuće kritične situacije u danom egzistencijalnom režimu, i rizici krize koje oni povlače, na taj su način svedene na ponavljanje identičnog inauguracijskog simbola metapovijesnog utemeljenja, simbola u kojemu je sve, in illo tempore, već odlučeno od bogova ili heroja, pa je sada samo pitanje učiniti uzorno mitsko podrijetlo ritualno djelotvornim. Ovaj aspekt mitsko–ritualnog simbola ispunjava tehničku funkciju destorifikacije postojanja: stoji se u povijesti kao da je nema, a riziku gubitka ljudske povijesti [...] sada se suprotstavlja režim zaštićene egzistencije, u kojoj se moguće povijesno postojanje doživljava kao da se već dogodilo u mitskom utemeljiteljskom i autentifikacijskom događaju i kao da je već unaprijed određeno prema nepromjenjivom ishodu, jednom zauvijek uspostavljenom na razini metapovijesti. (de Martino, 2002b, 65)

De Martino nam ocrtava svijet u kojem su ljudi konstantno prisiljeni, obavezni nadilaziti, dovijati i nositi se s egzistencijalnim situacijama u koje su položeni. Čovjek je uvijek u odnosu s okolnim svijetom, no taj svijet nije samo uvijek kulturno i socijalno definiran, on je pritom i povijesno određen, gdje i do te mjere da je u njegovom opusu ponekad teško zamijetiti značajniji prostor

koji bi se nudio interpretaciji širih promjena ili modernizacije u poljima kultura koje istražuje, iako ih na marginama svojega opusa zaziva. No, bez obzira na takvu načelnu omeđenost i definiranost kulturnih modela, njihova datost i kodificiranost, kod napuljska istraživača bile su zapravo čvrste ljestve po kojima su se iz egzistencijalnog ambisa morali, a ne tek mogli, penjati oni koji su u njega položeni. Destorifikacija je u tom smislu jedna značajna stepenica procesa koje nam približava. Kao i u djelu „malog mađioničara iz Messkircha“, pojedinac kao datost u njegovoj teoriji jest neriješen problem modernog vremena i racionalizma. No, za razliku od potonjeg de Martino ga je sagledavao prvenstveno kao biće kolektiviteta u kojemu je pronalazio objašnjenja, logike i teorijska rješenja i za „prisutnosti pred rizikom da se uopće ne bude“.

ZAKLJUČAK

Autori s juga, talijanskog i njemačkog, etno–antropolog i filozof, s dvadesetak godina vremenske distance koliko je prošlo od objavljivanja *Bitka i vremena* i *Magičnog svijeta*, u odnosu su fertilnog susreta. No, taj je susret jednostran, jer dok će Ernesto de Martino u svojem opusu biti „kritički domaćin“ Martinu Heideggeru, potonji će uopće odbijati uzimati u obzir onodobne istraživačke dosege etnologije, kao i psihologije i sociologije. Štoviše, uopće same podteme etnologije, poput „fetiša“ ili „vradžbine“ prema njemu javljaju se u nekoj vrsti „izrazito osiromašenoga svijeta“, u zajednicama, interpretiramo li idući citat, bez mogućnosti značajnijeg apstraktnog mišljenja:

Moglo bi se pokušati, da izuzetna uloga koju znakovi u svakidašnjem brigovanju imaju za sâmo razumijevanje svijeta bude ilustrirana na izdašnoj upotrebi ‘znaka’ u primitivnom tubitku, recimo na fetišu i vradžbini. Zacijelo se zasnivanje znakova, na kojem se temelji takva njihova upotreba, ne provodi s teorijskom namjerom niti putem teorijske spekulacije. Upotreba znaka potpuno ostaje unutar jednog ‘neposrednog bitka–u–svijetu. [...] U pogledu fenomena znaka mogla bi se dati slijedeća interpretacija: za primitivnog se čovjeka znak preklapa s onim što pokazuje. Sam znak može zastupati pokazano ne samo u smislu nadomještanja, nego tako, da uvijek sam znak jest ono što pokazuje. (Heidegger, 1988, 92, istaknuo A. M.)

17 Tjeskoba kod Heideggera, za razliku od straha, nema jasno definirano ishodište, ona „[n]e vidi neko određeno ‘ovdje’ ili ‘ondje’ odakle se približava Ugrožavajuće. Ona ‘ne zna’ što je to pred čim zebe“, štoviše „Prijeteeće se i ne može približavati iz nekog određenog smjera unutar blizine, ono je već ‘tu’ – pa ipak nigdje, tako je blizu da stješnjava i presijeca dah – pa ipak nigdje [...] ono pred čim tjeskoba zebe jest sâm bitak–u–svijetu“ (Heidegger, 1988, 212–213).

Na stranu što ova nemoguća situacija isključivog „preklapanja znaka s onim što pokazuje za primitivnog čovjeka“ pada u vodu čim se u analizu uvede baš Heideggerov forte, a to je jezik, s, primjerice, razlikovanjem između označitelja, označenog i referenta, de Martino je misija upravo suprotna. Na srodnu temu „fetiša“ i „vradžbine“ on će, čak i kad koristi Heideggerov rječnik, tvrditi upravo suprotno: „[i]deologija, praksa, institucije magijskog svijeta otkrivaju svoje pravo značenje samo ondje gdje upućuju na jedan jedini problem: obranu, gospodarenje, regulaciju bitka potkopanog u osobi“ (de Martino, 1973, 193). Drugim riječima kod etno–antropologa, „talijanskog Lévijs–Straussa“, uvijek imamo posla s pokušajima, s aktivnim principom „magijskog svijeta koji upućuje“, „bitkom koji radi“, „nadilaženjem smrti“ odnosno „penjačem iz ambisa“ i to gotovo u pravilu u ruralnim ambijentima južne Italije ili kontinenata izvan Europe. Njegovo je istraživačko ruralno ishodište, za razliku od Heideggerova, bilo pritom i ono koje je u vlastitoj zemlji – da se iščitati s margina njegovog opusa – imao želju, ali ne i jasnu predodžbu kako mijenjati. To zagovaranje mijenjanja bilo je, ne bez zadržke i sumnje, progresivne prirode jer je život na jugu Italije bio teži i egzistencijalno nesigurniji nego na sjeveru zemlje pa bi se i „duboka tjeskoba“ utkana u tamošnju svakodnevnicu mogla pripisati upravo tom ishodištu. Iz tog razloga krize koje se kod oba autora eksplicitno navode ili se implicitno podrazumijevaju, bez obzira na teoriju o njihovom obostranom ruralnom očištu, mogu i moraju razlikovati. Kod de Martina ona od njegovih prvih terenskih istraživanja *grosso modo* proizlazi iz „južnog pitanja“ u Italiji, ekonomskog, privrednog, kulturno–socijalnog zaostajanja za sjevernim dijelom zemlje, a koje se može pratiti od *Risorgimenta*.

Stoga se i „krize prisutnosti“ kod njega mogu iščitati u socijalnom ključu. Kod Martina Heideggera stvari stoje nešto drugačije, za njega je *status quo* ruralnosti izvor sigurnosti. Također, njegov biograf navodi:

Očito i Heideggerova filozofija tjeskobe proizlazi iz općeg kriznog raspoloženja 1920–ih. Nelagoda u kulturi – Freudov esej pod ovim naslov pojavio se 1929. – bila je sveprisutna. Svjetonazorski eseji tog razdoblja bili su obilježeni nelagodnim osjećajem propadajućeg, izopačenog ili otuđenog svijeta. Dijagnoze su bile sumorne, a terapije koje su se nudile brojne. (Safranski, 1998, 152)

Iako se njegova istraživanja u tom pogledu temeljnih *stimmunga* u *Bitku i vremenu* nude kao univerzalna, ipak ih je nužno sagledavati kao proizlazeće iz jednoga vremena, ali i specifičnog načina, i to ponajprije građanskoga, odnosa prema konačnosti. Dakle, kao određeni, ali neizrečeni model. Jer ta tema, kojoj smo se u komparativnoj analizi posebno posvetili, kod dva autora, unatoč zajedničkom nazivniku „ovako se umire“, ostaje gotovo dijametralno artikulirana i tek s minimalnim pozivanjem na Heideggera kod talijanskog autora. Izgledno je stoga da je de Martino bio informiran o procesu denacifikacije koji je odmah nakon rata zahvatio Heideggera, nekadašnjeg rektora Sveučilišta u Freiburgu i autora teksta o „povijesnom pozivu Njemačke“, a zbog kojega mu je bilo zabranjeno držati predavanja do 1951. godine. Bit će stoga da je etno–antropolog osjećao „nelagodu pri Heideggeru“, te od njega i egzistencijalizma ponekad koristio dijelove teorije, ali ne nužno i ime.

ETHNOLOGICAL CLIMBER FROM THE PHILOSOPHICAL ABYSS.
CRISES OF PRESENCE, DEATH AND DESTORIFICATION IN ERNESTO DE MARTINO
AND MARTIN HEIDEGGER

Andrea MATOŠEVIĆ

Juraj Dobrila University of Pula, Faculty of Humanities, Centre for Cultural and Historical Research of Socialism,
Zagrebačka 30, 52100 Pula, Croatia
e-mail: amatoševic@unipu.hr

SUMMARY

*This paper analyzes and interprets the influence of the theories of the German philosopher Martin Heidegger, with special emphasis on his work *Being and Time* from 1927, on one of the most important Italian ethno-anthropologists of the second half of the twentieth century – Ernesto de Martino. Although this influence is well known, this paper shows that de Martino was not a mere follower of Heidegger, but adapted the specifics of his theory to findings in local contexts he researched, primarily in southern Italy. Moreover, both authors were oriented towards rural areas: Heidegger was tied to countryside of southern Germany as the source of his work and action, while de Martino wrote his most famous works exploring the rural areas of the Basilicata, Puglia and Campania regions. The extremely difficult existential situation he encountered there in the 1950s influenced the elaboration of topics that were commonplace in these zones: crises, death, dying and destorification. In addition to theoretical connections, this paper also touches on the inevitable political activities of both authors during the '20s and '30s.*

Keywords: Ernesto de Martino, Martin Heidegger, existentialism, death

IZVORI I LITERATURA

- Agamben, Giorgio (2008):** Ono što ostaje od Auschwitz. Arhiv i svjedok (Homo sacer III). Zagreb, Antibarbarus.
- Angioni, Giulio (1988):** Un Ernesto de Martino maggiore? La filosofia antropologica dello studioso napoletano. *La Ricerca Folklorica*, 17, 133–135.
- Berardini, Sergio Fabio (2013):** Il simbolo rituale tra presenza e negazione. Alcune osservazioni filosofiche sul Mondo magico di Ernesto de Martino. *La Ricerca Folklorica*, 67/68, 109–117.
- Berardini, Sergio Fabio (2018):** L'autenticità della presenza. De Martino critico di Heidegger. *Filosofia Italiana*. Rivista semestrale, 2, 167–181.
- Bourdieu, Pierre (1992):** Što znači govoriti? Ekonomija jezičnih razmjena. Zagreb, Naprijed.
- Cases, Cesare (1973):** Introduzione. U: de Martino, Ernesto: *Il mondo magico: Prolegomeni a una storia del magismo*. Torino, Bollati Boringhieri, VII–XLVIII.
- Charuty, Giordana (2010):** Ernesto de Martino. Le precedenti vite di un antropologo. Milano–Roma, Franco Angeli.
- Cirese, Alberto Mario (1982):** Cultura egemonica e culture subalterne. Rassegna degli studi sul mondo popolare tradizionale. Palermo, Palumbo Editore.
- De Martino, Ernesto (1973 [1948]):** *Il mondo magico: Prolegomeni a una storia del magismo*. Torino, Bollati Boringhieri.
- De Martino, Ernesto (2002a [1961]):** La terra del rimorso. Il Sud, tra religione e magia. Milano, Net.
- De Martino, Ernesto (2002b [1962]):** *Furore Simbolo Valore*. Milano, Feltrinelli.
- De Martino, Ernesto (2005):** *Scritti filosofici*. Napoli, Società Editrice Mulino.
- De Martino, Ernesto (2008 [1958]):** *Morte e pianto rituale nel mondo antico. Dal lamento funebre antico al pianto di Maria*. Torino, Bollati Boringhieri editore.
- De Martino, Ernesto (2017 [1959]):** *Sud e magia*. Milano, Feltrinelli.
- De Martino, Ernesto (2019 [1977]):** *La fine del mondo: Contributo all'analisi delle apocalissi culturali*. Torino, Piccola Biblioteca Einaudi.
- Dubuisson, Daniel (2014):** *Twentieth Century Mythologies*. Dumézil, Lévi–Strauss, Eliade. London, New York, Routledge.
- Gallini, Clara (2008):** *Introduzione*. U: de Martino, Ernesto: *Morte e pianto rituale nel mondo antico. Dal lamento funebre antico al pianto di Maria*. Torino, Bollati Boringhieri editore, VII–XLVI.
- Gentile, Giovanni (1925):** *Manifesto degli intellettuali fascisti*. <https://digilander.libero.it/minozzi.barbara/Manifesto%20degli%20intellettuali%20fascisti%20G%20Gentile.pdf> (zadnji pristup: 2021–11–02).
- Ginzburg, Carlo (2017):** *On Ernesto de Martino's 'The End of the World' and Its Genesis*. *Chicago Review*, 60/61, 4/1, 77–91.
- Gutherz, David (2017):** *Ernesto de Martino and the Drama of Presence*. *Chicago Review* 60/61, 4/1, 55–61.
- Heidegger, Martin (1988):** *Bitak i vrijeme*. Zagreb, Naprijed.
- Heidegger, Martin (1995):** *The Fundamental Concepts of Metaphysics: World, Finitude, Solitude*. Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press.
- Levi, Primo (2007 [1986]):** *I sommersi e i salvati*. Torino, Einaudi editore.
- Levi, Primo (2014 [1947]):** *Se questo è un uomo*. Torino, Einaudi editore.
- Lévi–Strauss, Claude (2008):** *Claude Lévi–Strauss: In His Own Words*. Arte Editions.
- Mangini, Cecilia (1960):** *Stendali* (Suonano ancora). Kurumuny, Lecce. <https://www.youtube.com/watch?v=vziV5nphal> (zadnji pristup: 2022–03–21).
- Massenzio, Marcello (1986):** *Il problema della destorificazione*. *La Ricerca Folklorica*, 13, 23–30.
- Matošević, Andrea (2021):** *Antropološka prolegomena i Filozofijski fragmenti 'nulte godine': Sadržajna priklijanja Magičnoga svijeta i Dijalektike prosvjetiteljstva*. *Narodna umjetnost*, 58, 2, 29–45.
- Mikulić, Borislav (2021):** *Čovjek, ali najbolji*. Tri studije o antihumanizmu i jedan postskriptum. Zagreb, FF press, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Mingozzi, Gianfranco (1962):** *La Taranta*. Besa editrice.
- O'Neill, Bruce (2017):** *The Space of Boredom. Homelessness in the Slowing Global Order*. Durham, London, Duke University Press.
- Ott, Hugo (1988):** *Martin Heidegger: Sentieri Biografici*. Milano, SugarCo.
- Paci, Enzo (1973):** *Il nulla e il problema dell'uomo*. U: de Martino, Ernesto: *Il mondo magico: Prolegomeni a una storia del magismo*. Torino, Bollati Boringhieri, 292–301.
- Petrović, Gajo (1988):** *Uvod u 'Sein und Zeit'*. U: Heidegger, Martin: *Bitak i vrijeme*. Zagreb, Naprijed, XIII–CXXXV.
- Prica, Ines & Tea Škokić (ur.) (2011):** *Horror–porno–ennui. Kulturne prakse postsocijalizma*. Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Safranski, Rüdiger (1998):** *Martin Heidegger: Between Good and Evil*. Cambridge, London, Harvard University Press.
- Sharr, Adam (2006):** *Heidegger's Hut*. Cambridge, London, MIT Press.
- Sloterdijk, Peter (2017):** *Not Saved. Essays after Heidegger*. Cambridge, Malden, Polity Press.

KAZALO K SLIKAM NA OVITKU

SLIKA NA NASLOVNICI: *Znanstveno natančen atomski model zunanje strukture hudega akutnega respiratornega sindroma koronavirus 2 (SARS-CoV-2), seva koronavirusa, ki je povzročil koronavirusno bolezen (COVID-19) in je bil decembra 2019 prvič identificiran v Wuhanu na Kitajskem* (Wikimedia Commons).

Slika 1: *Svet je začasno zaprt* (Foto: Edwin Hooper, Unsplash).

Slika 2: *Šola od doma v času karantene* (Foto: Gabriel Benois, Unsplash).

Slika 3: *Čebelnjak v jami* (Borut Juvanec).

Slika 4: *Bodi previden – reši življenja* (Foto: Kevin Grieve, Unsplash).

Slika 5: *Prazen razred z zaščitno masko* (Foto: Marco Fileccia, Unsplash).

Slika 6: *Ostani doma* (Foto: Sarah Kilian, Unsplash).

Slika 7: *Bodi varen* (Photo: Tim Mossholder, Unsplash).

Slika 8: *Po nevihti bo prišla mavrica* (Foto: K. Mitch Hodge, Unsplash).

INDEX TO IMAGES ON THE COVER

FRONT COVER: *Scientifically accurate atomic model of the external structure of the Severe Acute Respiratory Syndrome CoronaVirus 2 (SARS-CoV-2), a strain of the coronavirus that caused coronavirus disease (COVID-19), first identified in Wuhan, China, during December 2019* (Wikimedia Commons).

Figure 1: *The world is temporarily closed* (Photo: Edwin Hooper, Unsplash).

Figure 2: *Home school during quarantine* (Photo: Gabriel Benois, Unsplash).

Figure 3: *Beehive cave* (Borut Juvanec).

Figure 4: *Stay alert – save lives* (Photo: Kevin Grieve, Unsplash).

Figure 5: *An empty classroom with protective mask* (Photo: Marco Fileccia, Unsplash).

Figure 6: *Stay home* (Photo: Sarah Kilian, Unsplash).

Figure 7: *Be safe* (Photo: Tim Mossholder, Unsplash).

Figure 8: *There will be a rainbow after the storm* (Photo: K. Mitch Hodge, Unsplash).

